

B. No 137

1

गिरान्त नाम अद्वयताम्

Giranth Nam Adnyatam.

137
1

936
9

अनु

अनेत्रकारणपत्रपुष्पादेरपीतिशेषः तथा ब्रह्मेव तत्रात्मना तत्र तत्र कारणमित्याह तद्वदिति। बीजस्यैवांकुशद्याह नापत्रा।
 दिदुतेत्यत्रनियामकमेकायां दृष्टांतं पत्रं च यत्प्राद्यंत। पारितिकत्रेतरस्मृत्यविरोधेपि तेतितावदासादेस्मापेक्षं प्रामाण्येति
 श्रुतित्वात्तेर्घदवबुद्धिपूर्वकत्वादित्याशङ्क्याह नवेति। अस्यार्थः निश्चसितमिति वदवचनेनाधी पूर्वत्वेन तदा नयेन प्रमा
 ण्येन तर्कितुमानांतरदृष्टार्थत्वादीनामप्रामाण्यदेनूनात्रातावादितिहासादेमुवेदापहृहृत्वा नदृष्टार्थस्य नानेवतान
 नैवसादिविषये निश्चसितसुतिविरोधः परमाद्यासादिरूपादनायामेनतद्व्यक्रिविषयवादिति। लोकाजगतसागर्थ्यशब्देने
 ति केयक इति न्यायादेदम्यमानांतरदृष्टार्थत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह प्रामाण्यमिति। यदा नाशक्तिधियोमानांतरपि रूत्रेपिनवाक्य
 मप्राप्य तदपेक्षंतस्याज्ञानार्थवनियमादित्यर्थः अज्ञातार्थवंप्रामाण्यप्रयोजकमितिकथं निश्चीयते प्रसिद्धप्रमाणेन तथा हृष्टे
 रिताज्ञादेरिति। प्रमाणासर्घासामित्यादेस्संगतिमाह प्रज्ञानेति। तद्वदृष्टांतव्यावष्टेति त्रेति। अयमूहस्य गतिमानदिष्यते।
 व्यावर्तयति प्रत्यक्षं शक्तिगन्त्रिषधत्वे कतेति। एवं सर्वे प्राप्तिव्यादिदार्ष्टान्तिकं पूर्वपक्षेन व्यावष्टेस्पशादीति। दृष्टान्तानुसारेणार्थज्ञा

श्रु ५

ति। अस्तु हि ज्ञाते ज्ञाते च तद्दीर्घं विधेयेत्यापाद्य लोका कालाज्ञाना विधेयदेहेतुं तत्र समाहनेत्यादिना। अच्युतितमना च नि
धयचेनाप्रहृता ह्यप्रत्ययस्युप्रहृति यावत् तं प्रतिन विधि म्रष्टा म्रतरज्ञाना ता वादिनि शेषः व्युत्तितात्मा लक्ष्य द्वसंवन्धी म्रविषया
ह्यप्रत्ययवानिति यावत्। तं प्रत्ययिन विधि विधि विनैव तस्य म्रवी सिद्धेरिति शेषः द्वयोरात्मविद्यो रति व्यत्येत अप्रत्यय विधेय
त्वं च अत्राशंक्यमा माद्य प्रत्यमाह स्वातंत्र्यमिति। प्रकृतेति विविधप्रयमाहा चयेति। विधिरिति शेषः वाक्यादेव न दर्थज्ञानादव्या
दिनापदाथशो वने किं विधिनेत्या शंक्यादववायेति। तद्वानोपदार्थी ज्ञानम्यवाक्यार्थधीषति वंचकस्य म्रवादिष्टायामितिया
वत्। तत्र पदार्थशोधने तेन विधिनेत्यर्थः तर्हि ज्ञातपदार्थस्याव्यादिने च वाक्यार्थधीषति सेऽप्यति किं वाक्येनेत्या शंक्या
देवमिति। क्वावुसा विद्यायेन ब्रह्मकाडिकायां पदार्थशोधनं यथोक्तं तथा ज्ञातपदार्थो धिकारी सामान्यविशेषभूयत्व
मर्थमिथ्या तदज्ञानाख्यप्रतिबंधहीनो वाक्यादेव वाक्यार्थवेत्ति मम्याप्रियोमानादव्यादे रवुदधादित्यर्थः उक्तेर्थेना
पुकारसं प्रतिमाह नित्येति। तर्हि किमिति अत्र यादिना पदार्थशोधनमित्याशंक्यादवाक्यार्थधीषति ज्ञानफलं सूचयत्

ज्ञानममननक्रियाद्यतस्य ब्रह्मेकां वाक्ये न बोध्यते तद्यथा ब्रह्म शब्दार्थसमन्वयादिवाक्ये कश्चिन्नानार्थमित्युक्त्यर्थवत्त्वेत्य
 र्थे न हि कोट्टशास्त्रेण व्यतिरेकोक्तत्राहविदिति। सात्तासात्माविद्याकार्येषु सर्वेषु वितोनुगमो लक्ष्यते तस्य वा विद्यातज्जस्य प
 तीत्यपद्रुत्याद्यतिरेकोपि सिध्यत्यतोयतिवार्थात्मा सर्वसाक्षी अनात्मानुव्यतिवारी साक्ष्यश्चेन्न त्रयो तावित्यर्थः अन्ययव्य
 तिरेकोक्तिसिद्धिदिक्यादित्यादितत्वे का ज्ञाते अज्ञाते वा तदसंनवइति विकल्पाद्यमंगीकारात्त्येकातपेति। दोषोच्चयाद्यसंतवन्न
 नकारात्तया सदा ज्ञातत्वादेकस्य न जातवन्नयादित्यादित्याशङ्क्या ह तत्र सिद्धिश्चेति। वस्तुनः स्वरूपनूता सिद्धिर्त्राच्चयादिवि
 ति धेनीवेद्विरोधात्तावाप्तदातव्यादित्याशङ्क्या ह प्रामाणिकीति। अत्र चयादिविराधिनीति। शेषः प्रमाणज्ञानस्य तद्विराधिनी
 तिसिद्धिः। स न विरुध्यते साधकत्वादित्याशङ्क्या ह प्रामाणिकीति। तस्मात्तद्विराधिनी प्रमितेद्यता दो पुनर्मानाये
 कावदे। क्वपि मि तत्र यायापदा संज्ञादित्याशङ्क्या ह न त्विति। तस्य वाक्यानिश्चितौ तत्र फलस्य सहेतुवत्त्वेन प्रसिद्धत्वादि
 कश्चिन्नानांतरमन्त्रयायापदायावेफल्पात्मानसहकारिणि तस्मिन् प्रदातस्मान्न द्विरो विन्येव प्रामाणिकीधीरित्यर्थः।

इति तादृशकर्मवशाद्व्यक्तातदाशब्दादीनामनमयवाक्यसुतोऽसत्त्वेपितदाकारासात्तात्त्विकापेनुजानजेययोः कृतेष्वस्य स्यात्
वाह्यदयाकाशेशयनवचोर्थनदित्यर्थः यथाहमत्र हितावता विज्ञाने विशेषेणानिव्यक्तमामेवतएवंकृत्वातास्मिन्नकृत इत्यतः
मुच्यते इति परपक्षमुपसंहरत्येवमिति। श्रुतितात्पर्यमतिक्रम्यकीत्यात्वेक्याद्याख्यानस्यपह्नविरतिपुत्रः परकीयव्या-
ख्यानस्यादेयत्वशकांतिरस्यतिपरीक्षेतिद्वयमिति व्याख्यानयोरुक्तिग्राह्यं निर्दोषमितरत्याज्यमिति शेषः तथापि कु-
तोऽत्र प्रपञ्चव्याख्यानस्येवदुष्टत्वेनत्याज्यवन्नदाहसदेति। एहीतम्मन इति। सवासनस्यमनसश्चापसंहारश्रुतेसेनकर-
णनवागादिसंहारासिद्धेस्सुषुम्नेतसेवेत्यादिकल्पनाव्यर्थेति तस्मात्तुद्यादिसंहारेधिदासासस्येवकरणत्वादसासि-
नस्यकर्तृत्वासर्वोपसंहृतावज्ञातवृत्तणिजीवच्छित्तिरित्येतदेवयुक्तमित्यर्थः तदेष्टामित्यादिष्वपि व्याख्यात्रनिरासेन
अव्याख्यादृढीकृत्यप्रागवतारितस्यतानीत्यादेरर्थमाह अगोचरे स्थितिश्चक्षुर्निरुद्धातिस्वात्मन्युपसंहृतीत्यर्थः। अपिपिना-
सनिर्देशस्यफलमाह समाख्येति। अत्राप्यतोऽतवतीति श्रुत्यन्तरं तद्वशात्तस्मापेक्षरूपावच्छानमश्वकर्णदिनामिधार्थयति

इति तच्च स्मात्तपौरुषेणाकर्म्मणारसभूतेनाविषयोवाच्यत्रिंशोः प्रहृतिरित्येतद्वा कुर्वन्फलितमाह कर्म
 णेति। मे प्रयातयसाजनयत्रपितेति ह्यकर्मित्यर्थो माह मे प्रयेति। नेयायिकमर्थं त्रिगमयति न्यायेनेति न्याये श्योता श्यायो
 किमुपमं हरित्यस्येति शुतेरुक्तं न्यायसाधनस्यो सामर्थ्यघोतनार्थो हि शब्दः निराकरोति ते तदिति। कथं मूर्त्तैरसेन सह य
 योक्ता मूर्त्तैरसस्य तुल्यतेत्याशंक्य मूर्त्तैरसं दर्शयति मूर्त्तेति। तथा न सवताया जातमाह धर्मैरिति। तस्य तद्वता साजात्यवत् मूर्त्तैरसस्य वे
 तनत्वेन तद्वतानसा जात्यत्रथा स्वतस्य मूर्त्तैरसेना तुल्यतेति तावदतस्माद्विषयमर्थं हि कथमित्याशंक्याह मूर्त्तयोरिति। यथा मूर्त्त
 नाम वेतनं माण्डलं तथा मूर्त्तयोरप्यवेतनमत्रः करणारसस्यथा तुल्यतेत्यर्थः। अथ रसयोरसमत्वमेवास्तु किं न सवनेत्याशंक्याह
 केति अत्र रसयोरित्यावत। अन्यथेत्यनुत्यन्नत्वोक्तिः। विपक्षे दोषमाह वैरूप्येति। मूर्त्ता मूर्त्तैरसयोश्चेतनादेतत्वेन वैरूप्य
 मुक्तं समाधितुं शक्यं कतेथेति। अमूर्त्तैरसवत् मूर्त्तैरसशब्देनापि वेतनस्यैव ब्रह्मणो माण्डलोपन्नस्य यद्वत्तमित्येतदुच्यतेत्यल्यमि
 ति। माण्डलस्य वेतनं कार्यतया वेतनत्वे सर्वस्य तत्कार्यतया तन्मात्रत्वाद्दस्योश्चेतनतेति विशेषणार्थं न्यायित्वयर्थं भूयं मूर्त्तैरसवत्

न १

३

सि संवित्तमं मे दिति शास्त्रमत्र निग्रामकमित्यर्थः। तत्र मे वेद्यां ब्रूते युक्तमिति। तत्र हेतुर्न वदिति। ननु जीवनाथं धनं वि
ना हितसाधने न ते विकारस्तीति पाषाणे निरेनाशु विराशियाद्येऽपि स्युः पापयो न यश्चि यो वै शपास्यथा श्रुत्वा इति स्मृतेरतो न ते वि
तकारश्च न हेतुमिति तत्राह महावृत्तावेति। महापुरुषसंपर्कश्चोक्तं हेतुबेददृष्टान्नमाहासुजाति। यद्विद्याद्यवतारयति। न गद
दिति। त्वत्सर्वं धादेव मोक्षो दद्यो न पुमर्थोऽस्तीति यतो मे सात्यतो मोक्षश्च सावने कथं ध्यादिति त्र्यंष्टुष्टा मातियोजना। पृच्छामे वसु
दयश्चाकां योजयति साराणोति वनमोक्षसाधनमत्र चेति प्रश्नप्रतीतिः पृथिवी पूर्ण। वित्रसाधनकर्मणेत्यादिना संकथमित्याशंकर
त्रेति। न तांसादर्थमाह प्रत्याहेति। यथेत्याद्याकांक्षा पूर्वकमुक्तापयति। तत्र चेदिति। तद्वावष्टे शयि स्थिति। अहृतत्वं ध्यादित्या
जरेति विद्येति। उक्तमर्थे प्रज्ञपूर्वकं सत्तथ्यते कुत इति। कर्मणां मुक्तिप्रतिफलत्वं सुदृष्टमित्येव इति। उपालंसे तस्यादर्श
यत्र सासाय आयमाह ध्यातावादिति। तस्य ध्याविषये पवादशंकोऽवयति त्र तमिति। सर्वं ब्रूते धनुः प्रहकृतीरोपात्यथे रर्थः।
यद्विद्यते प्रतिकूलं चिकीर्षवमर्हियान्यस्ते नुकूलकर्त्रा तमनु गच्छेत्प्राशं क्याह कश्चि। अस्माकं सद्यः सकालापस्थितमिदं तकार

यस्यात्मनश्च विविक्तमात्रहेतुरेव पाणिपेषादियं श्रुत्वा यद्यपि सुलोहमित्याद्यात्मसु स्फोटान्यादिभीर्मिथ्येति ज्ञापयिष्या-
 त्वमार्थिकतया पितृदविद्यमानेकवातदृष्टान्तेन क्रयोद्योत्यानमित्यर्थः सति बोधे तन्निरासेन च प्रमिथ्यावमुक्ता तथा ज्ञा-
 यदपि मिथ्येति साधनाद्देहात्मा विविक्तस्य शुद्धिश्च प्रवाक्येतीष्टे तादृशुद्धिरिति । उक्तं विनागमाधित्यविमुद्धिमुपसंहरति तस्मा-
 दिति । वस्तुतो सन्नमपि दृष्टे संतं कवा तनश्च प्रसत्य वमाशंक्य तन्निरासेनात्मनस्सर्वप्रकारमलनिरासश्च प्रवाक्येनोच्यते त-
 ज्ञायते पितृदमिथ्यावादात्मेकरसशुद्धः स्यादित्यर्थः इहेति प्रकृतस्य प्रवाक्यग्रहणं पाणिपेषवाक्ये ज्ञापयिष्याद्वोक्तार्थादु-
 क्ता शुद्धिरत्रापि सेवोच्यते । अतः पुनरुक्तिरित्याशंक्याह किञ्चादिति । यत्र किञ्चिदुपसाम्प्रादपि नरुक्तं सर्वं तुल्यमवातरसेदाद-
 पो नरुक्तं प्रकृतपिसं पूर्वत्र शुद्धिद्वारस्यार्थिकत्वादिह वाचनिकत्वादिविना कलाग्रहणात्तेन च प्रसत्य च बोधमन्तवाद्यव्यस-
 स्य समाधिरित्य पूर्ववादिमुखेनोक्ताको सो समाधिरित्यपेक्षायामाह महाराजादयति । अस्मैपि सुप्रदृष्टग्रहणं विमलानन्द-
 सुरात्मानो धर्मावातदृश्यत्वात्तदवदित्यर्थः किञ्च सुदृष्टानां ज्ञायदृष्टादयोत्र रदेन दृष्टमिथ्यात्वमित्याह पर्येकेति । तत्र

केतसुनिगार्थस्य प्रतिज्ञाता हि नवं मौनार्थमुक्ता तस्य मौनमात्रं न संन्यस्त्यैकानं प्रत्यक्षमिति न पाते न घोत्स्नेन नुंसायथा कं ब्रह्मनि
 षेवता तदब्रह्म च मेव वा साध्यते न तोऽब्रह्मतीति वा नाद्यो यो व वा ज्ञापयिष्यामीत्यादि शेष विरोधात् ततोऽन्यत्वात् स्यापि घटवद
 ब्रह्म मापन्नरत आह यदिति यत्र तत्ते वेति सूत्रिते मुख्य ब्रह्मणि किमिति यादिव ह्यत्र रंगार्थोक्त मित्याशंक्य पूर्वपक्ष शुभ्यसिद्धाद
 निरत्र सूच्यते उत्तरावसरे तदपत्तिरिति तावत्प्रयमाह यत्र कृत्स्नमिति स एक वाऽनेक भासमस्य सत्त्वेन तत्त्वार्थः महत्त्वात्त्यादे श्रीत्य
 र्थमाहावागिति प्रतिज्ञाद्भनिरत्र सूच्यते उत्तरावसरे तदपत्तिरिति तानमाहा नुत्तरमिति अवागित्यस्य मुख्य ब्रह्मणो गार्थेण ज्ञातवा
 शङ्कानिष्ठ त्वर्थे राजवाक्यमित्यर्थः प्रतिज्ञादान्यादिना निगृह्यमाण गार्थेन प्रश्नस्य संबन्धं वेति सूत्रितिरस्मिन्वाच्येति सूत्रे र्थमाह निगृ
 ह्यमाणेति उक्ता बुद्ध्या र्थयोग्येति निगृह्यमाणं त्वमेव गृह्यति ब्रह्मेति मनुष्येति ज्ञानं ब्रह्मेत्यादि रूपमुपदिशन्नवतत्र ब्रह्म ब्रह्मात्र
 रात्ता वास्तव ब्राह्मज्ञान इति पूर्णमेव ब्रह्मेत्यत्र निमित्तमाह व्यावृत्तेति आदित्यादि तस्य मुख्यार्थे वा तावदेतुरतथा त्वेति त्वदुक्तादि
 त्यादेव्यावृत्तेति रूपचादित्यर्थः पतावहीत्यादेरर्थमाह यस्मादिति आदित्यादे उक्ता न्यायतो ब्रह्मत्वं हेतुरर्थः उपस्थाया नीतिवदतोऽति प्राय

इति निरुद्धभाषि कथा

सर्वज्ञातयंश्चायमस्मिन्निति वाच्यसेदस्य यथायमथात्मकमित्याख्यासि कनेदस्योक्तिरित्याह व्याख्येयमिति अयमात्मेति पर्याय
यतात्पर्यमाह शब्धितीति । इयं शब्धितीत्यारत्नमानुषपर्यायपर्यन्तसंदर्भेण विराट् सूत्रमित्युक्तं मानावयवितः पृथिवीशारीय
इत्यनेन क्रमेण वयवशो यो विसाग उक्तश्च तावयविनो निर्देशो यमात्मेत्यादिना क्रिया न इत्यर्थः आद्ये पर्याये शारीरशब्देनेवा
स्य गतवान् एव न ह्यस्मिन्मिथ्याशंकाह हिरण्यगर्भेति । अयमात्मेत्यत्रात्मशब्दाद्येमाहायमिति । विराजस्व सवयवमिति तं
पंतस्यायमात्मेत्यत्रात्मशब्दः पृथमात्रेणावक इत्यर्थः पश्चायमस्मिन्नात्मनीत्यत्र सप्रत्ययनात्मशब्देन विराज एवोक्तिरित्याह स
प्रत्ययेनेति । निर्देशो विराज इति पूर्वोक्तसंबंधविराजोत्यत्रोक्तिर्नात्मातेजोमयादिशब्देनोक्त इत्याह तत्र प्रत्यङ्गिति । अतश्च
जोमयादिशब्द इति यावत् । पश्चायमात्रेतेत्यत्रात्मशब्दस्यैतन्यानां सजीव्यादिवसाहकार्येति । सोत्रात्मशब्देनोक्त शब्दोक्ति
नोक्तिर्नापमिद्वि विरम्यति विज्ञानेति । सवा अयमात्मेत्यत्रात्मशब्दस्यार्थमाह यास्मिन्निति । अत्रेपर्याये पश्चायमात्मेति श्रुतात्मी
तोऽस्मिन्परस्मिन् विद्यातज्जुहीनेयथा संभवति न्य इत्यादिदृष्टान्तपूर्वादेव नाश्रय इत्यादिवाक्यादेकोनो वितस्मात्मात्म

137
—
1

व्यापाराद्यो जगदात्मा संसारी तस्य करणाश्रयवायदेहस्थिर्त्रैवाविधानमत्र रोगादिये व्यापाराद्यो जगदात्मा संसारी तस्य करणाश्रय
 वायदेहस्थिर्त्रैवाविधानमत्र रोगादिये व्यापारसंभवता निहित इह दहा देहश्च पञ्चातो निजश्चाह दिपश्च कस्य तत्रोपलब्धतादिति ताव
 र्भ करणाद्योर्नैवेति कवेनूमेपुल्यनावात्र फलं नयत्येवेति नूतेषु कार्ये करणतयेपितेषां ब्रह्मणो न्यत्र सस्यादिति वेत्तवाहमूलेति
 तद्वत्साहजानूलकारणकार्यवाचनूतानामित्यर्थः तथापि ततो न्यत्र न ह्यस्यादित्याहं स्य तस्य कार्यो नतिरेकावकायेव कार्यात्र
 रतया योगात्मेवमित्याह कार्याणामिति न ब्रह्मणो व सर्वकार्यलयो मृदादिकुंतादिलयो यन्नद्यं कार्यं करणात्तावत्तेषु लयस्या
 वेत्तवत्तावत्तावत्कार्यात्रैपि कार्याणवलयस्यादित्याहं वराहपिंडीति मृदादितावमापन्ने मूलकारणे घटादिलयागीकारा
 न्न कार्ये कार्यंतरलयः तथापि पिंडादिकार्येषु प्राणश्च ज्ञानमात्रमेवेति तावत्तावत्पर्यमह सर्वोपीति परिस्यंदस्य प्राणात्मकत्वादि
 विधेद्विप्राणवशाध्म्यातिमपक्रिरोषे वदनेत्यादिसामान्येषु लयस्येषां यथापि च्छा रणात्मा नीत्यर्थः यथावुह्यदियाण
 नदयेनावतसामान्येषु स्पर्शादिषु पंचसु लयः तथा कर्मोदियाणां तदर्थो वायव्यवनादिषु वागादिगोदररज्जसामान्यात्सु वि
 लयेषु लय इतियोजनो प्राणश्चैत्यादिना घनात्यर्थवक्तुं नृमिकमाह परिस्यंद इति कवलशब्दार्थमाह निपत इति ॥ घटादिल

च कर्षणवदशीलस्येषद्वार्धितवदुधार्धनिषेधाराज्ञान्यप्रमेनमुख्यस्य ब्रह्मणोश्च नृके रित्यर्थकथं तदुक्तिर्विना राज्ञाज्ञातं
 ब्रह्मतत्राहश्चपसिद्धमिति अनिष्ठाः सर्वेषामित्यादि च तारयति तदुपास्यमिति तदुपास्यं नृपफलं वेति शेषः गुणद्वयं विन जने
 ५ तीत्येति स एव मित्यादिव्यावृत्ते स य इति नान्यथेन्युपास्यः अनुसारिफलमिति शास्त्रादिति रित्यर्थः पर्यायात्तरमावृत्ते मतीति न
 ह्यास्ते व वंद इति वं वतथोपास्येति पूर्ववत् इह त्रित्यस्यार्थमाह साविति प्रमाणेनेति या उतथा च पौराणिकाः नव्यो जतमा
 ह्यो विष्णुः स विभुः स्मृतः द्विगुणस्य विष्णोः मंडलस्य प्रमाणं न द्विगुणः सूर्यो विष्णोः द्विगुणस्य नेमिन इति प्राणुरेव
 दिपदानि व्यावृत्ते ५ इति सोमो वा ह्यणो नाराजेति शुतिमाश्रित्य ब्राह्मणराजदत्तकं गुणवत्तुष्टयोक्तिफलमाह तदुपासे
 तिसोमशब्दस्यार्थान्तरमाह तुल्येति न केवलं वंदमाः सोमः किं तु लतापिसोम इत्यादिधानस्य ह्यविज्ञासाख्यधर्मस्य लोत
 यतापिसंबन्धाद्वंददेवतायाश्च योरैकादित्यर्थः लताग्रहोपयोगमाह उपास्यमिति प्राणान्मयमेकाकृत्येति शेषः उक्ता देव
 ता विशिनष्टेवेति अन्यस्यानो वै ग्यवमित्युक्तं ब्रह्मणो पियं तथा वादित्याशं वराहब्रह्मेति तथाप्यत्मनो तो कृत्वादिन प्राण

स्येत्याशं वगाहात्मेतीति अतस्तदुक्तं नास्माकमाधिक्यं काधीरिति राज्ञोऽतिप्रायः यथोक्तं न्यायं विद्युन्मयं यथा तत्त्वात् (दशात
 व्याग्येति आदित्यं द्रव्यं वयो व्याख्यातुं क्रांतयो क्रैत्रवाक्ये धृत्यर्थः प्रतिपर्यायं गुणफलयो रपि नुस्त्वचाशं
 वगाहागुण इति अत्रोक्तं वर्यमाणपर्यायेषु यस्मिन् पर्याये ध्येयस्य संयोगो गुणोऽतिशयगतेत्यादि शब्दा धितं सत्रमनु
 णामकस्य तदेव गुणोपाश्रय रूपमतिस्माः सर्वं तूतानामित्यादि फलं स्यात् एवं सर्वं वाक्येषु गुणानेदः फलनेदं यत्वेत्य
 त्थर्थः गुणादिते सस्य वचाशु निकच्चात्र तदसे दाशङ्केति हि शब्दार्थः प्रतिपर्यायं तद्देपि विधिकृतिनिर्देशादादित्यं वंदाशिषु
 वसन्नं नारते जश्चिगुणश्चतुर्थे अपि सम इत्याशं कया हनादिति हि शब्दार्थः प्रतिपर्यायं तद्देपि विधिकृतिनिर्देशादादित्यं वं
 दाशिषु वसन्नं नारते जश्चिगुणश्चतुर्थेऽपि सम इत्याशं कया हनादिति अत्रेऽपि कदाचित् कृतं तेजोलक्षणे तत्रापि जलदेष्टु
 म्ऽपीति यावत् अतितरांते जश्चिनीति शेषाते जश्चि ध्येयः पुरुषः पूर्णमप्रवर्गीत्यादौ ब्रह्माणो गुणवयमुक्ता तद्वावसेव एव
 शब्द इति यथादिखं डशे विसा क्रांतया कामतन्मत्पूर्णमप्रवर्गीवा प्रवर्तकत्वादित्यर्थः अप्रवर्गीति शब्दस्यार्थान्नरमहाक्रिया

घटा

घट

घट ६२

आ. स.

वादित्योऽभिहिमर्द्याः पञ्चत्रयः सन्निवृत्तयः क्रिया तद्वत्तन्माह पूर्ववत्। त्वर्थः॥ वायुबुधोपासकस्य जिह्वारित्यादिफलत्रयमु
 क्तं तद्वत्तन्माह जिह्वारित्यादिना कथमेकोपासिर्वृत्तफलेत्याशयः कउपास्यगुणत्वेदादित्याह जिह्वारिति अग्निपुरुषस्याविशाम
 द्विरिति विशेषणं तस्यार्थमाहास्यादितमिति अपिरिति व्याप्नो अत्र विश्वं विषयं त्रिधा त्रिधा तत्र सोऽदुशीलमप्रीतिद्युत्यनेः ई
 श्वरैर्वदार्थे निहोरणसमर्थे रित्यर्थः यएवोऽश्वरेत इत्यादर्यमाहा विप्रतिरूपादिवाक्यमुपतिरूपशब्दोऽपतिविम्वेतिकार्यो
 मयामिति शेषः यस्मान्नप्रतिविम्वमपांगुणः तस्मादवा दोत द्रुणा पुरुषोऽथेय इत्याह यत इति फलवाक्यार्थमाह फलमिति प्रति
 रूपगुणोपासकं प्रतिप्रतिरूपं फलमुपाकृतिरिति तर्हि प्रतिशब्दादनर्थः प्राप्तिफलमिति प्रतीतिम्याऽप्रापासनेत्याशं कथाहाव्यर्थः
 ति प्राह स्यात्तेपातत्वेनानेकार्थत्वं संस्तवा रूपकतोऽनुसारेणोऽर्थव्यमिति वक्तुं हीत्युक्तं तथा सति प्रतिरूपार्थं वाच्युपागमेसती
 तियावत्प्रतिरूपशब्दस्यानुत्पत्त्यर्थत्वमुक्त्वा तदेव प्रकटयन्नथोऽइत्यादेरर्थमाह शुतीति अमुं निपुरुषश्रुत्यादीरूपप्रतिरूपानुत्पत्त्यर्थ
 म्पि नृस्रातिरेवोतस्मात्तर्कस्य निवृत्तेरर्थे तच्च पाशकस्यापि तदात्मकस्य श्रुत्याद्यनुत्पत्त्यात्तद्वत्तोऽज्ञायमानपुनश्चरनुत्पत्त्या

स वतीत्यर्थः एषैर्मित्यादेरर्थमाह से वि धिति दे दी य मान गा य को ति स हि नं पुरुष मा दर्श च दुरा दिषु स्र कृ स ता रे पु वु द्धो
 वाह मु पा से वं ये वं त मु पा शे तु क्ते रा जा पू र्वे नि वे च नी त्य र्थः रो वि कृ र्हे त्या दि ना श्वा ग तं प्र द्वा ग तं व फ ल मा त्र श्रू य ते वि द्य ता त्म
 वा क्य यो रा पि ते ज म्नी त्या दि नो न य त्र फ ल मु क्तं स्त्रा मि गा मि व त्त त्या ज्ज मि त्या श क्वा य त्रे ति श्वा मि नो न्य त्रा पि ना व नि वं
 फ ल मा वि नु द्ध मि ति ता वः का वि कृ शु पा म्भ व द्ध वि स्फो र या ति श त्त्र दे ति उ पा स्यै के पि फ ल वा हु ल्या प प त्रेः स र्ध प
 यो यो नू त य त्र फ लं किं न म्पा दि त्या श क्वा ह फ ल मि ति य मि नू प र्था ये य द्धु ण कं फ लं ह स्यं त त्र त द्धु ण क मु पा स नं प ल न र
 सा धि त स्या नु मा ना त त द्वे वि द्यो नु प प त्या उ पा स वे वि त्त स्या पि व श्प क द्वा दि त्य र्थः अ नु मा न मे व व्या ति रे क द्वा रा स्फो र या ति ने
 ति न य था य थे त्या दि शा श्वा दि ति शेषः स ए व दि श द्वा र्थः स ए वा यं य त्र मि त्या दि व्या व ह्ये ग च त्र मि ति सं वं धः त स्मि न्वा त्थे श
 द्वे दे ह स्ये च आ त्मि के बु द्धौ व यः पुरुष स्र मे वा ह स्र पा से व ह्म बु द्धे ति वा क्य र्थः स र्ध मि दि त्य र्थः ग क्तः पृ ष नः श द्वा त्प त्रौ किं का
 रा मि त्या ह पुं स श ति वृ त्ति वि शे षे ण ग ति ते दे ने ति पा न त्र य द्वा प्रा ण ना दि प्र ती ति क्य क्त्वा वृ त्त त्रे णो त्य र्थः श द्वाः पुरुष स्या म्भ रि

आ. व.

तिविशेषांतस्यार्थमाहृतीतिगतिनामुपात्तानांप्राणादिद्वितीनामेव वात्यासेनात्यागानुप्राणात्मासोऽध्वगुणकस्त्यर्थः यपचमि-
त्यादिव्याकरोत्यायुषश्चेतिदिष्टुर्धुषुरुषस्यद्वितीयोऽनपगविशेषाणंदयंतद्वयव्याचक्षेद्विद्विनिध्याद्वितीयत्रैमाधुवंत्रंअरद्धं
सदेत्योतस्यादूर्ध्वतमेत्यव्यादायीपर्यायात्तरं व्याचक्षेद्व्यतिवात्येतमसीतियावत्रछायापुरुषस्यमृत्करितिगुणमदुपासना
दीर्घायुषंफलंरोगाद्यात्तावोविशेषइतिमन्त्रानेतमित्यादेरर्थमाहमृत्ककालादितिमृत्योमृत्नषमंगोऽश्रात्यपेरर्थःअतिमधयो
यंव्याकरोतिविरातिंतिआदिपदेनगार्थीक्रिशेषस्यकारणोक्तेश्चग्रहणंआत्मवित्तिमत्तंवगुणोविराट्पुरुषस्येतिशेषःआत्म
वीदित्वादेरर्थमाहसर्वज्ञेतिपूर्वोत्तरपर्यायेष्वन्तरनेदंदर्शयानेचमानामितिउद्देशोऽप्येयनेनोक्तिरित्यर्थःअत्रेपधोयेसम
आपदेशेनियामकमाहविवक्षेतितथागतिममम्रच्यसोपदेशेसतीतियावत्रतसमाधिप्रकटयतिप्रत्ययव्येतेतितदनेतरमज्ञाना
देवगाग्योविवक्षारहितेनूदिनिशेषकतिपयविशेषबुक्तासर्वोपसंहारंविनाकिमित्यतैत्रेसमम्रच्योक्तिरितिशांकादविशेषण
मितिअनन्तरात्प्रत्येकंनकुमशबरत्वादितिशेषःतत्रमर्वात्रर्वाध्वेतितावत्सहस्रंमृत्मीत्यादेरर्थमाहनस्मिन्नितिसमम्रच्यस्यातिरि

सद्वितीयत्वंसाधयति।हुत्संअव्ययनि।दिगौरव्यद्वितीयात्तलोककर्महुमितिनिर्वाहः।समम्रच्य-
त्यादिव्याकरोति।आध्विनि।उपासकपुत्र्यनुयायित्वं ७

तुमशवंचेत्वेत्यादेरर्थमाह न इति आदित्यादिब्रह्मस्यो वक्ष्यमाणो ब्रह्मणि विशेषमाह यज्ञान इति वेदोक्तो गार्ग्येत्यादिब्रह्मपुत्रसंज्ञा
 तावेपिविद्यातो राजो वैशिष्ट्या धेनुदोयुक्तः । नदायनेनैपलितेनैवित्तैर्नैव वंधुनिः । अथ यश्चक्रिरेधर्मयोः नृवानः सती राजो वैशिष्ट्या
 नृदोयुक्तः । नदायनेनैपलितेनैवित्तैर्नैव वंधुनिः ॥ अथ यश्चक्रिरेधर्मयोः नृवानः सती राजो वैशिष्ट्या
 माह इत्थं कृतेनैवित्तैर्नैवित्तैर्नैव वंधुनिः ॥ अथ यश्चक्रिरेधर्मयोः नृवानः सती राजो वैशिष्ट्या
 तमेतैरित्यादेरर्थमाह देवतोति तदा स्यात्वावच्छाया मित्यर्थः ॥ सतो ब्रह्मस्य स्यात्समाह सवोध्यमानोपीति बोधनार्थं प्रयुक्ततामाश्रयणत्र
 आपेक्षणाद्योक्तापनाशपाणस्य व्यापियमाणस्यैवातोक्तं वासिध्यातीति फलितमाह यत्त इति । सुषुप्तिप्रपुरुषगतिमाक्षिपति जाग्रदिति सति
 हि तं हि वायवहितगतिरयुक्तेत्यर्थः ॥ गार्ग्येष्टार्थतो विविच्य काष्ठे समानान्मादेष्टुं न त्रगा । तेरित्याशंक्याह स्येति तत्र सर्वस्यादित्या
 दिष्ट्याः यो विविच्य वहुंशक्यतेन स्यापे सर्वव्यवहारलोपादतः तत्र गतिरनर्थिकेत्यर्थः जाग्रति सर्वपदार्थोपगति समतिव्याहाराक्षीर
 तीरवनेषां शङ्क्यो रनेष्टार्थविवेकदृष्टिरित्यत्र रमाह प्रगो नैमित्तिकोऽसौ विवक्षितो विवेकसमाह तोक्तं च मितिसाक्षि च मितियावत्

सोत्यंमं कं वं अनस्य प्राणस्येत्यर्थः अग्नीर्दिविवेको जायत्येव किमिति सुषुप्तपुरुषगतिः नेत्याह सङ्गात्त्रिधादिति विवर्द्धितका र्ये गोर
 वयोतनयमादरादित्युक्तं यन्मुच्यते तस्यादित्वाह तस्मादितिनियमोपपत्तिरुक्तार्थविवरणं तस्मात्सुषुप्तपुरुषगमनमिति शेषः अत्र
 पेणिशाङ्कः पर्याप्तमात्रकृतो विवेकधीः सत्रासात्मन इति लोकोक्तकरणमहिता धिष्णा त्वेदेव तानां सुप्तावुपसंहारादसाङ्कः पर्याप्तत्रिविवेक
 मोक्तव्यमित्यर्थः सुप्तावुक्तोपसंहारे हेतुमाह तत्रादितितदा सुप्तावित्येव तत्रात्मन्यज्ञानं ज्ञाते परस्मिन्नित्यर्थे गार्थसात्मनोपितत्रोपम
 हारा न लोभयोगप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह प्राण इति न समानमाह प्राणेनेति प्राणेनेति प्राणेन रक्षतवरं कुलायमित्कत्र रत्रतस्य आयेऽनुप
 संहारो वक्ष्यत इत्यर्थः तत्रैव बुध्यत्रमाह प्राणेति प्राणाग्रयणवेन स्मिन् पुरोऽगतीति श्रुतिनियमेवार्थमाहेत्यर्थः न व्यथनेन रिष्यति संपा
 नसमितादेव तेत्यादिवाक्यादपि श्रापेतस्य नोपसंहारित्याह तथेते क्रमानमफलमुपसंहरति अत्रात्र इति अत्रेति देहोक्तिः प्राण
 स्य सदा जागरणालक्ष्यमर्थमाह यथेति च प्रेयीत्यपि न श्रापः समुचीयते प्राणस्या सुप्तस्यैव श्रापे संश्लेषनशब्दाश्रयणाश्रयो लोकोक्ते
 तुक्तं प्राणवन्द्यममोर्तेदात्र तस्य वन्द्यनामसिः संवोधनादप्यतिवोधनावेतन्नत्वादित्याऽशाङ्क्याह प्राणस्येति श्रुत्या विष्कृतार्थे

ज्ञाने श

व्याप

सत्यान्व

अत्र युगावितियावतत्र हेतुरमृत इति विशेषांतरमाह इति प्रतिपत्ता तावादे। यथैकाशेषेपि म्यादित्याशंक्य विशेषांतरमाह इति
निपाणम्यायः शरीरमित्यक्त्वा तस्यैव हेतुवत्त्वकाश्यानिष्ठम्यात्मनो न तद्वेतु वंशमाणा तावादि तथैव नामरूपात्पो प्राणछेदने च
मात्मासत्यस्य सत्यमिति युत्तरित्यविशेषमाह नामेति त्रिविधजगद्व्यापित्वं प्राणस्योक्तं स्मारयत्यध्यात्मादीति तत्र मानं पूरयत्येतमि
ति साविश्वसंख्या कृत इति संबन्धः ननु यथोक्तं रूपमात्मन्यपि संपादितमिति कुतो विशेषाधिगतिरित्याशंक्यमस्य व्यापारात् उदित्या
दिना तावार्थमाह कुर्वाण इति जागरादयि म्याये प्राणप्रयुक्त शब्दस्याधिक दर्शनाच्च नमिति विशेषणं न केवलं शब्दमेव कुर्वन्ते नुने किं
तु स जमेव व्यापारमितीह व्यापारमिति योऽनस्रमिति इति यदुक्ते नोपक्रमादत्र तच्छेद इत्यच्चाश्च श्रेणीत्यपिः म्याय इति हाशः प्राणस्योक्तं
विशेषणवतः व्यापारोऽवच्छानेपितस्य तदानीं तावत्प्रवृत्तौ जेतरोपामादित्याशंक्याह नवेति इहेति प्रकृतव्यापादानं तत्र हेतुप्रवृत्तौ काल
इति तस्यैव तौ कृत्वेह व्यापारमाह तस्यमिति अकृतहिंसा प्रशश्रुतिस्तत्राह नवेति परिशेषमिदमर्थमाह प्राण इति अतोक्तं मिच्छेदः तस्य शु।
नामाग्रहाण संबन्धय हकृतं तातात्मवत्कृतमिति शो ४१ फलितमाह तस्मादिति उपसृष्टिमात्रिकर्षतस्य प्रतिवद्व्याप्तादित्युक्तं प्राप्ते विषये शक्त्यर्थकरे

घ २

कौ २

त २

अजाकृतितत्वे

कतेऽभ्येतिदेवताधानसंबंधाग्रहसर्वज्ञत्वादित्यादाग्रहेतिमन्त्रोक्तनामाग्रहकृतकृतानात्मत्वदोषकृतत्वादिसात्मनोपीति
शकतेत्येपीतिशक्तमेवत्येपीतिकार्येष्टात्मनःसर्वस्मिन्कार्येकराणाममुदायेऽतिमानित्वानदेकदेशप्राणमात्रेणवात्रा
मध्यहणंतत्त्वोक्तत्वादितिपरिहरतिमेवमिति एवतदेवदृष्टान्तेनसाध्यत्र्यङ्गुत्पादीनियथाहसः प्रादोऽङ्गुनिरित्यादिनामात्रोमेव
नोत्रिभूतिमर्चदेहातिमानिवेतन्मात्रानतिमानित्वमएवकाम्येसात्मनःसर्वकार्येकराणामतिमानित्वादेरुल्लिख्यानीयप्राणमात्रा
तत्त्वान्नत्रामाग्रहणंनानात्मत्वादिरिदंनोपपत्तेरित्याशंक्याहप्राणस्येतिगोत्रवत्तस्यमर्चयथैः वंदस्यापिप्राणेकदेशचातत्रामतिः
संचाधेतेकस्यातिमानीमन्त्रोतिष्ठतिअत्राथङ्गुत्पादिरिदंनोपपत्तेरित्याशंक्याहप्राणस्येतिगोत्रवत्तस्यमर्चयथैः वंदस्यापिप्राणेकदेशचातत्रामतिः
नितिसर्वत्रातिमानसंतवादात्मनोवैषम्याच्चइनामोक्तावर्णहणमपुक्तमित्यर्थः प्राणवद्विदात्मनोपिपूर्वतयासर्वातिमानमिद्वेद्यो
वायोद्योतुत्पावित्याशंक्याहवोधेति। कस्यज्ञातिमात्रवेकथंजातवंचत्राहपरेति। नेत्यमुखातोक्तिः सकुडुराद्यधीनवाधवात्रमुख्य
क्षितामेत्यर्थः तस्यजातवंचसिधार्थी। हिशब्दमुशब्दोवाप्तएवात्मामुख्यो नान्योऽग्रीत्याशंक्याहप्राणत्रेति। जलश्रुतिरित्यान्मुख्यादित्य

वैतन्यानासा उक्तं लोको न्यो मीत्यर्थः प्रासंगिकं न्यक्ता प्रकृते बोधयति। अमं जयेति। अयं जयेति। काशेष्मात्मनः सुप्रवृत्ता
 दितस्य वा सुप्रवृत्तस्य कृते दत्तपविशेषात्मकन्यायसंज्ञात् तन्मस्य संवोधननामग्रहः इतरस्य नुतदग्रहो न युक्त इत्याह
 मुनेति। प्राणस्यापि संहतकरणत्वात् रघनामाग्रहो नातो कृत्वा दित्याशङ्क्या द्योत्रादिदेवितिनदशा उगुणस्य प्रधानानुवर्तिव
 तादित्यर्थः। प्राणस्य तो कृत्वे करणोपसंहारासंज्ञात् दृष्टान्तेन स्फोरयति नेत्यादिना। प्राणनामत्वेनापि सिद्धमिति संवोधनात्
 दत्तुत्थानं त्रागा नात्मत्वादिति बोधयत्यप्यसिद्धेति। **वैदेवता** सिद्धे हेतोः श्रीकनैवात्मेति गार्ग्योपनिषेधाच्चैरन्ये र्थे देवता
 नामग्रहस्य तात्पर्यात् तद्ग्रहो र्थवानित्याह देवनेति। केवलत्वादित्याद्यं च्यावद्वाणायथोक्तं विवृणोति प्राणस्येति। तत्रापि दिव्या
 णामात्मात्मनेति के विवेकाप्रत्येकं चात्मत्वं तत्र समुदायस्य वेति विकल्प्याद्यं दूषयति मृतीति। न तावदिन्द्रियाणां प्रत्येकं ह
 स्मादिवत् तत्कृत्वं मृत्यादीनां रूपमद्राक्षं शब्दं शृणोमीत्यादिप्रतिसंधानस्य वा नुपपत्तेरन्यास्यान्यदृष्टे तत्तयोगादित्यर्थः
 द्वितीयस्याहा वैतन्यादिति। यथा समुदायस्य समुदायित्येवोदात्त्यामयुक्तं तथा वैतन्यात्वेनोक्तस्यावैतनस्य करणवत्तस्य न तो कृ

ता नड्वाश्च द्वादित्यर्थः पञ्चदशानि रासेसाधारणा मुपपत्तिमाह विद न्यस्येति अतश्चिन्तस्सकाशादितियावत्र करणानाम
 नो कृवेदेव त्रमादद एषूपल ग्रेत्यमाणेव नानदपुणोपि गृह्यते तथा नीत्याणाम्नात्मत्व निरासे तत्र गन्तव्यं न करणानां
 नात्मनार्थकीत्यर्थः ॥ प्राणाकरणं देवता नाम नो कृवेपि देवता त्रमत्र नो कृम्यादित्याशङ्क्या हन वेति प्राणे सर्वदेवता
 त्रन विस्मृतिश्चास्यमानत्वादित्यर्थः ॥ तत्रोपक्रमविरोधं शङ्कते न हिति समाधत्ते नैवमिति प्राणे देवता ते दस्ये को हेतुमा
 हारति ॥ आदिपदे नैष उच्येत सर्वदेवाः कतम एको देव इत्यादि श्रुत्यंते अस्याद्यपेक्षया वायु प्राणाद्याश्च न दात्मप्राणातिरेकेण
 नाग्निदेवतेत्याह वासिति ॥ न संवर्ज विद्यायां इत्यर्थः प्राणादीनामनात्मत्वमुक्तं भूतदेहस्य तद्वक्त्रे पूर्वपक्षयति संधात
 इति नूतवतुष्यसमाहासकृत् लोदेह इति यावत् ॥ गौराहं पश्यामीत्याद्यधो एतत्पादोतस्य ज्ञातृत्वेन संबन्ध इत्येति हेतु
 र्थः मित्यसंतवादित्यतिरिक्तात्मनो प्रत्यक्षत्वात् त्रमात्रस्य वा निश्चेरित्यर्थः दूषयति नेत्यादिना अवेतनत्वं साधयति विदि
 ति किञ्चाह विदिशि सो देहो तो क्तेति स्मृतिं सृष्टे शिष्टो देहो तो क्तेति तो छि वि श्रु द्वे शि से वध्य दामन्य द्वा मा तत्रा यश्चि ते स दये

ज्ञानेन यत्वा त्रेतरोनुपगमादित्यादनवेति। विद्वे शिष्यस्य मेयत्वे पित्रातादेहो न्योत्रानाद्यः एकस्य ज्ञात इत्येव यो गान्ने इतरो ज्ञात्र
 त्रस्य तेनेहिरित्याह विदिति। तस्य वनज्ञात्रपेक्षास्य तस्मिन्नेहिरित्या शक्या हने हेति। लोकशास्त्रयोरिहेति यदणं। किञ्च विदितो न्य
 स्यात् प्रकाशत्वात् यद्वत्वात् तन्मात्रेणापीति। प्रमाणमिति करणं तत्र फलं ज्ञानं दाश्रयो ज्ञाता स्य प्रकाशचितो ते दे
 न नास्तीत्यर्थः किञ्च विदितं वेदे ज्ञेयं विदितो पि ज्ञेयत्वात् तत्र ज्ञात्रपेक्षायाश्चिदत्र रामविदेव तात तस्यान्नाद्यश्चिदत्रेदासिद्धेयं वि
 दितीयस्य त्रानहीति विदितं विदितोतीति विदितं त्रयज्जडं तन्मोयेयथार्थे तो न न चितो विदितो वा ज्ञात स्यादित्यर्थः किञ्च विदितं वेदे
 काले विद्वद्भक्तमपि मातं वा व्यंत जडमजडं वेति विकल्पदोषमाहनवेति जडादजडादिति वाक्येदः स्वयमजडप्रकाश
 तादित्यर्थः। किञ्च विदितो ज्ञेयदेहकर्तृकमध्यमेव मानमिति ते मतत्राध्यक्षमनाद्यामानत्राद्यस्य त्रपादे सहाधाराचेत
 त्वाद न्योत्साममज्ञानतत्त्वदुष्पातस्यापि तद्विषयतीत्यनुमानस्यावश्यं कच्चाद न्यथोक्तिवैयर्थ्यस्यादित्यर्थः। किञ्च ते स्वशास्त्र
 प्रणयनमेवायुक्तमनर्थकरत्वादित्याह स्वात्म्येति। स्वात्मनो दक्षिर्दर्शनं शास्त्रं तस्यानुसारेणोद्यमेव स्यात्तदर्थो हि न स्वर्तीय

वर्तेनास्यात्मापरलोकीत्यादिस्तज्ञानमन्त्रश्चिद्विदपिसाधवेदाहुमिच्छति किंनुतस्यश्चमादाचुमनस्य छात्र
ज्ञेयागादिस्तज्ञानात्रकाश्चिद्विदपिवदिर्मुखोनामिकोनारकीस्यादित्यर्थः किञ्चवच्छात्रज्ञानादधर्मीदिनिमि
न्नजयात्तावात्यरहिंसाद्यर्थशास्त्रं प्राणयनु नमत्स्यादित्यादाधर्मीदीनि। एनमाधुलोकमिति यावत्। आदपुराददा
गुत्रोत्यर्थः। नत भर्माधर्मीयोः श्रुत्यनरकयोश्चासच्चपरशास्त्रं प्रसाव प्रयुक्तप्रतिनियतात्मविषयत्रो नमत्तेक्तिदुल्य
मिति युक्तं परिदृश्यमानफलवै विद्यास्पदेतुवे विद्यापेक्षया वृक्षसावनसुदुपपत्तेस्तु दुर्धनवृक्षत्रहिमुरवादिवे विद्यादेव
तदे विद्यां कर्मकर्तुं तस्य तेदापेक्षया त्रिमित्रज्ञावशेदनुनवो विरुध्ये ततथावयथाक्तं शास्त्रं प्राणयनु नमत्तमिदं
मनुपेक्षं स्यादिति तावत् देहास्यानात्मवेदेव तत्र माहापेक्षा इति। कूलदेहाख्या नूतवत् तयसं दतिरिति तावत् उक्तं
तिरिक्कारेकद्वाराव्यनक्रियदीति। इहेतौ ज्योतिः संघातस्य तो कृते तस्य पेक्षा पेक्षाणां रविशेषा न्नोत्थाने विशेषस्या
ननतस्मिन्नपि तात्पा विशेषमदत्तावेपि प्राणनुत्थाने हेतुहेतु नवपेक्षा जगत्विशेषस्ये वोत्थापकवन्नियमेन प्राणनुत्था

अत्रैरिति तावदेपि प्रागुक्त्यानेहैव तद्वत्तन्त्रेण ज्ञान्यविशेषस्यैवोक्त्या एकत्र नियमेन प्रामदासंघातमाविशिष्टं च स्यादयती
 तदिति। यथा मृदुस्पर्शमृक्षमात्रस्य संघातस्याविशेषस्यैवोक्त्या वलादापेक्षेणोपितस्याविशेषात् प्रवोक्षेनातिरायस्यादित्यर्थः। अ
 रपक्षेपिकं यत्प्राणापेक्षणा योरुक्त्यानेविशेष इत्याशं वयाह देहादीति। धर्मादिहेतूनामात्मसंवेधस्य तत्र कृतदेह
 सन्धस्य ब्रह्मत्वात्तदेतुकमुत्पत्त्यानादिमत्तदेयुक्तमित्यर्थः। उक्त्यानादेस्साम्प्रतमस्यैवोक्त्यानेविशेष इत्याशं वयाह देहादीति। धर्मादिहेतूनामात्मसंवेधस्य तत्र कृतदेह
 यास्समुत्पत्त्यानेहैतौ तोविशेषेहेतुमाहसुरेति। सुखेदः खंसंवेधिरित्यादीनां समुत्पत्त्यानेहेतूनाहेतवोदृष्टाहस्यत्राधम
 दयस्यत्रारतस्यादृष्टनासिदेत्यर्थः। तद्देहकलितमाह तत्प्रवोक्षेति। अपक्षेपवोक्षेविशेषसंज्ञात्रनासिमुक्ता निश्चयं दर्श
 यात्मसिद्धेति। सुप्रोत्थानमत्रेत्युक्तं विशेषफलमाह तदिति। इहेति देहोक्तिः। कालत्रिवेत्यादिना पार्थमाह मृत्युतेति। पिं
 वेत्यादिव्यावक्षेकोधेति। देहादेरनात्मवमुक्ता प्राणस्यानात्मत्वेदेव तत्रमाहापोति। पारार्थ्यफलमाह ततश्चेति। कथं
 संहतं च तदाह देहस्येति। वायुघ्राणप्राणवायुस्वोवांसंहतं च परामृत्तपारार्थ्यफलितमाह यत इति। इहेति देहोक्तिः। इ

ज्ञाने व

जात्यादिनास्तेनोपवादात्तेनयदेसतदावतीत्येकरस्याप्येदापेक्षावयाद्यसिद्धिरित्यर्थः। अकल्पितत्वस्वंगतावेपिकल्पितत्वस्य
 त्वाशक्यावयादिकल्पितमकल्पितकल्पिताकल्पितत्वमयतीति विकल्प्याद्यद्वयतिनेत्यादिना। द्वितीयपत्याहाकल्पितस्येति। अ
 च्यादेर्द्वयापेक्षावातम्यवादयम्यत्वादविषयत्वत्तत्रतदसिद्धिरित्यर्थः। वकारस्तृतीयनिगमार्थः। कल्पिताकल्पितविषयत्वे
 तत्रतत्रावयादिरित्यर्थः। अत्रयायागीकारेवाप्तवोतेदोमीकर्तव्य इति प्राप्तपत्याहपुंयुत्यतीति। अतीत्युपक्रमकतमयात्मेत्यादि
 गोरुवक्षमाणवयादेरेवोक्तवत्सेदमादायात्मज्ञानार्थत्वाद्वादेतदित्यर्थः। अत्रयादेर्ज्ञानार्थत्वेनेनेवतत्रमिद्वेयवैयर्थ्यावक
 यित्याशक्याहनावेति। इहेतुचपक्षोक्तिः। संकितिनिराश्रितिरित्यावशवाक्यदात्मधीधेनकुवाणवप्रागात्माहधेनावयादिसु
 करद्वयविषयतीतस्येत्याशक्याहविद्येति। अस्मिन्सर्वज्ञमिद्विद्याकल्पितेयतीत्यावशवाहवावप्रागित्यर्थः। पाग
 प्राप्ताहसंख्यप्रकाशत्वादित्युक्तमर्थमिद्विधीनत्वात्तत्रमिद्वेयवैयर्थ्यावशवाहवावप्रागित्यर्थः। अनात्मव्यपसंगादित्यर्थः। अनात्म
 किमत्रयादिनापेक्षेननेत्याशक्याहनावेति। यस्मादात्मनिष्ठतसिद्धेवयादिसमात्रज्ञानतोक्तादिविज्ञागात्त्वमप्यशोधनेन

नात्म

स्वेत्यत्रोक्तं कादाविद्वक्त्रा नायोगोद्वयतिदेहादिस्थितिः अन्तर्देहस्य सात्मनमनैरनिमलरूपकाद्विश्कोवेनेत्युक्तं भस्म
 दिहेतुत्वात् तस्मिन्फलदानायोगोद्वेदेहादिस्थात्मातिमानात्तदा तन्नायुर्ककादाविद्वक्त्रा नवमित्यर्थः कथं तर्हि ज्ञानोक्तं
 तत्राह गमेति ज्ञात्मानां भ्यादिसाक्षितया तत्राक्षर्यवदित्यप्रवृत्तद्वत्ताप्रवृत्तादित्यर्थः देहाद्यतिमानस्य धर्मोदितस्तस्यापि
 सदा तन्वमशुभमीदेस्सदात्तावाव्रतनृप्तिरित्याशङ्क्या देहमिदं कार्यं मनुत्वात् तव नष्टानाया देहाद्यतिमानस्यापि
 धर्मोदितस्तस्मात्कार्त्तव्यं नानाव्यभ्रमादेष्टव्यं वा हा विच्छेदेपि व्याप्तिविच्छेदात्तसदा सत्त्वं नवसतिहेति कार्यनियमस्मात्
 अत्र नियमादतो न सुप्राप्तिरिति सावकादादित्कमदेहाद्यतिमानस्य विशेषः यत्तु कृच्छ्रात् स्यात्तद्वोधश्चेदित्यादि न
 त्राह प्रतीतिनिष्प्रापकालेपतीत्येवजीवस्य स्थितिरुत्थानकालेव तस्मादेवागमनमिति वक्ष्यमाणप्रत्युत्तरार्थस्फूर्तिस्वदुक्त
 रीत्या प्रजापतस्य प्रसूतेः प्रतिकूलवानपरोकार्यता प्रसूतुक्ता अतस्मत्त्यक्तेन बोधगतिप्रसूतवन्निरित्यर्थः यत्तु विहाये
 शिगादृक्तात्त्यागसादिप्रसंगाच्चेत्याह नापीति बोधकमूलानित्यत्र सूचितं स्वमतवक्तुप्रक्रमते साक्षीदिति व्यक्त्येत्यपरो

आतं-व

केशोतेनयाद्ययोगमंगीकृत्यद्वितीयप्रत्याहयावत्त्वितिआतंभीहेतुमानसदायत्वेनात्रयाद्युपामशेनदपेक्षितद्वितमपिस्यादित्यासं
 क्यादाज्ञानांशेति। किंश्चसर्गदेरक्षादिबोधातत्राधवदात्मज्ञानाश्रमयेद्वितवाधोपगमानवाश्रवहेतुप्रसंगेतिरित्याहृतत्र
 वेति। अथकज्ञानमपिवाधमवाधवाश्रयेवाधकवायोगाद्वितीयसर्वद्वेतवाधसिद्धिरित्याशङ्क्याहकृष्णानामिति। निर्वोरणार्थोप
 गच्छप्रमाणप्रष्टुनेकल्पितनेदमादायोक्तात्रयादिफलमुपसंहरतिप्रत्ययमिति। अथकाशश्चिदावरेवावाप्राणादिहस्यवादनात्मेति
 नमुपसंहरतिप्रत्ययित्यावयाद्युपसंहरति। सोम्यानामिति। अत्रयादिनादेहद्वयानिरिक्तमात्मानमुपपाद्यतमित्यादिश्रुतिव्याख्या
 नममुपवदतिहृदत्रित्यादिसिद्धिरिति। तपणिनेत्याद्यवतायेव्यावष्टेवक्रइतिसहेत्यादेरर्थमनुवदत्यापेक्षणेति। अयानकर्तृवादात्मन
 आतंआरकत्वंसत्त्वक्षणनात्किंपेपणादिनेत्याशङ्क्याहकारणानामिति। आकाशमत्रोद्धृतिकारणमपिपुरोवाताद्यपेक्षानित्यात्म
 त्यातकत्वापिपेपणाद्यपेक्षितेकारकात्तरपद्योऽयस्यतत्प्रयोजककर्तृत्वादित्यर्थः। उत्यानमात्मनस्सुपेरुद्धोसस्यस्यइत्येवमाहुना
 तत्रेहवपेक्षेत्याशङ्क्याहोपेक्षादिति। आयेप्रतीच्यज्ञानेतीनस्यर्तुद्धादेर्जात्यदेवकर्मदिनापरस्यादुत्येतावादाद्यवक्रियतेयद्ये

तत्रोतदाकारोऽयं विवर्तमानो देवतदुत्पत्तिरित्यत्र हेतुमाह हेतुमहेत्यादेरर्थमुपपाद्यतोऽद्वत्यादिनाकार्यसुपसंहरति तस्मात्
 दिनिपुरुषस्यैव तत्तत्त्वं चैव कथं पाण्डेयतायास्तत्राहादाह कानामिति हेतुमत्र द्यमहेत्यादेरर्थमाह हेतुमत्र द्यमहेत्यादेरर्थमाह हेतुमत्र द्यमहेत्यादेरर्थमाह हेतुमत्र द्यमहेत्यादेरर्थमाह
 हापेयणेनेति। येषां विज्ञानमयस्त्वत्र विज्ञानपरब्रह्मतादिकारो जीवो तो विकारार्थमय इति के विवर्तने द्वैत्यर्थे विज्ञानेति।
 न तत्र करणमिति। हेतुमत्र विज्ञानमिति शब्दस्यात्र करणेन वाचकतया संबन्धे विवर्तने कर्त्रे रिप्रत्ययस्यादेव करणस्य ज्ञानक
 र्त्तृत्वादेव विज्ञानातीति विज्ञानमत्र करणमदा विज्ञापदस्य बहुरादिना दिव्यं तदा प्रत्ययकरणार्थस्यात्र तो विज्ञायते नेनेति वि
 ज्ञानं शब्दोऽद्वितीयजातस्य क्रियायां संबन्धप्रदा विज्ञाप्रिथिति विज्ञानो क्रियास्यादित्यर्थः यदा तदा यदा दिव्यं तदा विज्ञायत इति
 विज्ञानमत्रादेत्यर्थमाह प्रमेयेति। पक्षेऽर्थेषु विज्ञानशब्दप्रयोगादन्यत्र तस्या मुख्यत्वात् प्रतीतिरित्युक्तं यथोक्तं कर्त्तृत्वघटा
 दनीत्युक्तं विज्ञानमत्र करणविषयज्ञाप्रतीतिरिति विकारचारत्राया र्थमय इत्याह यथोक्तो नामिति। प्रतीतिरिति करण
 मकारणं वदन् प्रतीयमानं संगम्य बुद्ध्या यमनभादिता संक्याह स्मृतासेति। पक्षेऽर्थेषु विज्ञानमत्रादेत्यर्थमाह प्रमेयेति। पक्षेऽर्थेषु विज्ञानमत्रादेत्यर्थमाह प्रमेयेति।

आ. ३

विज्ञानं तद्वत्तमेव व्याकरोति । तदात्मवेति । त्रिविफलमाह विज्ञानेति । मपटः प्रायार्थवेदे च वरमाह सा किं वेनेति विज्ञा-
 र्थेऽप्येतादृशेऽप्येतादृशकारकेति । क्रियादि रूपत्वात्तावेतसाक्षि वेदे तु माह तेनेति । सतस्यैव ज्ञस्य कृतोऽप्येतादृशेऽप्येतादृशकारकेति ।
 शब्दज्ञानात्तसंवेदनात् । रेव सर्वज्ञतेनियुक्ता प्रायार्थतेत्याह यत इति । प्रकारान्नरेण प्रायार्थत्वमप्यदस्युदयति । विज्ञानेनेति पुन-
 यो निज्ञानाद्विज्ञानेन नृनिहा राया प्रायज्ञानात्तमपटः प्रायार्थत्वमित्यत्रार्थसंबन्धविज्ञा र्थत्वात्तावेतमप्येतादृशेऽप्येतादृशकारकेति ।
 दन्तेऽप्येतादृशेऽप्येतादृशकारकेति विज्ञानेति । पुरुषशब्दार्थमाहानात्मन इति । यथा स्फुरकालि तल्लगादीन् पुरयति तद्यथा नात्मानं कल्पि-
 तत्वात्तिरभिधानकल्पनायोगात्तदाभिधानत्वेनाकल्पितस्मन्नात्माशेषान्यतस्मान्पूर्यत्वेनेतत्तत्पुरुष इत्यर्थः । पुरिशयना-
 दि हि त्वादिनाथं कस्यादुपेक्षते तत्राह कृत्यविरिति पूर्णत्वात्पुरुष इत्ये । पितृव्युत्पत्तिरत्रात्मापत्तक पूर्णत्वेनाक्यतात्प-
 र्यदष्टेरित्यर्थः । तत्र श्रुतिनात्पर्यहेतुमाह स वा इतीति । स वा अयं पुरुषस्त्वोऽस्मिन्निपुरुषमुपकल्प्यते । तत्र किञ्चित्तानासुतमित्या-
 दिना तत्पूर्णत्वे विणीयते तेनेतत्पूर्णत्वे श्रुतिनात्पर्यसिद्धमित्यर्थः । स हि अस्मिन्वाक्यशेषे तत्रिणीयते तन्निर्णीयते तन्निर्णीयते ।

क. विज्ञाने

विज्ञानादिपदार्थैरेव तन्मनोयान्तरस्य गतेन संबन्धोक्तिरिति जानीते इयमिति संबन्धोऽर्थमाकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षेति । तत्र न
ह्यप्यप्यप्रकृतमाह बोधेति । तत्र गतो मिति यावत् । अतस्तत्सूचयत्यपर इति । कथमेवोद्यमगतां प्रतीकित्वा कुर्वन्तीत्याह
कादनेन नु ज्ञानेन वा बोधेन करणेषु विद्यमानेषु कथमेव विप्रतिबोध इति तदीयनाप्यर्थमाह पुंसोऽस्येति । अथ न बोधो
कुर्यात्तत्सदा सद्यश्चार्थबोधश्चात्मविषयो नात्मविषयश्चास्येति प्रत्यागात्माकिरेत्यं प्रत्यक्षमात्रमथैव बोधोऽस्येति बोधोऽस्येति
ज्ञानं । विदुषस्तत्त्वज्ञानात्मनः सदा बोधोऽप्येव सुप्रतिरिति तावत्सुष्ठुपगमेऽपि न निज्ज्ञा इत्याह विहायति । उक्तं हि । अथ पुन
विदायेतदसन्निहितो नूदि नष्टो वा कुतः प्रत्यागमनमिति आत्मनः शिष्यत्वस्वीकारात्तर्गार्थेण सर्वमेतत्प्रष्टव्यमिति किमि
ति तत्प्रष्टव्यमिति प्रष्टव्यमित्याशङ्क्या ज्ञेयादित्याह प्रष्टव्यमिति यथाहुः तदेतत्तर्गार्थेण सर्वमेतत्प्रष्टव्यमिति तस्य हि
शिष्यश्चादपि ते तर्हि गार्ह्यमज्ञानेन प्रष्टव्यमिति ह्येतत्तर्गार्थेण सर्वमेतत्प्रष्टव्यमिति तस्य हि
येव बोधेति राजा गार्ह्यस्य न च ज्ञानोत्पादनस्य प्रतिज्ञा न वादित्याह बोधेति । उक्तं च । यदा बोधो भवति शिष्यस्य प्रतिप

[illegible]

आ. बहु

येन दित्यादित आह गतादिनिष्प्रमातिरादिपदार्थस्माधननिपादादीर्निर्दिनाशोस्ययुक्तः। पुनरुत्थानायागादकृतात्यागमा
दिप्रसंगाच्चेत्याहनापीति। बोद्धेकभूतामित्यत्र सूचितं परमंतुं सोम्येत्यादितोपपाद्यदेहादिस्थित्यादिना निरस्यमिदानीमपरेयथात्म्य
प्रतिपत्त्यर्थे मित्रसूचितं प्रमंतं बहुप्रक्रमते साक्षादिति। केवंचत्परगेहज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वात्तदर्थे च दृश्यरूपेण व्यक्तमनोयथावत्प्रा
प्तौ शब्दे वाक्यार्थो विहितार्थः। दृश्यरूपं तु सुविदिव्यावष्टे कर्मादीति। कर्मज्ञानवासनादिकृतं नृणां दविद्यात्रमनात्ताश्चापादाव
नृणां यमयतिवारादित्यर्थः। दृश्यरूपं दृश्यादिते वयत्यनिमित्तमिति। कृतं कृमात्मनः। चेतोऽप्येतेन स्य निमित्तानपेक्षितेन सदिवाक्य
निवारादित्यर्थः। उक्तं सोऽपुत्रमवेगात्प्रसूयतमित्याशङ्क्याह प्राप्तिः। अस्मत्प्रत्ययगृह्योर्जीवरोहंकारश्च वसादिवेनवने
मत्प्रसूयतातो निर्विकारं रूपं प्रापेमायं प्रविराज्ञाज्ञाप्रविदुर्मिष्टमनस इममतिरप्योजिकेत्यर्थः। कथं कृतं कृतादयवैतन्य
मात्मनोपेक्षयाह यतोऽस्मिन्निप्रत्यगात्मनो मुक्तस्य ज्ञानादिकार्यं हेतुपक्षेण सवर्धनापेक्षं शिक्षाप्रश्रयो रथे साहकेति प्रद
पिष्टापादयतोऽतनगमपते मायातात्वासादितेयभात्मा यत्तज्जदित्येव सावपश्यन्नादितत्रवश्यं निमित्तं जित्यर्थः तयोरेव

[illegible]

अ. वरु

श्र. व०
 श्रुतेनानिबन्धयेद्विहितं विज्ञात्येति च न माणश्चापेकस्मादिच्छयात्मानं चरणावच्छादयन्नुक्तं कस्मादित्यसंवेधं विवक्षुः
 स नान्यदेवब्रह्मवादीहोवादेरिति तस्यैव संहारवृत्तानां तिसृणां कर्मादेवत्यादिश्रुतेरिति शेषः विज्ञातासां ज्ञानयोर्वेधदे
 तु ब्रह्माह स्वात्मैति आत्मा सर्वशब्दनामोक्तान्यश्चाज्ञानात्कर्तृत्वैकजनतत्पसिद्धिविराभा शक्यमद्वयेति परस्मादन्यस्य कार्य
 त्वेताज्ज्ञानेन वावच्छाजानां स्पष्टं न तु नयमिरिति निर्दोषाण्यर्थो दिशदः नोक्तिवदेव लक्षणकत्वेति तिमन्त्रिरसि तुल्यकत्वं सति हि नोक्त
 त्वादिस्वदासावात्कृतस्मृतिश्च न ज्ञापयति। व्युत्थानवोचेकर्तृनिष्ठेदः कर्तृत्वमनात्कृतस्याप्युपलक्षणं तद्विधेयवच्छेदव
 द्भावेन नोक्तं रघुमरुथाननेत्याह नोक्तिश्चापे संसारसंस्काराज्ञानयोर्नानाप्रसङ्गिरिति नानासंस्काराणां विद्वान्पुनः संसारहेतु
 वसात्तुल्येति श्रुतेः पुरुषस्वरूपादिसंस्कृतो रामादिप्रतिः पुनः पुनः संसृतीत्यर्थः नोक्तत्वादीनामन्यानां कार्यकारणत्वमुक्तमनु
 वदन् नोक्तमिति। मिथो हेतुफलवैफल्यमाह तेनेति। ज्ञाता न प्रत्यक्षमात्मना तुल्यत्वात् संसारसातत्यफलनीत्याह विद्येति परमवत्
 ज्ञात्तयमज्ञस्मृतिश्च नानाभिन्नलोकादिष्वसुयोनिष्वसर्वदाशक्त्यतीत्यर्थः। एवमित्यस्य त्रैविध्यमित्यादिनार्थमुक्ता

बुद्ध्यादेरित्यादिना न हि तस्यार्थक इदानीं तदर्थं प्रनूय विना भासादाय तस्यार्थं साहजाप्रदिति। वाच्यकरणानामर्थग्रहसामर्थ्यं
साहजाख्यं सर्वज्ञाप्रदोक्तं कर्मक्षणात्मनिसुप्रपुमानादया काशेनेतनादित्यादानस्य कर्त्रीपत्य। यत्तात्पर्यमिति सर्वज्ञः
तृतीयार्थमाहामबुद्धेति। तद्व्याजानाद्येतन्मत्तस्यादुहं एतन्मत्तव्यादि नव्या। अनाधिमत्तावशद्विज्ञानाद्यज्ञानेन विद्वान्नास
तत्कृष्णतादानमितिकरणार्थरतीत्यर्थः। लघोर्कमादानकर्त्तारविवेकपतिप्रत्यगिति विद्वान्नासस्य तदासासस्यात्रोवासनेमा
सायमात्ममीजीवकर्त्तादानमेत्यर्थः। विद्वान्नासस्य तावदासतयेनियान्नद्रापाणानामित्यस्यार्थवद्व्यादानकर्त्तृविज्ञानं पूर्व
ज्ञानाख्यं ननु धादीयमानमिति। इहेति वाकोक्तिर्विषयो मुख्यमित्यस्यार्थमाह विषयान्नमिति। व्यापादीनां विषयस्य ग्रहणमा
त्रमादानकर्त्तृत्वार्थः जीवविद्वान्नासनेन्द्रियाणामर्थग्रहसामर्थ्यमद्वैत्याज्ञाने ब्रह्मण्याकाशे ज्ञात इति वाक्यार्थे उक्तः इदानीं
अर्थान्तरमाह शक्त्य इति। अर्थग्रहणं निमित्तमर्थोक्तिकरणानि विज्ञाननिधितीयोक्ता निरतीयोक्ता ज्ञानविन्यात्मना सुप्र
ज्ञानकर्त्तृणां तद्वद्व्यादानसायसि ब्रह्मज्ञानेन तानि व्याख्यासमुपगतव्याप्तमेव वाहीवेनामिदं परकर्त्तृत्वा काशेय

देवदेवि नोत्पद्यते। आपोऽर्धस्य कार्यस्य कारणतमनोपसंहारे विराटसि गमादतथेति। मुप्रो कार्यतयानुसारेण संवर्गे विद्यामि
 तिका। एवायुर्धावर्धनं जेद्वारस्य वायुर्धाता सवांसं एकद्वयने नाग्रादीनां वांहात्मनोपसंहारमुक्त्वा प्राणावावसनं जेद्वु
 त्तमप्राणात्ये वितासर्वा सहकृत्वं नववागादीनां प्राणात्मनोपसंहारवक्तिशुतित्रेव कार्यस्य कारणतमनोपसंहारे
 तागादीनां प्राणात्मनापसंहारं आपोवदन्तीशुतिस्त्रकायस्य कारणतमनापसंहारविबुद्धतीत्यर्थे। नृमिविद्याप्रकरणे
 ॥१॥ आकावद्योतकमित्याह नामादीनां प्राणशब्देनाज्ञानं ब्रह्मोच्यते। सर्वमपि कार्यमनश्शचितं जीवपृथक् मज्ञाते वृक्षणि प्र
 िक्षितामस्य निचवाक्यानरमाह प्राणमि। ह्रापेकारणात्मना सर्वकार्यमुपसंहृतमित्येतदुपसंहारतिसृक्तमिति। आदायेत्यत्र प्रत्य
 यार्थमुक्त्वा प्रहृत्यर्थमाह। जिहृतेति। परात्मविषयशब्दः। अत्रमुप्रावितियावडासंसर्गस्रादात्म्यमिति वक्तुमुदाहरणं करण
 म्। नावयोऽकृतीयव्याख्यायार्थान्नरमाह। सदेति। तत्रैव विशदयति। सदेति। आवातं प्रिष्ठार्थज्ञानेन वसं हकरणानां संहति
 रित्यर्थः। तृतीयायाश्शक्त्यल्लरणातीत्यवोक्तार्थपिनदूषणमित्याह यदिवेति। तर्हि पुनरुक्तिरित्याशं क्यन्ति तां तस्य दूषणं

[illegible]

५. हृदय इत्यत्र हृदयस्य दार्ढ्यमाहताख्यादिभिः पुरीकाकारांस्सखण्डास्तेव हृदयद्वं किञ्चन स्यात्

अथर्व

[illegible]

पुनश्चाशयनशब्दार्थमाह न इति। यथोक्तं वस्तुनि तोक्तुं स्वर्ध्वात्मना वसात्तेने पुनरुत्थानमनुवितमित्याशंक्या ज्ञानवश्याकारेण
वसानश्रीकारात्तेवमित्याशयेन विशिनष्टिकारणात्मानिति। प्रसिद्धित्यक्ता किमर्थमित्यशयनात्किरित्याशंक्याह इति तथे
ति। किंच। प्रसिद्धशयनत्रिद्रानात्मनिकल्पितेन स्याद्विज्ञानावनेन तद्विशेषादित्याह प्रत्यगिति। उक्तं नृद्यदेतुं प्रश्नपूर्वकमाह
नेदेहादीति। तमेव व्याकरातीतमिति। वकारस्मत्तास्मास्येत्यादि वाक्यसमुच्चयार्थः। इतरशब्दश्चपितीत्युक्तेरित्यनेन संबध्यते।
अतएव नरसिद्धयेतानीत्याद्यवतारयति न देतदिति। तदेवामित्याह आत्मीयमर्थमुक्त्वा तदनुराधनतानीत्यादि वाच्यताप्यसन्ने
पपञ्चमतमाहान् इति। अस्माद्व्याख्याने दुष्टं च व्याख्यातव्या दोषं पश्यन्ने विसमया विष्टवियोय सं प्रत्युत्थितस्मममुत्थाना
पूर्वे लुभारव्यविज्ञानन करणानवागादिभ्यं विज्ञानमादाय हृदयावच्छिन्ने नृताकाशेति ज्ञातीत्येवमेतद्वाक्यं पर्याकुर्ध्वनी
त्यर्थः। आदायति वागाद्युपसंहार उक्तस्स केन क्रमणे त्यपेक्षायामाह सुषुप्तिरिति। मनसि सत्येवेति यावत्समूहल्युपसंह
रति मनसा न दूषणे त्वर्थः। करणार्थं वाच्यतीत्यतदात्मनो वा तेषां सुपसंहारः। ज्ञानवाच्यकारणानि चेत्यकारणानि शक्तयो

विहृत्य दृष्टव्यं सामर्थ्येण तावत्तदर्थं यत्नमनविवाक्यं वागादित्यस्य दत्तं दृष्टिं शक्तिं चोक्तं मनोपार्तिव्यसंस्तकं शरणं च दत्तं
 द्यातहि हे वातावा द्रष्टव्यं नारये दित्याशं क्वा ह विवाक्येति बुद्धिस्तव माता यद्वायना ह द्याकाशा इदं वदितुं न ताकाशादित्य
 त्वादीनि प्रसृत्येति संबन्धं मते वागादीन् न हिरिदिमाणि विज्ञानानि तदुपाधिकं च प्रादुर्भवमित्यर्थः करणारव्यया वि
 ज्ञानेनेत्युक्तं करणसंज्ञितबुद्धौत्यर्थः विज्ञानेनेत्यस्य कर्त्रीदिविषय इमां शक्या ह विज्ञानातीति कर्तृविषये विज्ञानशब्दे विज्ञानातीति
 व्युत्पत्त्यातेन जीवो गृह्यते परविषये विज्ञप्तिरिति व्युत्पत्तिस्मिन् विज्ञानशब्दे ब्रह्म ब्रूते न वे दोनयं युक्तमायं दायं निष्ठं यत् निर्दिशतु ब्र
 ह्माण्डानां कश्चित्त्वादत्तमेन करणमुच्यते यथा दुरुत्तरा पितुं करणा ह द्विर्मा नामादयः ह द्विशेषे तदवच्छिन्नकाशेन यथा मनस्य
 आकृतं तस्माद्विज्ञानात्मना याश्चाप्रकाशह त्रिस्माद्दयज्ञो द्वारेण सुधरतीति हृदयं विशेषाय तन्मिति विज्ञानपदयोरर्थोत्तरं वदन्
 क्वायं त्रिगुणयति अगोचरेति आपेक्षं हा द्यो काशे जीवस्पर्शयनमित्यत्र युक्तिमाह तावनेति यदा जीवस्य जायते स माह वयं
 २३ एसावतएव विज्ञानशब्द इति य एष इत्यादेसात्यर्थमाह प्रकाशेति ज्ञानेति छेदः तदुपाहृतिश्चेतन्यन्यद्वयं २३

आ. वा.

वारादिभोजनेत्यादिवारोपीति। तर्हि नाप्रसहायवेनयुक्तिरपि खत्रावच्छानेककथ्यतेनेनैत्ररवाकेनेत्यादततइति। तउष्टृहीतएवपा
 णोसवतत्यत्रपाणशब्दयाकुर्वन्पुक्तिमेवचनक्तिवागादीतिप्रकारणात्बलीयसीश्रुतिरित्याशंक्याहमुख्यास्मितिणश्चेच्छ्रुदृष्टा
 नुपसंहारादष्टव्याख्यापेक्षेकरासंहोश्नेदकोपाधनावादसमारिविद्वात्मनाजीवश्रुतिरितिसावःकरणसंहारेपिस्थापेनासंसा
 योत्तनाश्रुतिमुपेक्ष्यतिवागदित्याशंक्याहवामनेति। वकारोज्ञानेन्द्रियाश्रयव्यापारस्समुद्यमाश्रयव्यापारोपीन्द्रिययोगकृत
 इतिशेषः विलीनबाधसुषुप्तावितिदृष्ट्यावेधमप्यदृष्टान्नपक्षवदितिपूर्वोद्धेनरिदृष्टोतिवागादीति। उत्राद्वेकिनजतेतद्विति।
 असंसारिविमितिक्वेदः अवच्छादयमत्रविवर्द्धिहितंनत्रसांसारिवम्यकल्पितवद्योतपिनुमिवेत्युक्तं सुषुप्तिरिदानीपेनासयत्र
 त्यादेशोऽशंकामाहनश्चितीप्रतीत्यनुसारिवोद्यदृष्टयतिमेवमिति। कथं तस्यशृपाह्वमित्याशंक्यसुतिमाभ्यर्थादित्याहय
 तइति। छप्रमिथ्याचेश्रुतिनाप्यातिपेतविद्वणोतिनेत्यादिना। नासंगस्यात्मनोवच्छात्रयंवसुतोभसीतिसावः नत्यतिसानस्य
 तिसाहप्रत्यगिति। प्रतीवसुतावोविद्यासुतावसुप्रवर्त्ततइतिस्मृतेरवच्छात्रयस्यमाप्यामात्रवैकथ्यंविन्नपथेत्याशंक्यापि

रत्नादिप्रसंगोक्त्यादिप्रसंगानि शब्देभ्यो वर्तते इति। उक्तं च तत्राद्यं न ब्रह्म विदुर्मिथ्या त्रेत्याह न दत्तं चोपेति। प्रतिग्रोतिनोप
साणिकवादसावस्यापिनापामाणिकत्वेनेति सान्नाशादवच्छेदोक्तं च तत्राद्यं न ब्रह्म विदुर्मिथ्या त्रेत्याह न दत्तं चोपेति। प्रतिग्रोतिनोप
तेन बोधकतया युक्तं मपि ज्ञानतदज्ञानकल्पितं कल्याणमिदं पलोकं बहुषोक्तं यदेतत्सिद्धिरित्याह न दत्तं चोपेति। प्रतिग्रोतिनोप
उक्तं विद्याफलमुपसंहरन्निविकल्पेति। अविद्यातज्जन्मात्रोक्तं कल्याणमिदं पलोकं बहुषोक्तं यदेतत्सिद्धिरित्याह न दत्तं चोपेति। प्रतिग्रोतिनोप
मधुमोक्ता तन्निष्ठावेत्युतिमवतारयति विविदितापयिपुरिति। यथाकार्यज्ञापनं यथाहं वमनत्रययजुनावनश्रादर्थः स
प्रचरति साध्यदिनपाठमाश्रित्याह प्रवृत्तिरित्यादृशना स्वयादृश्यावरतीत्युक्तमिति शेषः। विशेषणतत्त्वमेवमाह जायदिति उक्तं य
तो विवेकनफलमाह मिथ्यावेतियदा मुप्रोक्तं अनञ्जाया अविदिव्यते तदा तस्य कार्यकारणयोः सत्त्वेन प्रसिद्धाया तदाह
स्पष्टिण्यात् स्फुटीकृतं तत्त्वतीत्यर्थः। यत्र युक्तं अत्र योऽं कालं कदापि निशामामिति। अत्र प्रवृत्तिरिति मित्रमाह मे हते निमग्नाह
प्रतिबध्नातायापेक्षां दर्शयति जायदिति। तस्मादहं मित्रमिजगाहं मेति। ताम्रदेवः कर्म हं प्रतिबध्नातायावमाह बोधेति निमि

[illegible]

ग्राहक बुद्ध्यादिपार्थक्यं ज्ञाप्रतामिति विवेक्तव्यं अत्रादर्थोतरत्वाज्जाग्रदृष्टराजादरेव सिद्ध्यात् किं न स्यादित्याशंका
 दृष्टानुसूतीति अमुषेति केन जाग्रदृष्टनुतवान् दृष्टस्य सत्यं वेद्यं प्रदृष्टनुतवान् दृष्टस्यापि सत्यं न स्यादित्याशंका दृष्टप्र
 इति तस्यासंबन्धायामनमाश्रितः संदृष्टो राजा तस्येव प्रबुद्धस्य मिथ्या स्यादिति योजनम् । किञ्च अत्राजाग्रदृष्टेति द्वयं मिथ्या
 मिथ्यावतिवारिचामयोदित्यनुमानान्नानयोर्विशेषो श्रीत्याह जाग्रदिति । योग्यकालात्तावच्च अत्रेति मिथ्यात्वादाहरिति । योग्यदेशे ताव
 च तथेत्याह संहतेति । कुतश्च दृष्टान्तप्रसंगः प्रमाविम्वत्ताद्यमिथ्यात्वाहमृतामिति । योग्यदेशात्तावच्च तथेत्याह संहतेति । बहुरादी
 नावात्पार्थक्यं दृष्टिकरणानां देहसंबन्धकार्यं न प्रामाणिकं नापि तद्विषयमादापरिमाणो हि मवदादीनामल्पपरिमाणो ह्यदि संसर्वा
 श्रीत्यर्थः । देहात्तव हिरवश्च प्रदृष्टांगीकाराद्योग्यदेशसिद्धिरित्याशंकाह नापीति । तत्र हरेहमिति अत्र दृष्टादेहेन संहता संहते
 वा वहिजे कतिनाद्यः शयनदेशेन दृष्टिप्राप्तेर्नेतरो निस्सम्भनस्य गत्यागादेहात्तस्य वामानवा दित्यर्थः । देहादिविनापि तत्र
 कार्यगत्यादिस्यादिति विपक्षमनुवदत्यत्रेणेति । अतिप्रशब्दादप्यतिव्यर्थमिति सयथेत्यादेशं कामादनविति । देहात्तच्छ्रौति

वर

वे

रमुत्तवविरुद्धेत्यर्थोद्यतिषेधकां देवनादनेन तदिति। तत्र ह्येष्टा ज्ञेया वक्ष्ये अमात्यादीनि। दास्यति कं व्याकरोति च देदेति। अ
प्रवृत्ताय तपि नो कानामात्मन्यविद्यारोपितेति नावद्वयोराविद्येन ज्ञेयमात्मयुद्धि सदेव विद्यादेव नादादित्याशं क्यदाहमत्येति। अत्य
वार्थादिति रिति यावत् कटुश्लासगद्येनात्मनो विद्या। रापित मलचमुक्तं तद्विशदयति निस्संगस्येति। किञ्चात्मनिकर्तृत्वादिमल्लक्षणे
तः परतो ज्ञानाद्यत्पादकटुस्येति। परमपि नमुचेनेति नेत्यादिमुक्ति निरोधो नमुचेनस्य मोहाद्यतिरिक्तज्ञानतुल्यं कर्तृत्वाद्यपि
नवस्युस्यादित्याह प्रत्याख्यातमिति। अत्रादिमिथ्यात्वेन तदुद्देश्युद्देशनामुक्ताय देत्याद्यवतारयितुमुक्तं। शुद्धज्ञेमादिपति। नञिति
यस्येति प्रहशो निर्देशस्यकारेणोक्त इत्युद्देशनिम्नव्यतेत्यादिशब्देन आह आतयादिना वाक्किं कामादिसंबन्धे इष्टं नृदनेति फ
लितमाह कथमिति। आत्मनो न कामादियाणां आत्मादानेवमिति। तत्रेदेतुमाह सुत इति। बोधेकरसस्याज्ञानासंबन्धे किं कामादिसंबन्ध
स्यादिति वैनेन स्याद्व्यतिनेत्यादिना। तत्र मानवेनाद्येत्यादिना कामादने इत्यर्थेति। उक्तमनूयायेत्यादिव्यावृष्टिचुद्धिमिति। अवच्छ
दयेयुथादिकथनान्नैरंश्चापेप्रतीवाह्यवत्तुल्यं विवक्षितमित्यर्थः। यदेत्यादिन वेदेत्यस्यार्थमाह नेति। तथाज्ञानकर्तृत्वेनात्मनो न
लेत्याह। अज्ञानेति। इष्टं रज्ञान तद्भासं बंधे फलितमाह। ऐवमिति। उक्तनीत्याह यायोगादाभायतः अक्षयनेऽज्ञानेन स्वनेऽज्ञाने
छादिमात्रोच्यते। त्वर्थः प्रथमार्थेति सिः। आत्मनः कामाद्यसंबन्धे इष्टं २

निषेद्धं युक्तं तस्य सादिवेन तत्कर्तृत्वादिभ्यः शब्दादपश्यति। अतो निषेधश्रुतिरविरुद्धेति शेषः। ज्ञानकर्तृवैसाहस्यमानतः
 कर्तृत्वं तत्र कृत्यत्रमादाथेति। वमर्थपरिशोधनपारं नार्थो यशब्दः इदं ज्ञाणातिष्ठितं ज्ञानारं यो वेदसंभ्रामत्यादिश्रुतावतस्त्वुक्ता
 नुसारेणात्मनो ज्ञातसादिवोक्तैर्ने कर्तृतेत्यर्थः किञ्च कर्मोध्यदोसंघेनूताधिवासस्मादीत्याद्युपनिषत्सु कृदृक्त्वेनाद्वयविनाश
 त्वं प्रतीवो मुमुक्षुभ्यत्युच्यते तत्र तस्य कर्तृतेत्याह प्रतीव इति। ज्ञातमादातिविशेषणकृतं संकोचमाशंक्याह कविदिनि। कदाचिश्च
 कथिश्च कथयित्वा धान्येपि सद्यसादिवमदत्तं वेदकथत्रवेदेति निषेधोक्तिश्च त्राह तदिति। कस्येतिषष्टीमवतारयति परेतिषष्टीमवतार
 यतिवेति। विषयसंबन्धाश्च प्रतीवोयद्वेत्तुं तस्यास्माद्विषयसंबन्धजत्वाच्चेतो रत्रसंबन्धे कस्येतिषष्टीत्यर्थः तां विशेषेयोजयितिकर्मेति।
 पञ्चाषष्टीहिकर्मेणैवत्यायामात्रादः कर्मकार्यत्वात् कर्मणामुपौक्षयेतज्ज्ञस्यापि न त्रक्षया सद्यद्वितीयासात्राणि प्रायेण न किञ्चि
 दपि मात्राद्यनुत्तवतीत्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। तेत्यर्थस्य पदद्वयत्वेनावर्तयत्यर्थे इति। अपिशब्दस्य विवक्षितमाहाता कस्य
 ति। अपि जगत्सु तावन्नदसावोपि निषिध्यत इत्यर्थः। तावन्निषेधे तावो न निषेधस्तद्भावेपि स्वापविरोधादित्याशंक्याह शेषेति शेषे
 येत्य।

निष्ठा

ताद्योगुणत्रा न्योपीना नः प्रधानत्वात्ताया विरोधात्तायो विशेषज्ञानात्तायो तोसात्ताया पिच्छाप्रे निजे प्रेन ताव्यमित्यर्थः इहेति मत्तमी प्रसूय
 माधिकरोति सुप्रिस्त्रपमुक्ताकांक्षा पूर्वकं ताव्यं वदश्वाक्यावरमादने अथ तितव हृदयस्य छानमाह। जालित इति। अधो दिक्तादि
 दितस्यात्तेनास्यामुपरिति सतीति अनेरित्यर्थः॥ कण्ठा नानेश्वरत्यमध्यक हृदयस्य स्वरूपमाह सनालमिति। पवित्र्य कोशप्रतीकाश
 हृदयं चोपधोमुखमिति श्रुतेरित्यर्थः कंदो गश्रुतिमाश्रित्य पश्चिद्रूपमिति विशेषणं हृदयाच्छिद्राणां मवच्छादय्य सयवमाह। सप्रति
 देहिना ह नमो यानि पञ्चविलानि तान्यवच्छाद्यारधिकरणानीत्यर्थः तेषां प्रागादिक्रमेण लोहितशुक्लपिङ्गलस्य मनीलरूपवर्णविशे
 षमाह नीलादीति तेषामाविष्ठात्तदेवतावनीति छानानीति देवमर्षादिमेवितानि छिद्राणि तेषामेव छानास्यपित्तवनि। आदि
 त्वाश्च दोषिः पर्जन्यावियदिति देवाः प्राणो यानो पानस्ममान उदा न इति मर्षाः आदिपदेन च दुष्टोत्रे वा अन्नपायुरिति प्राणनेदा गृ
 त्यनेति सर्वपतिहादेषु प्राक्दक्षिणपत्यगुदगूर्ध्वीच्छिद्रेषु यथाक्रमम। के कशो वृत्ते तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पश्चदेवमुखय
 इत्युपक्रमय एतानेव पञ्चवल् पुरुषान्स्वर्जस्य नो कस्य द्वा रपात्रे पदेत्यनेनास्यार्थस्य सुखा प्रपश्चितत्वादित्यर्थः तेषां कार्यमा

५२

हसुवयश्चेति एतावत्सुखयो जायदवच्छाया मि वप्रे पि शब्दाद्याकाराद्योभनात्मककज्ञानो ह्यत्रो हेतव इत्यर्थः सुखित्यो निर्गतप्र
 धाननाडीराहे केति। विषयविधिगतित्वेने तियावशः शतं श्रुत्वा वित्यादियुत्तरसिद्धनाडी संख्या सुक्ता तासां विनियोगप्रकारमाह।
 प्रतीदियमिति। तासां मुत्यन्निहेतुमाह कस्मादीति। तासां मर्थान्मुख्येन निर्यतिफलमाह अत्रादीति। कथं तो गसाधनं तत्रदाहवाहनी
 ति। ताहि विषयसंबंधमापाद्यपुरुषं तो जयंतीत्यर्थः शतसंख्या कनीडीनां विनियोगमुक्त्वा वशिष्टनाडी विनियोगमाह नन्वेति। त
 योर्वेमायन्नमृतवामनीति श्रुतेरित्यर्थः श्रुत्यन्नरानुरोधेन नाडीयवच्छाया द्वस प्रतिस्मह आणीति। प्रकृतता का कश्चमित्याश
 काहिके कस्मा इति। अत्रैतदेकशतत्राडीनां तासां शतमेकैकस्याद्यास प्रतिप्रतिशाखानाडीसह आणीति श्रुतेरित्यर्थः तेषां संख्या नि
 यमेप्रमाणमाहने संख्याता इति। ऊर्कहिंसासप्रतिसह आणीह दयादसि निष्ठताः हिताभाग्रहितानाज्यसामास्ये शशिपतं मण्डलतस्य
 मध्यस्थ आत्मा दीप इवावल इति। यत्रुमाद्वैलक्ष्ण्यत्रयत्राडीनामिति तदेहिक शिरातेदासि प्रायपको न विंशत्तस्याणितथानवशतानि व।
 पट्पं वा षड्विजानीया शिराधमनि संज्ञिता इति तद्देदविषयमिति द्रष्टव्यं प्रमुतनाडीश्च रूपमाह कदं वैति। तासां व्याप्तिमाह सर्वत इति देह

इव हि रपितासां व्याप्रिशक्तिवोक्त्यातिरीतिकथं तासां हितशब्दं न त्राह हि न सिद्धिर्न हि कर्मसि रार्जितमिति यावत् हितानामेत्यादि
व्यायद्दयादित्यत्र विवक्षितमाह दयादिति। पुरीतकृद्वा वाच्यमाह पुरीतदिति। इहेति व्यवहारः मिरुक्ता। अत्र बुतेन देहो न द्यते ह
दयवेषु न स्यतदुपलक्षणवान्नाडी नान्नाप्रेषविबक्षितवा दित्याह न विनि। क्रियापदे निप्रायमाह अत्रेति। तातिरित्यादेरर्थमाह आप्रानि
ति। अत्र सो गात्रशक्यमेतयेपि कथं करणसंहारद्वारा अपोजागरस्यापि संनवा दित्याशं क्यहजाग्रदिति। ननु घप्रजागरिते कर्मणा गच्छ
ति न आप्रान्दितशक्ततावत्त्वा निस्सरकथं सुविश्रवाह। सामान्येति। यथायथेनात्रान आनघनी दुमासाद्य निवृणोति तथात्माच्छान्दयग
ति कृतशान्तिधाम्ने विशेषबुद्धिर्हि वासाधारणया विना त्रप्रज्ञायाश्च देहं न प्राया न दत्तव्यं हि संन्यायप्रत्यक् ब्रह्मगायातद्रूपेणा
संगोदासीनतामेतीत्यर्थः। तमेवागत्यागती वेत्ति परिच्छिन्नतायेन वदित्याशं क्य बुद्धिद्वारवान् योर्मवमित्याह धियै इति। इहेति देह
किर्वाद्यकारणानां बुद्धितंत्रत्वमाह तत्रेति। बुद्धेर्देहयेच्छाने सतीतियावत्। बह्यकरणमत्रावच्छास्येदेत्युक्ता। बुद्धितंत्रवेफलितमा
ह यत इति। बुद्धिश्चाधीनकरणा निजाग्रद्वे बुकर्मणानाडी द्वारा विवक्ष्यति मुखानि करोतीत्यर्थः प्रसारणमत्र किं स्यात्तदाह वृत्तीरिति।

वैश्वसंकि

आ. न.

अथ तन्मूलाधिकारं शब्दलयादिभ्यामस्मान्निर्वाचनानि स्रष्टुं द्वाराणि करणानि त्वष्टेऽदृष्टाद्यादिभिर्येतर' बुद्धेर्हिन्द्रियाणां च
 सावयवव्यवस्थान्यावद्विस्मयेणैव ततः श्रुतौ नवयवोक्तियोथात्माज्ञानविशिष्टोयत्नचित्तान्तासारव्याविशेषयुक्तधीसहिते आत्रावि
 हारासर्वाभ्यां प्राप्तिरिति ह्यसर्वव्यापकसवित्तवदित्यर्थः एवमात्मनो जायते भागे कथमुत्तिरित्याशङ्क्याह ता इति स्वकीयेदि
 यद्विनीनां ज्ञाप्यसो गहेतूनां चेतन्यासाम्यापानां प्रतीत्युपसंहारेषु प्रित्यर्थः बुद्धेः संकोचविकासाभ्यामात्मनः प्रवित्युत्तरे
 तुमाह बुद्धीति आत्मानिकावातानां प्रोक्तिरस्यातामत्राह विद्वेति न हि स्वप्नकागविद्याताः श्रुतौ विकाससंकोचावुचितौ तथा वक्तुं ता
 द्युपाधे गकाशस्य संकोचादिवदात्मनोपि बुध्युपाधे प्रवित्यर्थः तात्तिरित्यादेर्यस्य सुपसंहरति तात्तिरिति आनयतुपसंहार इति
 यावत्तदेहं हिन्द्रियाणां व्यापेसंहारात् कुतश्चाशयं व्यापशयनमित्याशङ्क्याह स्रष्टेति स्रष्टुमात्रयाकारणात्मनेति संजघः देहं हिन्द्रिया
 णां न आपेक्षरूपेण स्थितिः किंतु करणानाम्ना अतएव तदा तदात्मकदेहः स्रष्टुमात्रयाकारणात्मनेति संजघः देहं हिन्द्रिया
 ५७ एतेपि नवयवस्याक्रियात्मात्मनो न तद्युक्तमित्याशङ्क्याह ता इति यतो बुद्धेः करणानां च वद्विस्म

यनं पुनरुक्तमित्यर्थः। तदा देहादेरसास्यया विरिषावेजरागारादिभेदाति विरिषाशक्त्या ह सुषुप्ता विनि। तत्र विरिषास्यमान्य व्याप्तिरे
व न विशेष व्याप्तिरेतो देहे ह्युक्तत्वादिति मानस्य तु क्वादिषु ज्ञानाद्यन्यथा न स्यात्। वासावादिशेष इत्यर्थः। बुद्ध्यादिषु ज्ञाने विरि
षास्यवेदे तु माह नदिति। तेषां बुद्ध्यादीनां ह्यनं देहमेव न दिशेत्। संध्यादिभ्यो न स्यात्। तत्र मानमाह तीर्णो हीति। न वत्र शोकसं
क्षो वायते न देहादिसंगतिश्च त्राह सुप्रतिष्ठयथेत्यादिति यावत्। तत्र मानमाह तीर्णो हीति। न वत्र श्रेष्ठेष्टात्र युनिष्टत्रा नुवा दपूर्ण
कमत्र तारयति। सर्वेति। कुमारहृष्टात्रे व्याकुर्वन्वाल्या देवतस्य रागाद्यन्तावमाह अनं धयति। अनं धयति विव्रतीत्यत्र शिशु
रिति यावत्। दास्यति कस्य वंशे नयथा शीघ्रसंभवः। रागाद्यन्तावफलमाह न दत्ता वादिति। कालस्य जाल्यमिव रागाद्यन्तावेव
अरमाश्च प्रवृत्तेति। तथापि जालस्य सुद्धे विप्रययवतात्वात् कुतो रागादिराहित्यमन आह मृद्विति। महाराजदृष्टः त्वया वहेति मय
वेति। तत्र देवुर्निधयेति पूर्वस्माद्विलक्षणमाह प्रवृत्तेति। महाबाह्यराहृष्टा तं विव्रजति विज्ञातेति ब्राह्मणे विशिष्टस्य नाम न दस्य
का स्यात्। न सत्यकृतकृत्येनो निहन्तव्यो नति संधः दृष्टात्र युतिरक्षरा र्थमुक्त्वा विवक्षितमाह बालादीति। यदेतन्काला दिव्यं द

आ. न. ३

एवमेव नोक्तं तत्र यथा विद्वन्मोहावाह्यो दृष्टान्तोऽहं इत्यर्थः अपि मदीनां लभित्य तोतनमनुकर्षति। दृष्टान्तेषु त्रिषु येनेषु किं हि द्वयं
 पक्षे तत्राहं नोति। बालस्य मोहो राज्ञो महो धर्मिणि दापद्वयं नुत्यर्थमन्यदृष्टान्तप्रहणमित्यर्थः तृतीयमुपायं नुवा नं त्यक्त्वा रक्षो य
 हे हेतुमाह बालस्येति। दृष्टान्तत्रेनोक्तोऽतिसंबन्धः पूर्वत्र दोषेण जोय दणमत्रापि दोषे तन्निषेधा इमहावाह्यो य एव हादेक स एव दृष्टान्त इ
 त्याहतदिति। अतिप्रामाण्यार्थमाहानीत्येति। यातदस्य पक्षे यान्छानेन विदुषा ओत्रिपत्रशां तदर्थं वादिना प्राप्ता सा दुःखहेतु इति
 शाश्वतीत्यतः कार्यणिदुरता निमयोक्तनायनो निर्मलप्रत्यक्षः सातिश्रुत्युक्त इति योजना। दृष्टान्तत्रेदमुपेत्य विवक्षितमंशमाह निर्वि
 द्वाहं। दाहान्निकच्छ शयनशयार्थमाह परमिति। अहंकारादिति महाज्ञानेन ब्रह्मणा तादात्म्यमात्मास्वापेक्षप्रतीत्यनस्मात्तावद्ब्रह्म
 रूपेण कृतिप्रसंगयनमित्यर्थः तदा जीवा ब्रह्मेकांतश्चेदहं ब्रह्मेत्यवगच्छेत्ततोऽप्यनरुतिश्चेदित्याशंका ब्रह्मणा जीवस्यात्यंतसन्निकर्ष
 पि आपन्नज्ञानात्तावद्दृष्टान्तमाहात्म्येति। अतिदूरासामीप्यादित्यादिन्द्रियानामसन्निकर्षोऽपीदृशोऽतीततत्त्वैतुरिति दृष्टान्तमुक्त्वा
 दाहान्निकमाह किञ्चित्। सौषुप्तेषु पुरुषे धर्मसर्वोदेहायतिमानोऽहं हेतुरतपदसर्वस्य तेदस्यापनोदतशीलस्य सितशाल्ययाहक

इति मनमिति निमित्तप्रकारो तदा दोषाद्येव शक्यं हनेत्यादिना प्रत्युक्तौ निमित्तस्योपयोग्येति मुपेत्य श्यो तप्रयोगस्यार्थं नत्र
नियमादर्थो तस्य वा लावा दपादानार्थो पञ्चमीति शक्यं तत्प्रत्युक्तौ निमित्तस्योपयोग्येति मुपेत्य श्यो तप्रयोगस्यार्थं नत्र
यः अपादानं चेत् पुनरुक्तदोषादर्थो त्रयं पञ्चम्या वा व्यमिति पूर्ववाद्या हनेति। सिद्धांतमाह निवमिति तत्र हेतुं वदन् प्रथमप्रश्नेन
विवक्षितमाह यतः तत्। शुद्धस्वमर्थो न विवक्षित इत्यर्थः द्वितीयाप्रश्नेन विवक्षितमाह वा हनेति। सद्यो विद्यातज्जनिमुक्तं प्रत्यगाह
यं ब्रह्म प्रश्नद्वयव्याजेन प्रतिपिपादयिषितमिति न पुनरुक्तिरिति क्लृप्तमाहनेति। प्रथोक्तं तदुपश्रुत्या विवक्षितमिति कुतो ज्ञान
मित्याशंक्य तद्वक्तृत्वात् त्रीयमर्थमनुवदति। विषया वि ति। इहेत्यशिका त्राध्या। याकिः विषयो यस्यासंविन जने आत्मेतीति। संसारा
स्वप्नतथैव विवक्षितं कियेति। तत्राविद्याविषये वक्तव्यमित्यादिना व्यार्थमाह तत्रेति। निदर्शणार्थं सप्रमीसंकार्याविद्यामूत्र
माह त्रीयसमाप्रेयो रक्तातमित्यर्थः संप्रहृदितरागात्मको यत्न विचक्षिप्य स्वात्मेत्यादेरर्थमाहा विधेति। विद्यासूत्रं प्रपञ्चि
तमिति सादर्थ्यं तत्र प्रश्ने यो रक्त्या नमित्यर्थः कथं तदविद्याप्रतिपक्षा विधेति तत्राह हेति। अविद्याया ज्ञापको विवेक रागादिर्विद्या

आ. व. २

यासूत्यादकोजापकश्च निवेकवेराग्यादिमयोश्च रूपप्रकाशप्रकाशश्च कार्यबंधप्रदं भवेत्तानि मिथो विरुद्धानि तस्मादविद्या
 प्रतिकूलविद्याव्याख्या न योग्यप्रश्नद्वयप्रवृत्तिरित्यर्थः कश्चयथोक्तविद्याव्याख्यापयागि न प्रश्नयोरित्याशं कृतयोऽत्रोक्तमर्थं
 सक्षिप्याहकारकेना तस्यैव वच्छानत्राद्यप्रश्नार्थसंक्षिपत्याधारेति। द्वितीयाप्रश्नार्थसंक्षिप्यातिवृद्धिदिति। तथात्रोक्तमर्थमुपसं
 रति। इत्यविद्येति। नयोर्विनिर्दिष्टं वक्तुं विद्याव्यवच्छामाह विद्याया इति। अविद्याविषयाद्विताद्विपरीतमेकस्मिन् वस्तुविद्याविषय इत्य
 र्थः। इत्यविद्याविद्याव्यवच्छायां फलितमाह क्रियेति। द्वे तधीरविद्यासेकरसात्मविद्याबाध्यते तस्मात्तद्व्युत्पादनाय तत्रिज्या वि
 द्याविषये प्रश्नो युक्त इति साव. संप्रति साव. संप्रति प्रत्युक्तोऽत्रात्यर्थमाह नान्यमिति। अधिकरणाधिकर्तव्यतावच्छापादानकत्वं
 तावच्छादिवक्षितश्चेत् किन्नर्हि विवक्षितं तदा हेति निशेषेति क्रियाकारकत्वे तस्य पूर्वोक्तप्रकारेण विवक्षितं वेसतीत्यर्थः। तद्व्यु
 नात्मेव ते तद्विद्याद्वारति शेषः आचाराधेयादिना बोधविवक्षितो मोहादिविद्यतेत्यत्र हेतुमाहानेदेति। इहेति प्रश्नप्रत्युक्ति
 वाक्योक्तिः। नेदहेतोरज्ञानम्येति यावत्। आत्मनस्मृतिवत्तद्विद्यमानादिपति न विदिति। नेत्यस्य नेदोदिति शेषः न प्राणादीनां संचय

स्वादेशतार्तिवदात्म्याप्रादितिपरिहरतिशक्तनीति। तत्रनेषां कर्त्तव्यतन्त्रमाप्राप्तिकर्मित्याहकथमिति। तत्रोत्ररत्नेन
सयथेत्याद्यवतारयति। दृष्टान्तइति। नचत्रदृष्टान्तेनप्राणादिसत्मातावात्सृष्टिरुच्यतेनतस्यतस्मिन्नथासस्योक्तकात्तावा
त्तुत्याहवाप्रवमिति। कूटस्थसंगाद्यमात्मरूपमापेक्षयाणादिसृष्टेरप्राणादिकल्पितेवासत्यर्थः किञ्चप्राणादेरसतस्मातावाज
न्मनाब्दत्याहतासइति। नद्वितीयइत्याहसतइति। जन्यस्वरूपालोवनयाजन्मोपोगमुक्ताजनकश्चतावालोवनयापितदयो
गमाहकूटस्थइति। तासमानजनेभर्हि कागतिस्त्राहसयादिति। सृष्टिरवाचनीयेरकिमर्थकथ्यते। तत्राहपुत्रोवेति। सृष्टि
श्रुफलवतीतर्हि वासव्येवकिञ्चस्यात्राहकोटस्थइति। मायामय्यासृष्टेरान्तजानार्थेचेद्वदसम्मतिमाहभिरशेषेति। तदेक
मुत्तापतेमृदिति। सृष्टिश्रुतेरेकपरतयासृष्ट्यादेरप्राप्तिरुक्तवैषदश्येतदन्यपरवेफलितमर्थत्ररमाहसृष्टाविति। किञ्चदसंता
वितंशोयत्रदाहकूटस्थइति। क्रियावतोमृदादेर्घटाद्युत्पाद्यतेब्रह्मणोविकारत्वात्ततोविद्योत्यतिरित्यर्थः किञ्चसादृश्येहेतुफ
लतावाद्दृष्टानववेतनावेतनयोब्रह्मजगतोमदस्यतो नततो जाजन्मेत्याहादिविकमिति। ब्रह्मणोविश्वोपादानद्योतुपपत्तिमुक्तात

वाचुपापतिमाह न निःसाधनमेति। अद्वयवाचिस्मात्तत्रमेकरमस्य च वृत्तयो द्विधापि न हेतुतेत्याह विधेति। एतद्योय जातमयुक्तं
 श्रुतेरन्यपरवेनष्टेमाया ताकवा दिति साधः साधेनायामपी न हितमरिहारार्थस्य यथेत्यादि कथमित्याशंक्याह इत्येवमिति।
 कस्तुरी वं विनाकेतलपुं बुध्यनुसारेण पूर्वोक्तरीत्या तवता चोद्यानां परिहारार्थस्य यथेत्यादीत्यर्थः एवमष्टः प्रकृतजा कपरा
 मरी। इत्येवमन्यथा शृष्टिः प्रकृतमत्रान्यार्थाद्वयवा दिति वाद्यमादिशद्योयि मात्मनेत्युक्तं घातिरिक्तसाधनासंबन्धकाश्च।
 व्यतिरिक्तसाधनानेकधा ४४ यः एवतात्ययमुक्तास्य यथेत्यादिव्याकरोत्पत्तिः। किं तत्र कर्म तदाह तद्वदिति। अतः करणानां ४४
 अष्टवमाह सप्तः। कर्णेनातिन्यायमात्मनियो जयति। निःसाधनं यत्तद्वदिति। अतः परिहृत्या विशक्तिमित्यादिपरिहरत्यवेतन इति।
 एतेन निश्चयः समुत्पत्तिरित्यादिपरिहृतं कूटकारकथमित्यादिपरिहृतं। अतः दिव्याकरोति विष्कलिगा इति। सुसुप्तावपाणादौ
 नामुत्पत्तिरिति सुकेच्छानन्यापिकरणो वंशकाने तदाह सुसुप्तेति। अतः सुसुप्तावपाणादौ नामुत्पत्तिरिति। अतः सुसुप्तेति। अतः सुसुप्तावपाणादौ नामुत्पत्तिरिति।
 पमज्ञातं ब्रह्म तस्य तत्तदेव कारणमित्यर्थः। किं ज्ञातं ब्रह्मातिरिक्तकारणे माना। अतः तदेव तथेत्याह। सद्यश्चिदिति। एवमित्य

नयेति ४

ज्ञातव्यपरामर्शः प्रधानादिव्यावर्तयति मानादिति। अतस्त्वपमाणवदितियावत्राप्यसुक्तं प्रथमं प्रत्याह वृत्त्या। तिस्रप्रमर्शतः।
सिः नहिमर्शमाना नीतस्य पुनरुदये वृत्त्या नो हेतुरनिश्चयः नापि वृत्त्या किं तस्यादित्यर्थः। तदुक्तं पादानातिरेकेणोक्तस्य तदधिष्ठा
तुस्मत्पादाने नीतस्यापि जगतस्तद्वशाज्जन्म तितट्टे खरवाद्याहं श्री विनना वत्रट्टुस्मोऽभिमानानावात्सर्गस्य केन विवृष
वर्तितं ततो वा जगत्कुर्यादिति विकल्पपतिमोपीति द्वितीयमनूय दूषयति अतश्चेदिति। आद्ये दोषमाहेश्चर्यमिति। न हि द्वयमेकस्य
मापिकं मियो विरोधादित्यर्थः कार्यमेव चोक्तं तत्रोक्त्या प्रियतेन कारणं प्रेक्षयेति च साववादिनप्रत्याहनापीति। नीतस्यापि चोक्तं तत्रोक्त्या
पारश्चेत्रकालानियतेन स्यामत्राविशेषादिति नात्रः किञ्च कार्यकारणयोर्त्वे दोषे दोषानाद्य इत्याह निवृत्त्येदिति। द्वितीयमादा
य निरस्यत्येति किञ्च कारणं कुर्वेद्वा आद्ये कुर्वेत्तं कादा विवृक्तं वा प्रथमेन वक्तुं द्वितीये सदा कार्यस्यादकुर्वेत्तं तत्राहनापी
ति अकुर्वेत्तं तपि कारणं सदा कार्योदयस्यादित्यर्थः किञ्च कार्यमपि क्रियमाणं न वेति विकल्पपति तथा वेति। आद्ये कार्यं वा
क्रियमाणं वप्रसंगादनवक्तुं द्वितीयमत्राह क्रियमाणमिति। आत्मा देवपितरप्रसंगादिति ताव। इहेति कार्यकारणव्यवहार

आ. वत

समिरुक्ताकाराणाम्प्राकुर्वन्नेकार्यस्याकुर्वन्नेकार्यस्याक्रियमाणत्वेवदोषात्ररमाहक्रियेति। क्रियांकुर्ध्वकारकमित्यंगीकारात्प
 हृदयेपिष्ठीकारविरोधस्यादेवेत्यर्थः। ननुनमिकार्यकारणाद्यवच्छात्कालादेववच्छापकत्वात्तत्त्वादनयेनेति। ससंवसरोतवदिति
 कालस्यकार्यवश्रवणारकर्मादेश्वतदिष्टस्यसर्वस्यलीयतेस्मिन्नितिलयशद्वितहेवात्मनैवलयेवमानात्रकालादिष्टोत्यत्राव
 पिशक्तश्चरूपेणसत्त्वाद्यवच्छापकवत्तुदृशापतश्चरक्षणेयशक्तस्यकोहेतुः पररक्षाइति चोयादित्यर्थः। अजातमपिकालादि
 देवात्मनासत्त्वाद्यवच्छापकस्यादित्याशंक्यहेतुदिति। अतोनाजातस्यव्यवच्छापकवन्नहिकुलालोजकूपेणसन्नपिद्यत्कैकरो
 तीत्यर्थः। कार्यचेकालादेश्वरकारणमेवमन्त्रस्यकारणमितरकार्यमितिव्यवच्छामाशंक्यतदपिशक्तिसन्नवानवेवसर्वस्यसर्व
 त्रकारणत्वापत्तिरशक्तिमत्त्वेमदमानित्या नित्यावानित्यावेन्नतदुपेतकारणानिरपेक्षेवेतिविकल्पाद्यद्वयप्रयतिव्यति।
 कल्पात्ररूपत्वादनयेति। नहिशक्तिमत्कारणस्यापेक्षशक्तिमत्त्वस्याकिञ्चिद्वरत्वापत्तेरित्यर्थः। कल्पात्ररमनुवदतिश
 किञ्चित्तात्यद्यातशक्त्यत्राद्याद्यशक्तिवत्कार्यस्यापिजनिसंज्ञवाद्यशक्तिमत्कारणकल्प्यमित्याहकारणमिति। कल्पात्र

न३

 नि
 शक्तीति
 साकिं २

रमनूयनिरस्यत्यथेति। पूर्वक्षणासंकारणमुत्तरक्षणासंकार्यमिति व्यवस्था। माशंक्यकालसेदं विराज्ये किमिति प्रेक्षा।
तामात्रं तत्र स्यात् कथमित्याशंक्यकालोदयं क्रियावेति विधित्वा प्रथमं नूतनं प्रयति नित्यमित्येति। वितुचेनमजातीयो न दोषः
नोदित्यर्थः। कल्पान्तरमाहादित्यादीति। अज्ञाताग्रहिं वृत्त्याण्यदुत्पत्तौ तदतिरूपकालसिद्धिरित्याह व्यक्तेति। तत्र नुक्तं मिति
स्रज्जाहादित्येति। तदा प्रभादित्याद्युत्पत्तेरिति यावत् तत् पूर्वक्षणासंकारणमित्यादिव्यवस्था सिद्धिरित्यर्थः। कार्यद्वयम
वयविकारणाद्रव्याण्यवयवाशेषेषु समवेतीति व्यवस्था। माशंक्यादनयेति। तस्य तेषु द्वयतिरेकदेशेन काश्चीनवानाद्यस्य
आरतकावयवान्येकदेशेन वा तत्रैतरे। एकस्यानेकत्र काश्चीनवृत्तानेके कंत्रतत्र कार्यापातादतो न तस्य तेषु द्वयतिरित्य
र्थः। किञ्च यथावयवविनोदं शब्दमेकं च तद्वदसामान्यत्वादसंबन्धवत्तस्य नानेकत्र द्वयतिरित्याह निष्कूलवेति। निपक्ष
मनूयदोषमाहाधारधिति। रूपादिषु रूपादिब्रह्मस्यावयवविद्यासिद्धिरित्यर्थः। उक्तन्यायेन कालादिकृतो सेदो वस्तुयोगी मानतो ना
स्ति चेत्तीर्हितातो सेदप्रपञ्चस्य कागति स्रज्जाहृतसादिति वक्तव्येदित्यर्थः। प्रपञ्चस्यात्मनिकाल्यनन्तं होत इति माणा मापितत्र न

आ-व

मिदं रित्यादृजगदिति तद्वत्तद्वदिति यच्च। इत्याद्यादीनां कल्पितत्वे कोटस्यादात्मनस्सृष्टिरित्यादावुक्तो युक्तिः सारयति वस्त्विति
किञ्च क्रियाकारका घनात्मवर्तस्य कल्पितत्वे तद्वत्तद्वदिति। इत्येतस्य कल्पितत्वे प्रतिप्रमाणयति। सर्वमिति जगज्ज
न्मादीनां दृश्यत्वाविर्यत किमववाच्यमवशुतेत्याशङ्कादा इतीति तेषां वशुतो सवमतश्शब्दार्थः प्रतिक्षणदृश्यास्यु रितिशेषमेव ज
नह गतो दृष्टेः अत्रावत्सूचितं जन्मादीनां दृश्यत्वेन शक्तिं वशुत्वं त्रिरस्य द्वितीयदेवं त्रिरस्य त्वविद्येति ववमेवेत्यादि सोपस्कारं व्याख्याय स र्व
प्राणा इत्यत्र प्राणाद्वार्थमाह प्राणा इति। पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्माद्रियाणि पञ्चवायवो मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकलिंगात्प्राप्ता आद
योत्र प्राणा विवक्षिता इत्यर्थः तेषामध्यात्मादिसा नेना ते कसेदसा जा कथं सप्तदशवमित्याशङ्काह लोकेति। देहो लोकः सर्वलोका इ
त्यत्र लोकशब्दार्थमाह जरेति सर्वदेवा इत्यस्यार्थमाह तथेति। प्रकृतादात्मनो ज्ञाता इति याच उदेवानो बहुते दत्ते वस्त्वुत्पत्तिनेपीति। आ
दित्यादयो यथा विदेविकेनात्मना समष्टयस्य प्राध्यात्मिके देहे बहुशक्तिरप्युपवत्स्य यो न वतीत्यर्थः नेघासात्मनस्समुत्पत्ती क
थं तोति कल्पमित्याशङ्कसर्वाणीत्याशङ्कसर्वाणीत्यादेरर्थमाह नूतनामिति। तद्व्यवधानेन तेषामात्मकार्यतेति तावः तेषु सुखदुःखमो

हकरचं कविउक विरुं कथमिति तत्रादयेति। सर्वे एत आत्मानो व्युत्पत्तीति माध्यादिनपाठस्यार्थमाह प्राणादीति। अने विष्कलिंगा
त्मना जन्मवत्परस्यापि तत्र द्विगिष्ट विद्वानां संप्रमाणजन्मवत्तद्वहरो वासवस्यातिशयाशंकाहं जज्ञ इति। आत्मास्तो जायते वसुधा इत्येवदि
त्याशंकाकारेण संचारमसिषेत्याह प्राणादीति। उपाध्यातिरेकोणात्मजन्मादुमानेकतिविगधस्येत्याह शुतेरिति। सावाप्रेव्या कश्चिपते
नात्मा शुतेरित्यादिना यतिरोधं दर्शयितुं हि शब्दः तर्हि प्राणादि रूपाधिनुपहितो जीवो नुपरित परश्चेति त्रयं प्राप्तं तत्राह स्यादिति। सा
अदिनपाठस्याधिकारव्यावृत्तदर्थमुक्ता तस्येत्यादि वाक्यमवतर्प्य व्याकरोति तस्येत्यादिना। सत्यस्य सत्यमित्युपनिषत्प्रत्यक्षं ब्रह्मण
रहस्यं तन्नामतदुपासनार्थमेकप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः पूर्वार्थार्थमेव सहेतुयतितदस्येति। तस्य विद्योदयफलवसुदाहरणे न साधयति
वत्येति। यथा ब्रह्मविद्याप्रकरणे शुभं सर्वसुपासनं तदुत्पत्तिफलं तथेदं तन्मापीति वदेदित्यर्थः। तस्य करणं च सुपासनं कथं तदुत्पत्तिफ
लमित्याशंकाहं गोदाहनेति। आदिपदेनानतिद्वंश्रृणात्वनतिदशमेवेति प्रत्ययापशुसिक्करोत्याह म्यपुरीमांशुक्कामस्य वेदिं कु
र्यादिति। एतदर्थं पूर्णमासां चैव न कृता प्रणयमोपजीवि गोदाहने तद्वारा दर्शोदिनि। यागानिष्ठादनद्वारेण च गुमपिसाधयदे

आ. २७

तपसुसाधयति तद्विद्वत्तुष्ट्यर्थं पुरुषार्थं वेति संशयोपादात्ता लोभेन वाक्यादेव क्रत्वर्थे प्रणवयनशेषतया क्रत्वर्थे मिति प्राप्य क्रत्वपे
 क्षितप्रणयननिवृत्तेर्ज्ञोदोहनकार्यताया वाक्यीयत्वेपि नित्यो गत्यवित्यो गत्ये च तत्राप्युक्तं अपदाव्यानुसारेण पुरुषार्थमिति
 तदुक्तं किं तद्विद्यापकरणसर्वमुपासनत्वादर्थ्यमष्टष्टपञ्चोपजायिद्वारा विद्यासाधनफलान्नरमायिथोपादशंसाधयेन
 तद्युतं त्रफलमुपजीव्य विरोधात् तस्मादुपायि शुद्धिद्वारा धी हेतुः प्रकरणसामर्थ्यादित्यर्थः प्राणादिसत्त्वमित्यादिवाक्यानां प्रवृत्ता
 रमातिसत्त्वस्येति तस्य संक्षेपतोर्थमाह नामेति तेषां सत्त्वशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह परेति तेन सत्त्वेनाविज्ञानेन सत्त्वं न प्राप्तं चेदित्यर्थः ॥
 ॥ तेनोत्तरवाक्यानां संगतिं वदन्नाद्येकार्थान्नरसूत्रस्य लुक्तेति तदादिष्टमात्रस्य सिद्धत्वात् तत्रैव विशेषविनश्यत्वात् सम्पत्तिमुक्ते
 मतात्तमंगीकृत्य विशेषादस्यासंशयानोदिवारं प्राप्तिरिति तद्व्याख्यातव्यं तत्र सामान्यं हेतुं कर्तुं हि शब्दासिद्धिं सफल
 त्वविवाधमिति न्यायेन संदेहमुक्त्वा विचारप्रयोजकत्वं फलमाद्यप्यसमूह्यतस्मिन्नाह पाणीति यत्र शान्तिमुक्तिश्च स्यैव ज्ञेयतान्तीव
 स्येत्याशङ्क्याह तज्ज्ञानादिति ब्रह्मज्ञानादेवमानसंसादिज्ञानादित्याशङ्क्याह यत्नेति यदि यत्नमिति तदेव ब्रह्मन संसारीत्याशङ्क्या

दत्तद्विधेति। पश्चात्तरमन्यफलमाहायेति। यथोक्तमामार्थस्य तस्मिन्नेव मुख्यार्थे चार्थे। वाचाशेषाद्यदि न्याययदुक्तमिति ज्ञेयम्
 तौ ज्ञानादेव मुक्तिरित्यादीत्यर्थः। अमुब्रह्मोपनिषदुपपन्नशब्दप्रमाणद्वित्याशंक्यजीवब्रह्मणोर्न दोषो न दोषेति विकल्प्याद्ये दोषमा
 हतिनेति। तमेवाहवत्सवेति। सर्वश्रुतिकोपदेतुमाह नान्यदिति। अन्यस्य कृतस्य नष्टस्य वा न्यवायागाज्जीवपरयोर्न देतदेक्यश्रु
 तिविशेषस्यादित्यर्थः। कल्याणरेव दुःखिनो नाद्यो ब्रह्मवदुपदेशानर्थकां न द्विब्रह्मणो ना नर्थवान्नित्यमुक्तीदन्यस्य वा तावा दित्याह व
 द्याण इति। ब्रह्मोपनिषदस्यापि विना विचारमयोगादुक्तो विशेषावुपलक्षणसंशयदेतुस्मव विचारं प्रयोजयतीति फलितमाह इति सं
 दहेति। विचारप्रयोजकमुक्ता तकार्यतामुपसंहरति तस्मादिति। संशयादिना विचारकार्यतामवतार्य पूर्वपक्षयति नेत्यादिना। अ
 तस्तस्यापनिषदि ति शक्तिवनेति शेषः। नान्यब्रह्मेत्यत्र हतुमाह पाणिनिः। आगतुकज्ञानवत्तुत्यापावच्छायाणाद्युत्पत्तिरेवमेवा
 त्मादिति श्रूयते जगत्कारणवत्त्वह्यातो न जीवादन्यत्र स्य वागदुक्तज्ञानवत्तुत्यापावच्छायाणाद्युत्पत्तिरेवमेवा
 तेन जीवादित्याशंकाहवत्सवेति। ततो जीवस्यैव ब्रह्मशब्देन पक्षतत्त्वमिति शेषः। तस्य पक्षतत्त्वमाधयत्तुकारणवत्पतिजानीतेतमिति। प

हित्वा नानादत्ता रसवति मयदि वस्तु च नावम न्यथयेन किं विद्वा वक्ति तं स्यादित्यर्थः अवच्छाते दादिना च रूपवेपरीत्ये न्याय विरोध
सादृश्यतावमिति यो तावोऽयं द्वयोः का मितो ना सो तद्धर्मव्यतिरिक्तत्वं ति प्रसंगादित्यर्थः जागरादि विशिष्टास्ये वच्चापवे शिष्या
तस्य संसारित्वा त्रेशो नोऽप्रीत्युक्ता तदसावेवादि समति माह सारव्यादय इति न स्पेदे हि वे समि तुल्यत्वा तदसावे मुक्ता वत्त गत्र क
र्तव्यता या गा जीवा नातपि साधक च धोत नार्थो दि शब्द यत्नो युक्तिषु दा प्रश हित्यो प न्यास ननु ते त्या नो बु ध्या भिक्वा दी श
न पि साधयि * नो मे वा दृष्ट्वा रात कर्तृत्व संत वा त स्या किं विर कर न्ना मित्या दियुक्ति वयति वद्विति आगम स्पे व युक्ती *
अति ने त्या हते त्य इति विमतो न जगज्जन्मा दि हेतु स्रवा समर्थ चार पाषाण वत्त त्रामा मर्थ्य व संसा रि च्चा दि ति शो क ते संसा रि
तो पी ति उ क्त दृष्टां ता र्थो पि शब्दः कालात्पया पदेशे न दूषयति नष्टु ते रि ति पक्ष मे वे त्या दि शु ने र पि प्रत्य ज्ञा य गा व रे संसा रिणे जगद्वे
दु वे न प्र हति रि त्या शं क्य दा द्वा दी ति भर्मा दि रि ति या व र न्ना हि मा ना त रा म पे हा शु तिः सार्थ म वा यति शु तो म भ वा दि ति ता व नि र
स्व र वा द मु प सं ह र त्मे व मिति सेश्वर वा द मु त्या पय ति शा स्त्रे ति त त्रे श्वर विषया ता र्थो क्ता शु ती रु दा ह र ति यः सर्व ज्ञ इति ता सा

मयै स एकात्म्यसंसारिणीति। इत्थं स्वविशदयति यस्येति श्रोते तस्मिन् कार्यलिङ्गा कर्मनुमा भगा हस एवेति। तस्य अत्र प्रमाहमत्येति।
 तन्म जगत्कर्तृवेषु निष्प्रमाणयति तस्मादिति। ब्रह्म निदाप्रोतीत्यारस्य सत्तां ज्ञानमित्यादिना। तदा एव मुक्ता तस्मादित्यनुकृष्य
 तत्रात्मशब्दप्रयुज्य ब्रह्मवाचित छद्मस्यात्मशब्दस्य वसामाना विकरणाय प्रत्यक् ब्रह्मणस्स काशादाकाशादि सृष्टेरुक्तेत्यर्थः
 न निर्विरीयश्रुतेरीशो जगद्धेतुर्वा जसनेयि श्रुतिविरोधादिति शङ्कते संसारिणा इति। य एषो तर्ह्यदयश्चाकाशश्च सितित्यत्र
 काशे वा काशवस्त्रीकारादेवमेवास्मादिति प्रकृतपरमात्मा काशपरा मशो न जगदुत्पत्तिरत्रोच्यते तत्र निर्विरीयश्रुतेर्वा
 जसनेय इत्यादि विरोध इति परिहरति नेवमिति॥ प्रत्युक्किष्ठाकाशशब्दस्य परविषयवमसिद्धमित्याशङ्क्य प्रकरणानुसंधाने
 मुपपन्नकमाह ब्रह्मेति। आकाशस्या ब्रह्मवैप्रकृतं प्रक्रिये स्यात्तत्र वक्षी पूर्वकारिणो प्रकृतो क्रियुक्तेति नावकिं वक्ष्याम्यश्वे
 दाकाशश्च किं संसारी जगत्काशावेति विकल्प्याद्येदं प्रयत्नितुं तत्रेति। इहेति प्रत्युक्किष्ठाकाशशब्दस्य परविषयवमसिद्धमित्याशङ्क्य प्रकरणानुसंधाने
 यद्वै किं न स्यात्तेत्याह सन्ना नेति। अन्यथा सदेवेत्यादि प्रक्रमेण लजादिनिजावः। प्रकृताकाशश्च ब्रह्मवैवाक्यांतरप्रमाण

काना न कश्चेत ३

यथाकाश इति तत्र नाम रूपात्मा मर्त्यं च रविवरवह्मशब्देनोक्तं काशस्य ब्रह्मैव हेतुमिति मन्वासादादित्युक्ते अवस्थात्र
 ययोगविमोकाकाशस्य ब्रह्मैव हेतुमिति प्रकृताकाशस्य संसारिणो मेवेत्याशंका दत्तया चेति यत्र द्वशादिति शेषः कल्प
 तस्याह तद्विकारत इति अस्यादिति प्रकृतं परमं मृष्य प्राणादेरुक्त्य विरुक्ताय पृथग्यादौ नूताकाशस्य प्रकृतं चेतस्य
 आधपरा मर्त्यस्यात्र वतस्मात् प्राणादिजन्मन् योतस्य नूताकाशधिकारत्वा प्रसिद्धेरस्यादित्यस्यात्मशब्दसामानाधि
 कारण्या वतस्मात् प्रायमाकाशशब्दे नूताकाशविषय इत्यर्थः श्रुत्यनुमानाभ्यां तत्रादौ तु मीश ह्यसामानाधिकरण्या वत
 स्मात् प्रायमाकाशशब्दे नूताकाशविषय इत्यर्थः श्रुत्यनुमानाभ्यां तत्रादौ तु मीश ह्यसामानाधिकरण्या वत
 मीशहकारि संपूर्णः आदिपदेनाज्ञा मादिग्रहः एव मेवेत्यादिश्रुतेर्जाजन्मादिसंसारिणस्यादित्युक्तं श्रुतिविशेषे
 न युक्तिरासा मीतवतीत्याशंका दमशक्ती निशब्दस्य ज्ञापकत्वेनाकारकत्वे प्रसंसारिणो जगत कर्त्तृत्वं तत्र ज्ञापयिष्यती
 त्याशंका तत्र तस्य मानसं संसारिणस्य सामर्थ्यात्तावत्प्रत्यक्षतया तद्विरोधोदित्याह मानांतरेति तत्र नूतमानांतरं युक्ति

सापेक्षसिद्धिस्तस्य प्रत्यक्षब्रह्मणोऽस्य सत्यमित्युपनिषदिति सिद्धांतमाशंक्याह परस्परैरेति न तावत्सिद्धौ मिथो विरुद्धं ब्र-
 ह्मणोऽकाशवदित्यनुमानेन मोहाहमिति विपक्षे दोषमाह दोषेति अमात्मनस वात्मानं राजानं सावयवप्रत्ययवितितथेशमा-
 त्मानं पश्यं जीवः प्रत्यवेयादिति तावद्वद्वह्येति ज्ञानासावेन मुद्रिष्यामि कित्यादि श्रुतेरित्याशंक्याह स च कर्मसिद्धिरिति उक्तं हि
 न कर्मोक्तं न परमादित्यादि पंचरात्रेण आह परब्रह्म च माया निमग्न कर्मपरमं पुमानिति ये संशयेति तत्तत्तया मूढमध्यात्मु-
 दितं का तेषां याति वेपथुं विष्णोर्जीरामरणवर्जितमिति वा ब्रह्मेव ब्रह्म ज्ञानासावेन तद्वदपि वाक्येनोक्ता गतिरत आह ब्रह्मेति ते
 षामुत्कर्षार्थं च लोकवादविरोधमाह विरोधः स्यादिति तेषामर्थवादचेत जीवब्रह्मने दोषा मे सर्वविरोधमाह तर्कंति इति शेषितव्य-
 नेदादयो लोकसिद्ध्या प्रामाण्ये श्वरवादमुपसंहरतीति संप्राप्ताविति सिद्धांतमारुतते इति यत्रुतत्कृत्स्नं विषयोपनिषादेति तत्रा-
 ह न तदिति परस्परव्यपदेशवादिमेव ब्रह्मणो वादानुदाहरति पुरश्चादिना तयो रनेदेहे च तमाह ब्रह्मात्मेति तितयो रयमात्मा
 ब्रह्मेत्यादौ सामानाधिकरण्यज्जीवेशयोरेक्यमेकैकबहुष्यमित्यर्थः यच्च ब्रह्मेति दृष्टीया मिति तत्राहाहमिति एवमस्याकरी

परस्मिन्नुक्तोपावगतो हेतुमाह। तदिति

न्यायमार्गिकचमत्तशब्दार्थे एकपक्षे दोषमाशंकितयदा। तदिति। नवतमसंसारि चामनतसंसारित्वश्रुत्यादिकोपादितिनामः पक्षे
दापंतरवृत्तं प्रसंगं करतयेति। संसायेन न्यस्यापि परस्यासंसारित्वे संसारिवातिमनोऽसंसार। त्वपदेशानर्थक्यंति विनापि मुक्तिमि
दिरित्याह तदिति। दोषद्वयेऽन्यथ्यसमाधिमुत्थापयत्येवमिति। तमेव स्मोरयतिष्ठेष्टिति। तस्मादाह दपवेशकायकारणमुष्टं
हेतुमाह परइति। कथं तर्हि तस्य कार्यप्रवेशमत्राह विकारेति। जीवस्य ब्रह्मविकारवैपिततो न देनाहं ब्रह्मेति धीरनेने ब्रह्मणे पिसं
सारितेत्याशंकाह विज्ञानिति। सर्वस्य वस्तुनो निन्ना निन्नमृता वस्यापि वस्तुना ब्रह्मणे निन्ना निन्नवसमुद्रतरंगादिवदित्यर्थः तथा
पिकं कथं शंकितादावाभावमत्राह येनेति। उक्त रित्या व्यवच्छाया ब्रह्मणे न संसारि वचाप्युपदेशवियर्थमिति फलितमाह्यथोक्ते
ति। एकस्य निन्ना निन्नवैरुद्धत्वादनित्यमित्याशंकासमुद्रतरंगादिन्यायान्मवमित्याहेतइति। अत्यंत निन्नवैवाक्यमानेनो
पदेशार्थवन्नानापि ब्रह्मणो संसारिनां निन्ना निन्नता पारिशेष्यादित्यर्थः एकदेशिनं दूषयति देहादीति। उपाधिद्वयविशिष्टं जीवलोक
तर्हि नमन्यतस्य ब्रह्मवत्त्वमादिवावगादुव्याततत्र फलस्यानयं प्रतिष्ठापनीत्यादिश्रुतेस्मृतात्र प्रवेशसर्गादिप्रतिपाद्यंतस्यायुमर्थः

परस्मिन्दुक्तदोषावगतो हेतुमाह। तदिति

एवमाहिकचमनशब्दार्थः एकपक्षे दोषमाशंकितयदावति। ननु तस्य संसारि वा सवतद संसारित्वश्रुत्यादिकोपादिति नावः एके
दोषोतरवक्तृप्रसंगेकारात्ययेति। संसायेन न्यस्यापि परस्यासंसारि च संसारि वासिमनोयसंसार। त्वपदेशानर्थक्यं विनापि मुक्तिमि
द्वेतिहाहतादिति। दोषद्वयेऽन्यथ्यसमाधिमुत्थाप्यत्येवमिति। तमेव स्फोरयतिष्टृष्टिति। तस्य साक्षादप्रवेशकायकारणसृष्ट
हेतुमाहपरइति। कथं तर्हि तस्य कार्यप्रवेशत्राहविकारेति। जीवस्य ब्रह्मविकारवैपितनोतेदेनाहं ब्रह्मेतिधीरनेनेब्रह्मणोपिस
सारितेत्यार्थकाहविज्ञानिति। सर्वस्य वस्तुनोतिनासिन्नसुतावस्यापि वस्तुवाब्रह्मणोतिनासिन्नवसमुद्रतरंगादिवदित्यर्थः तथा
पिकंकथंशक्तितादाषाभावत्राहयेनेति। उक्तृरित्याव्यवच्छायाब्रह्मणो न संसारित्वत्रायुपदेशावेय्यर्थमिति फलितमाह्यथाके
ति। एकस्य सिन्नासिन्नविरुद्धत्वादनित्यमित्याशब्दसमुद्रतरंगादिन्यायान्मेवमित्याहेतइति। अत्यंतसिन्नवैवीकत्यमानेनो
पदेशार्थवत्रानापिब्रह्मणोसंसारिनाहिनानिन्नतापारिशेषादित्यर्थः एकदेशिनंद्रष्टयतिदेहादीति। उपाधिद्वयविशिष्टं जीवलोक
तद्विहमन्यतस्यब्रह्मवत्तवमादिवावरादुव्याततत्रफलस्यातयंप्रतिष्ठापीत्यादिश्रुतेस्सुवात्रप्रवेशसर्गादिप्रतिपाद्यंतस्यायुमर्थः

आ ४० ॥ तदा देवेषु माहात्म्येन प्रविष्टो विकारापन्नश्च जीवतस्तथा यत्कृतमित्यर्थः यत्तु परस्य विकारो जीवती इति तदुपयुक्तं विवर्तकल्यम
 नि। निजानेति। जीवस्य परिणामं प्रति त्रयो विकल्पानि प्रतिज्ञायामि। तानि। शिवदत्ते केचोदयाणां समुदायो वा। नेकानि वा। द्रव्याणि
 मिथ्यापेक्षाणि परस्य सत्त्वयस्यैकदेशो जीवत्वेन परिणत इत्येकं कल्पमाह नानेति। उक्ते परिणामे हृदयस्य मिथ्यापेक्षा विज्ञानेति। तमे
 तदुपयुक्तं तन्माधयति यथादिवादिनि। आत्मनस्मत्तिसावयत्वे संसृत्येकदेशस्य किं कियेति वक्तुं हीत्युक्तं यथा पुरुषस्य पूर्वावस्थानु
 त्तरे न केन नखादिपरिणामा यथा वास्ति तेष्वपरादिविकारस्य परस्य पूर्वावस्था। स्मेकदेशो जीवाख्याः परिणाम इति क
 ल्पो नरमाह संसृष्टानेति। कल्पान्तरं दर्शयति कोर्धनेति। संसृष्टाति कल्पान्तरं कल्पत्रयं कुर्वती तां कृती न्यूनं च मांशक्यादेय
 त इति। तत्राक्षं दूषयति तत्रेति। नानाद्रव्याणां समाहारावाता निवात्वा न्यायेत्याणि परस्मै त्रिकं स्यात्तद्विब्रह्मासुरस्य मेत्यत्र च
 समाहारस्य परस्मै त्रयस्य समुदायित्वेनेत्यानेत्यां दुर्गात्वेन कल्पितत्वादित्यर्थः ब्रह्मना खडा दीनामेक गोत्वयोगादेव ब्रह्मब्रह्म
 अविद्वद्येकजातिवारेकां स्वादित्याशंक्यादेकजातीति। अनेनैककत्वे निपूर्वता संसृष्टा मातर्हि मुख्यमेकं ब्रह्म एव तं

आहतथावेति तर्हि तत्रात्रात्रं कस्यापि मम तमिति सावः द्वितीयमनुवृत्तिनित्यं वेति न पूर्वोक्तं परां केतुमिथस्मैवं धेसवयवे
मवयवे विदुममनुवृत्तमानंतदेशपरिणामो जीव इत्यत्र दूषणमाह प्रत्यक्षेति। अंशिनो शस्त्रगुणदायस्य र्शकलितमाह संसारितेति। तत्र
मनुनाष्टदूषयति निशेषेति। अत्यादिका प्रस्येष्टवमाशंक्य विदिकं प्रत्याह मवेति। तत्र अतिमुदाहृत्य तात्पर्यमाह नित्यादिना। न
यने प्रियते वा कदा विदय क्रोयमधित्यो यमित्याद्याम् नित्येष्टया। अतिस्मृत्या सात्यया संगृह्णाति प्रत्यगिति न केवलं मत्वे कल्पे अत
दि विरोधोपि युविषयीति वक्तुं श्रुतीरुदाहरति दिव्योहीति। यो तनात्मचे निरवयवद्रव्यं हेतुमाहामर्त्त इति। अत्राहो यतिवारमा
का प्रणेतेन विशिनष्टि पुरुष इति। मतो पदापेक्षिकं पूर्णं चात्रिरस्य वकार्यकारणा विधानं त्वमाह सवात्येति। सर्वविक्रिया राहित्यं कि
स्य माहाद इति निरवयवत्वमाह निष्कलमिति। ततस्मिद्धमाह निष्क्रियमिति। असंगोदासीनतया कृतिमाह शान्तमिति। तत्र हेतुर्विमल
मिति। त्वे मन्वेष्टं तो व्योमवदिति। उक्त्वा कलत्रमर्थमाहेत्यादीति। आदिशब्देनाकाशवत्सर्वगत अनित्यं समाप्यमहानज आत्मेत्या
दि शब्देनाहं कृच्छ्रमवक्तुं मकायायिमुच्यते इत्यादि स्मृतिवाक्यं विरोधकलमाहत्याद्या इति। जीवस्य परिकदेश वेदोपातरमाह सं

पारंपर्यात्प्राप्तमेवैपर्यवस्यतीत्यर्थः आगतात्यर्थं विना मुक्तेर्यस्य मतिं सुवयति। सर्वेति। तथा वैक्यमेवागमार्थो ह्यद्वयस्य तत्रादि
 ति हि शब्दार्थः सर्वेषां वेदात्रवाक्यानामिवे महता त्वार्थेण वाच्यता त्वार्थेण सृष्ट्यादिरपि विवक्षितमद्वयत्वं किरित्याशंकाह
 तडि श्रीति। ऐक्यविधिप्रवृत्तादिवाक्येनेकवाक्यत्वेनाप्यागशेषशेषि च तस्यानाप्यासतसंतत्वे सृष्ट्यादिवाक्यानां सृष्ट्या
 द्यर्थे च कल्पनामयुक्तासंतवत्येकवाक्यत्वेन तत्तत्तेदस्यान्यायत्वादित्यर्थः उक्तान्याय एव हि शब्देन धेनितः महता त्वार्थे स्पष्ट्या
 नाप्याविरोधश्चेन्नपि सृष्ट्यादिवाक्यानेत्रपरत्वे मानं फलं वाक्यत्वं कल्पार्थत्वात् इत्याह न वेति। न द्वितीय इत्याह कल्प
 यन्ति। न च तत्र कल्पयितुं शक्यं फलवत्संविधावफलवत्तदंगमिति न्यायविरोधादिति नात्र सृष्ट्यादिवाक्यानामनन्तरत्वे फ
 लितमाहेकात्म्येति। न च मादिवाक्यमेव परत्वे तेषां सृष्ट्यादवाक्यमित्यत्र द्वविडावायप्रणीता माख्यायिका मवतारयत्या
 वक्ष्यते इति उक्तार्थो नुसारिणां न स्यादशय इति तथा वेति। फलपर्यवस्यतीत्यद्वयत्वं स्यात्तद्व्याप्ति करूपाया सृष्ट्या एव संबन्धनं किं यथेति।
 ऐक्येण वेदात्रानसामि शब्दार्थस्य यानि संदिश्याववाधितस्तत्तद्विज्ञानाभावात्तद्विज्ञानं संवेद्यं तत्र दृष्टो न रूपमाख्यायिका प्रण

हि ५

यति। एथादीति। तस्य नो राजसूयोऽपि तस्य प्रकृत्या न विद्येते पुमा इत्याभाति। आदिपदेना तु कोपयातोक्तिः उक्तादलमा
ह धमेति। तस्य शस्त्ररष्टहपत्रेशमादव्याधेरिति। अत्र प्रवेशकर्माभादव्याधिरिति। उक्तमभिमानमन्यवत्तत्कार्यमाह तत्कर्म
ति। राजाभिमानं सेपितत्संस्कारप्रतिबंधान्नशतरजाय तु रूपकर्मादुपलक्षितत्वात्। कदाचित्सेतितत्रेदेतुर्वेदमिति। उक्तमस्य क
यं शस्त्राभिमानादिसंभवसूत्राह शुभेति। सुखीरपिराजसुखीयमाततामि मन्तेवेत्तकदा विदपितद्वापोपतेतुं शक्य इत्या
यं कदाह सुखमावेति। राजाज्यनुपारेण व्यासाभिमानादेतुर्वेदमिति। अत्रेदेत्वायत्तं कदा विदपितद्वापोपतेतुं शक्य इत्या
हिराजत्वसूत्रमावात्र तस्य कदा विदपित्वाधत्वात्। गस्यैव दत्तं तथिदि विदपित्वा मादुपदेशादितियावत्। राजसुतमुपगत
स्य तद्विधकस्या विप्रलम्भकत्वेनाप्यत्र माह प्रतारक इति। तस्य राजत्ववेषनशक्तिं दर्शयति तद्गतीति। तस्य जाती राजत्वक
मपि शिष्टपरिपालनादितयोरनेन संबधत्वं ज्ञानमिति यावत्। यद्वा राजसूतोऽपि राजायातदनुगुणकर्मणवसंगतिविहाति
त्यर्थे राजसूतपुत्रे प्रतिराजत्ववेषनपात्रस्य कथं कार्यमासीत् तत्राह तव पितुरिति शब्दमिति। तस्य राजसूतसूत्रज्ञानेन केवल

भागमोहेतुर्किं बुद्धेवत्र राणपि संज्ञायाह प्रहृयेति दृश्यमानव्यापारानुमितमुक्ततरा ज्ञात्या सा द्वे लोमत्व प्रापके श्रुशास्त्रोक्तलक्षणैरश्रु
 राजपुत्रत्वं ज्ञात्वेति संबंधश्च यथा ज्ञातं त्रयानासित्वं व्याघ्रो मुखराज स्मृनुस्मरकथं धिद्या प्रष्टुं प्रविष्ट इति बोधयतीत्याह य
 श्रुतिः उपदेशफलमाह लघ्वेति उपदेशे लघ्वमात्रे तत्प्रमावायै तत्प्राप्ताराज स्मृतिरिति रित्युच्यते ॥ तत्फलमाह ज्ञेयत्वादिना
 प आशोदिशस्याद्यव्यतिरेकसिद्धसम्यक्त्वोपदेतुत्वघातनाशो यशश्च ननु भुवि रशवशसदेनेति वसतारा जमुतस्या पुना
 राजपुत्रत्वाप्रो ज्ञानात्प्रतिबंधं सौहृदव्यापारोत्तरमपेक्षितत्वेत्या हावाहेति ॥ मुतश्वेदापराजपुत्रत्वं कुत म हि व्याघ्रत्व
 धी सुत्राह मोहेति आरोपितव्याघ्रत्वत्वे न शब्दा स्पर्यवत ज्ञानमावर्तनायमित्या शंकाह माह हं सति न घं स च ज्ञा
 नादेवोतेनो हतिरर्थवतीत्यर्थः ॥ दृष्टा तमरुघदा र्धं ते कामा हययेति ॥ जातश्वं वज्रं केव कथं तस्य बुद्ध्यादावात्मधी मत्राह वज्र
 ति ॥ अनात्मन्यात्मत्वघाफलमाह सोयमिति ॥ अश्वदस्य म्रियविषयत्वं निरसितुं विशिष्टत्वात्मानमिति ॥ आत्मशब्दस्य देहादि
 विषयत्वं व्यावर्तयति ॥ प्रतीक्षीतमिति ॥ आत्मशब्दस्य देहादिविज्ञा दो देहद्वयाभिमानात्कार्योक्तो हेमिति स्थितश्चेन्न हि

तं प्रति किं मा वायं कथं ब्रह्मसंसारं इति। नानादिभ्यः सुयोनिषु निरंतरं संसरन् वदन् सत्यं कृतं पुण्यं वशात् कथमपि पुनरुत्तरावबुद्धेः
एवं ब्रह्मसंसारं साधनवत्तुल्यं वदन् इति। कृतं सत्यं कर्मणां पुरुषाधिपत्यं साक्षात्तत्वं बोधयति तद्विचक्षणरुतिर्यथैवाकथ्ये ज्ञानं
गोचरे विविक्तं नाहं इति। अत्र यद्यपि निरेकं तत्पदं शेषोभनद्वारेति शेषः अपदेशिकं ज्ञानफलमाह सम्प्रति। अन्यस्या
न्यथा। आगमाशक्त्याह ब्रह्मैवेति। तर्हि ब्रह्मयातीत्ययुक्तं स्वात्मना गतव्यं चायोगात्तत्राह। हि वेति। ज्ञानतत्फलयोर्मध्ये का
यां त्रारवाणामशयार्थः तत्र हेतुमाह प्रत्ययमिति। विविदिषा वाक्यस्य मुक्तिहेतुत्वेन यज्ञादिविधायिज्ञादश्रितस्यास्मा
धनांतरमित्याशयवत्तु विविदिषा फलस्य तत्रागमाद्वाक्यस्य धीहेतुविधायिज्ञात्तत्त्वज्ञानं विना मुक्त्युपयोगिहेतुत्वं तत्र मत्त
त्याह जन्मादीनि। यदि विविदिषा वाक्यं तर्ही हेतुविधायकं किन्तु मुक्ति साधनमेव विधत्ते तत्राह यथैवेति। तत्र विधेया क्रिया
फलयोग्या कृत्वादिनितावः तद्वमादीनामेकपरत्वात् त्रैलोक्यं च सृष्ट्या दिवाक्यानां तत्र दृश जीवेशयो रंशो शिवादि क
ल्पनेत्युक्तमिदानीं विपक्षे शुद्धतरविशेषमाह शेषेति। समुद्रतरगादेरिव ब्रह्मशापके सृष्ट्या दिवाक्ये ब्रह्मणे वसुते शोशि

वादीष्टेन वाक्यमसातीतं न स्यात्तात्पर्येण श्रुतिर्न ब्रूयात्सर्वविशेषमप्यतद्विषयश्चादित्यर्थः ब्रह्मात्मनि वस्तुतोऽंशि वादिकल्पने सं
धवचनवत्प्रज्ञानेकरूपमपूर्वममनपरमित्यादिवाक्यमपि विरुद्धेनेत्याह पूर्वोदीति। नान्यदित्येतदनुवर्षणार्थं स्रथाशब्देने
ददृश्यपवादि विशेषश्चैकदेशे मोदशयति। नाना चेति। मृत्प्राप्त्यस्य मृत्प्राप्तीत्यादिवचनप्राप्ताजीवधीनिर्देशश्च तत्प्रा
नप्रयोऽप्येतदित्योजनम्। एकविंशतुदृश्यमिति वाक्यसमुच्चयार्थं स्रथाशब्दब्रह्मणिवस्तुतोऽंशि वादिविद्वत्प्राप्त्यस्य मृत्प्राप्तीत्यादि
नान्यदित्येतदित्योजनम्। एकविंशतुदृश्यमिति वाक्यसमुच्चयार्थं स्रथाशब्दब्रह्मणिवस्तुतोऽंशि वादिविद्वत्प्राप्त्यस्य मृत्प्राप्तीत्यादि
यमिति स्थितिः। कलितमुपसहरेत्येकेति। लिङ्गलिङ्गवस्तुत्वार्थमेकत्राप्यपदशब्दलोपांशि वादिवचनप्राप्ताजीवधीनिर्देशश्च तत्प्रा
दानस्य मृदादेस्मावयववदृष्टे ब्रह्मणोऽपि नानुपादानतया तथा नमित्यादि न्यायास्तु न विद्यन्तीत्याशङ्क्यतः परतो वा तस्यो
शादिकल्पनेति विविकल्पाधदृश्यमिति नवेति। विरुद्धाद्येनो विन्यायात्तदनुपादानात्तद्विद्वत्तदोऽपि संतवादि त्वर्थः परतश्चेत
त्रकाल्येतमकल्पतेवेति विविकल्पाधमंगीकरोति। कल्पितेति द्वितीयविरस्यति नेत्यादिना। अंशिकल्पकं धनात्मसुनाकम्

लियतवद्विनेकिनां सति न्यायागमविरोधादित्यर्थः तास्यं जीवेशयो रंशं विचार्य कल्पनां कल्पितं विवेकिनां सति न्याया
गमविरोधादित्यर्थः तास्यं जीवेशयो रंशं विचार्य कल्पने निरस्य वेदात्रासां भवपरवसुक्तं तदुपगमे द्वेता सिद्धिः फलतीत्या
ह विवक्षितकौदिति किं शब्दस्य प्रथार्थं तां सदा द्विति मतमाह कर्म निरस्येत्यानेपरि हतवा द्विति मत्वा द्विकौलेत्युक्तं ते सत्रा
नापरमपुरुषार्थं वरपरवे पितृप्राप्ता एषा विरोधात् किं द्वि तेनेत्याशंक्या हे कात्प्येति के जला द्वितपदौ कामकाण्डविशेषसु
क्ता ज्ञानकाण्डविरोधमाह सत्र इति परस्य नित्यमुक्तत्वादप्यस्य तः परतो वा वदस्या तावा छिप्या तावन्नया वाधिकार्थताया
दुपनिषदना रंश इत्यर्थः पुनरुक्तिमाशं वपरि हतीत्येवमादीति इति शब्देनोक्तबोध्यपरामर्शः एवं शब्देन वक्ष्यमाणमिथो जि
घादिसंग्रहः अदिशब्देनोपनिषदाभियोगादिपरतयागतायेतोक्तिः एता निवेद्या नितरूपविहाराश्च संवन्धग्रथे नोक्ताः अत्र
कृतादिविवारेषु चासक्यं यपि वारितस्यथापि प्रकारान्तरेण परिहर्तुं शोद्योत्थापनमित्यर्थः किञ्च किञ्चयाद्वयोरपि कण्डयो
र्मनश्च मिहं किञ्चान्नतरस्य नाद्यस्य प्रकाशवन्निथो विरोधात् तरेण्यतरप्राप्ता एषमुपेत्य तरा प्राप्ता एषवदतोऽयं न विधिवि

रोधादिनादपरस्येति। द्वयोरन्यतरस्य बाधमात्रासंवेक्येनैव प्रत्यक्षेण प्रामाण्यं न संभवेत्युक्तं। कार्यकाण्डप्र
 माण्येऽपि यथा शिवादिनेदाबाधनदपेक्षस्य काण्डात्रस्यापि माननाद्वयोरपि हेतुविषयत्वादविरुद्धासेत्यर्थः। तर्हि कार्य
 काण्डवत्काण्डात्रस्यापि द्वयर्थमानसंवाक्यं न च तदर्थो हेतुकाण्डसेदात्तावप्रसंगादुपक्रमोपसंहारादिविरोधाद्यातोऽस्य
 न काण्डमानसंवाक्यत्वात्काण्डात्रे विषयहेतवो धर्ममाहेतुमवपुनरागतमिति शङ्कते कार्येति। एवेतर्हीत्यादिसाध्यात्
 परिहरति यद्येवमिति न वेवमध्ययनविधिर्विरोधाजपार्थे न दध्ययमिति हेतुमत्त्वात्तासा मन्तानवेदेव न रसाहमानात्रेति।
 कार्यकाण्डविरोधसमुच्चयार्थश्चकारुत त्रिवेदेव न रसाहमार्थेति। यथा शिवादिनेदमपेक्षमाहेतवो धर्मत्वं न रसाहमाना
 वात्स्यामदेतद्विहितेऽपि द्वापामाण्यमिति तावत्सिद्धात्रीति यत्र पूर्वपक्षस्यासाधुतां प्रतिज्ञातेनोक्तमिति ज्ञानकाण्डनाफलत्राण्य
 रोष इत्युक्ते मेव स्मारयति व्यर्थेनेति। न स्य फलवत्तुल्यं न किञ्च हेतुः। अनन्यराश्रयं संवेदयं यादिसूत्रं प्रकरयति वक्षि
 ति। उक्तं स्मारयित्वापि निषेधप्रामाण्यार्थे प्रमाणाप्रमाणत्वं कुर्यादिति व्यप्रमेयेति। द्वयर्थे प्रमाणादकं विना न प्रमाणात्वं यदादे

आनन्द

कृतमवसेसवमुदाहरति। एकवाक्ये विरोधात्तदमाह मापद्यति न वाक्ये पितदना वमापद्यति त्रिनेति। वाक्ये कृतज्ञाना
 वेद्यज्ञाने वा विरुद्धतेत्युक्तादृष्टान्त्रस्तु मय्येतास्माद्विकल्पे यत्तद्वदर्थ इति। अस्यार्थ इति। स्वस्यार्थः तत्र ममिवाक्ये एकमेवैक्यं।
 * २ शशिर इति। विद्युन्मेघादिप्रसवोदिकोमिरनिश्चयशे गिरा विवक्षितः उष्णमिश्ररूपसंगादाहृतयेति। * २
 वाअथैककार्यमनेकार्थवानो न यथापि विरोधो मानमासित्येकस्यानेकस्य वाक्यस्य दृष्टेर्मनसि द्वस्य वा विरुद्धत्वादिति।
 वाक्यानेकवपददृष्टयतिमात्रादिति। न वाक्यान्तराद्वाक्यान्तरस्य विरोधो न्यविषयत्वादन्वया संवादेनाविरोधादित्यर्थः वाक्ये
 क्ये द्वार्थे द्वेपीत्येतदुपेत्य वाच्यान्तरमित्याहान्युपेत्येति। तत्र हेतुर्न द्विति। कस्मर्हिते पात्रयममाह। एकवाक्येति। यथैकस्य वाक्यस्या
 नेकार्थवाना वप्रथार्थेकवादेकवाक्यमित्येकवाक्यलक्षणं तत्राहैक्यते। अर्थेकवादेकवाक्यं साक्षात्कथ्ये द्विसागस्यादित्युक्ते
 रित्युक्तेरित्यर्थः एकस्यैव लौकिकस्य विदिकस्य वा वाक्यस्य द्वार्थबोधिवेन तदुक्तलक्षणाकृतमिति तदेकवाक्यं सर्वो वेदावा
 क्यद्वयवेति विकल्पाद्यं प्रत्याहेकमिति। द्वितीयमन्या विरोधे स्यादित्याहानेकेति। तत्र मादिवाक्ये कार्ये नेकवाक्ये वेदि

वेदाभासद्विधातकासञ्ज्ञमाननानेषामिति हतश्चेदिति। वार्धक्येन बोधनकवानेष्टाममाननेष्टाममाननेष्टाशङ्क्याहनवेदिति
 इहेतिलोकशास्त्रयोस्तुतिः। बाधकतावेतस्यात्मातिरेकादाहेतदाभिन्नेहिजन्यो बोधस्य दत्ततिरेकोप्रीत्याशङ्क्याहनबाधकाना
 मितिप्रत्यक्षादीनि बाधकत्वेनेष्टानिनेष्टाप्रत्ययपञ्चात्रसञ्ज्ञानबाधकतानाकोप्यद्वयजडिबोधस्य स्रूपवात्रवजाध्या
 पितृतिरथ्यक्षादिना बाध्यतेतस्येव बोधेधुबुद्धिबाध्यबाहुभेरेपितेनेव बाधश्चपरिविरोधनेकतावोपलंसादितितानावः।
 सर्वस्यसत्रास्फुटोपलंसात्तेवनाप्रीत्याशङ्क्यतातीयपरिहारस्मारयति। प्रमाणमिति। बाधकत्वेनेष्टाध्यादीनांप्रतीवोतेदा
 तावात्रतस्यानबाधकतेत्युक्ताविरोधस्यदुर्ध्वत्वाच्चनमानेषु बाध्यबाधकतेतिक्कुक्कुल्ययति किमिति। तत्राद्यमनूय
 द्रव्ययनिमानान्तरेणेति। यदिमानस्यमानान्नरेणसंवादमुल्यविषयवन्नदानुवादानेवनविरोधश्चेच्छब्दावधारणार्थेवा
 देकार्येपरिपातेमानानाविरोधयोगादनाथानेकार्येन्नरूपतदतावादिधीषदृष्ट्यादित्यथः। कल्पात्ररत्रिराहनिन्नेति
 अर्थेनेदेविरोधवार्तापिनेत्याहनिनरामिति। तत्रमादेरथ्यक्षाद्यविरोधेपिअयमेवतत्तुल्यशिक्षाद्यपेक्षार्थनिरुद्धवदतीत्या

आ. ३.

विमत्तं प्रमादादकं प्रमाणपदं विप्रयात्वादनुप्राप्तिश्चाकावदित्यनुमानाधीनं योच्यते स्यात्वा न्यात्र द्विशेवेनुमा
नाप्रवृत्तिरिति परिहरति तेन त्यादिना। अर्थप्रमाणकत्वेन कर्मकाण्डप्रमाणेन तदर्थप्रमाणिकत्वेन ननु त्रुत्वात् परिणयो ना
ह्यमानतेत्याशंकापूर्वोक्तं हेतुसिद्धिधीनस्यातिप्रसिद्धिमवाहयथेति। दृष्टानि वस्तुनिश्चेदादाय तेषु शोभना शोभनाथासहार
णावेमोक्तत्वात् तदधीनस्य विष्टमेस्यान्निष्ठमित्यर्थे यमानससाधनान्यत्रेण तस्य तदुत्पेव कर्मश्रुतिश्च स्याति। ननु
साधनोदेवो सवत्वादिद्यापि यत इत्यर्थः। उक्तमर्थं दृष्ट्यानेन समर्थयते यथेति का। तेषु कर्मेषु प्रवृत्तेशाश्रमज्ञानसंबन्धे जाय
मन्कामयानानांतरूपकतदुपपन्नानामधोक्तविदपि सत्यत्वादिनवृत्तेतथा नित्यादिवादी लपिशामंत्रादिशेषलोभयन्त इम
न्वादिनकीत्यर्थः साधनादिसत्यत्वात्तु कथमाधेकारिणो कर्मसु प्रवृत्तिरित्याशंका हतवेति। अत्र शान्तित्यकर्मसु वेति
यावत्। अज्ञानात्प्रवर्तककामसहावादित्यर्थः कास्येषु फलक्यापवृत्ताशुनिमित्तकर्मसु वेति यावत्। अज्ञानात्प्रवर्तककाम
सहावादित्यर्थः को वपि नित्येषु तत्सत्त्वात्तदप्रवृत्तिमाशंक्यतत्रापि कामनिमित्ताप्रवृत्तिरित्यनमानमाहाकाम इति। तत्रैव श्रुतिप्र
त

माण्यतिसयथेति कामवशात्प्रवृत्तिर्ध्वयेत्येतत्प्रसंगेन कामानात्रिष्टुतिर्हृत्किञ्चेत्यथ कामयमान इत्यादिशास्त्रमाश्रित्याह
कामयानश्चेति। आकुर्वन्निर्दिष्टेदः ज्ञानिनो कामस्यापि प्रवृत्तिरदृष्टेः कथमकामस्याकुर्वन्तो मुक्तिरित्याह कौशं कथाह सर्वेति। अधि
कारविधिपुरुषमेवं भादिः गुणभावात्कर्तृत्वे कर्मकाण्डस्य सत्यवादाबुदासीनतयस्मिन्नेवेति प्रवृत्तमनुमान इष्यमाणमुपस
हरत्यत इति। तस्य स्वार्थत्वे काण्डात्ररस्य निरर्थक्येतामान्नमेकत्वेमनिर्विषयत्वबहुपदेशतुल्यफलानां नशादिशब्दार्थः
अतश्शब्दार्थमाहयथेति। अज्ञस्याविरक्तस्य कर्मणा प्रवृत्तेस्संबन्धेन तद्वाक्यात्प्रतिमिते पुंकेन च काण्डाप्रमाणेन स्यान्न
सत्यवादितामस्यादविरुद्धोपनिषदोपि मानतेत्यर्थः। कर्मशास्त्रे संनधं बोधयत्प्रवृत्त्यादिपरतारागभदिवशात्तदयोगाका
श्रीयप्रवृत्त्यादिविषयस्य सत्यत्वापत्तिरित्याशंक्यहानत्यादिना। अकारकत्वादित्यर्थः किं न हि शास्त्रं करोति तदाहृष्टेति। व्या
ज्येमाहनेति। शास्त्रात्प्रवृत्तिरित्यत्र युक्त्यनंतरमाहापीति। कर्मस्य प्रवृत्त्यंतिगमयति। नायेति। कामस्य प्रवृत्तकं नशा
स्य तु यत्संहरति स्थितिः। तस्य प्रवृत्तेकत्वे किं जातन्नदाहविधीति काण्डद्वयं प्रवृत्तमनृष्टद्वयं काल्पितकर्मोदिविषयवाचक

374

मन्त्राक्षरस्य कर्त्तृताद्व्याप्येवाद्यवत्प्रसाध्यते शब्दादिस्तिरिति तस्यानुमानविरोधमाह शब्दादीनि इन्द्रदेहेषु पृथक् पृथक् प्रयुज्य
कृत्यस्य न विरोधस्योरित्यर्थः अपक्षे स च निरोधनिरासद्वारा ते दाता नाभ्यर्थाणां समुक्तार्थकारिणो ह माह के विविता एव व
स्तुतिश्रागम्य गृहीते सतीत्यावृतत्राय दानि राध्वत्प्रसाध्यते शब्दादिस्तिरिति तस्यानुमानविरोधमाह शब्दादीनि इन्द्र
देहेषु पृथक् पृथक् प्रयुज्य इति संबन्धश्च दहसमवेतवेषानुल्लेखेष्टदहान्नरुद्धस्यासामान्यवत्त्वोक्तिरेष्टवेषादारम्भ
तमो दिग्बुमान् निरुद्धो कणशास्त्रमिति तावन्नैवागमविरोधमाह तथाति। तेषां दर्पदेहे तु माह ब्रह्मति। मानवयविरोधात्त्रवल्ल
स्थिमिति तावत्तत्रैवागमविरोधमाह तथाति। तेषां दर्पदेहे तु माह ब्रह्मति। मानवयविरोधात्त्रवल्लोक्तियोगेष्टवेषा
कवेति। किन्नादेकप्रमाण्यद्वादि निरुद्धो किं वा तद्वयवमिति विज्ञापकाद्यध्यानेन निरासयेति मिथिश्रुत्यननिरुद्धते वेदिनिसे
न भयथा सर्वत्र तच्छास्त्रमस्माकाशमित्येकेनैवाद्यादिनेदया हि प्रत्यक्षादिभिर्विधानैर्विपरिवर्तयितुं शक्यं तच्छास्त्रमुक्तं तत्तु
रपिरतत्प्रसूक्तं नैवाद्यादिनेदया हि प्रत्यक्षादि विरोधा नित्रविषयत्वात् तस्यासत्त्वस्य तच्छास्त्रमुक्तं तत्तु

इति पक्षे प्रत्याहसति। अत्राद्यादिवाक्ये दध्योः द्यादीनामत्रातेरन्योऽर्थो न्यायमात्रं न पञ्चाहते। कुतश्चिद्विचित्रकेन विग्रहस्य
 दितरेतराग्र्यादिदोषादतानातेन द्विरुद्धमित्यर्थः किं अत्रेष्टा। द्वे तत्रादिन संबन्धो द्यामिरस्य मित्यादौ द्वे तति। उतरत्रापि
 तद्वत्पतमृष्टिविवारादादित्यादतथेति। ब्रह्माद्वयवस्याविरुद्धं त्रिगमयानिमातइति। अनुमानविरोधमनुमदक्षिये
 ति। यावेषामायत्नचरपूत्रेत्वेतावतानात्मतेदं श्रयत्नपूर्ववस्यापि संतवात्रुष्टदेहवेष्टायाः श्रयत्नपूर्ववत्परदेहवेष्टायाः
 श्रयत्नपूर्ववत्त्वादावेव श्रयत्नपरदेहस्थितेऽस्य च नाध्यक्षारपरस्यानध्यक्षत्वात्। अनुमानादप्यन्याश्रयादिति मत्वा हति त्वाइति।
 दोषात्ररातिविचयाशंक्येतीति पृष्ट इति तत्र दूषणमाहेतवेति। अयुक्तिमर्थं प्रकटयत्यनयेति। यस्यात्मनो नैदस्मा
 ध्वनौ नैदस्मात्प्रकाशोदश्योवाश्रये तस्यागोवरत्वात् तत्र नैदोनामानतस्मिन्नेति। द्वितीयेदृश्यस्य संतादिवदनात्मत्वा
 र्मासिद्धौ श्रुतेदामिद्विरित्यर्थः। अस्मात्त्रिगुणशालेरित्यत्रास्मदर्थेष्टकृत्यनुमेति। मस्कृतं देहोवाकराणां तत्त्वादेह
 द्वयान्योवाजाद्योतयोस्वेतनवादनुमाचक्षायो गान्ता न्यसस्याविकारिवा दिति तावत्किं शब्दस्य प्रश्रयताम्यज्ञापूर्वक

आ. वरु

ग्राहदेहेति। तेथोकेकत्रानुमाहकत्वयेवनिरग्रयतस्तेषुप्रत्येकं ननुमा (कोशसमतो देहादिबहुसाधनविशिष्टानुमात्राक्रि
 याणामनेककारकसाध्यादेवोशिविशिष्टात्मकर्तृकानुमानाप्रतिदेहमात्मनेदधिरित्यर्थेपरस्यास्मदर्थोक्तिरिरस्य
 तिनूतिविशिष्टस्यात्मनेनुमाकर्तृवेक्रियाणामनेककारकसाध्यादितिचेद्वेतुप्रदातवेदेहादेशेकेकस्याप्यनेक
 तस्यादित्येकंक्षिप्ररोत्यात्मादीनामिति। आत्मानादेहादीनाञ्चानुमाकारकाणांप्रत्येकमवान्नरक्रियाश्चिमधैरिवाप्य
 दिकारकाणां तथा व्यापारांगीकारान्ननु स्वात्मनोवान्नरक्रियाकिमनेककारकसाध्याकिंवा नाद्येयात्मातिरिक्तानेक
 कारकसाध्यावानदनतिरिक्तप्रसाध्यावानाद्योतवस्तुनाइद्वितीयेद्यात्मनोनेकवापनिप्रसाध्यावपाकहेवयादीनामिवा
 नुमानयेनेकताप्राप्तेर्निरात्म्यस्यादित्यर्थेअनुमानुरवाग्नरक्रियायेवनाप्रितद्वेवसेवतदुपगमादनुमायाश्चज्ञानचेनभि
 याद्यदित्याशंकाहानुमापीतिभावर्थे। वादित्यर्थे। नहस्मिन्नेवाज्ञानस्यक्रियात्वांगीकारादित्यर्थे। आत्मनुक्तन्यायंदेहादी
 वतिथिदिशतिशरीरेति। तस्यावान्नरक्रियाश्चिमवानवेदकारकत्वमस्तिचेत्प्रत्येकमनेकचंबुद्धकहेतोश्चतदवान्नर

क्रियाया बहुकारकसाध्यात्रस्यासदतिरिक्ता नेककारकसाध्यवेन वस्तुतादिति तावत्किंविष्टस्यात्मनो नुमात्वे क्रियाणा
मनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुं वदन्तु क्रियाया द्विद्वयपदास्यस्यादित्याहवमिति कारकावात्र व्यापारस्यानेककारकसाध्यव
त्रिरस्यपक्षान्नरत्रिरस्यतिगुणेति कारकावत्र व्यापारणामनेककारकसाध्यवेतेषां श्रुतेमात्रनिष्ठत्वेनेककारकसाध्यवसा
ध्यानावेपि क्रियात्वहेतोस्सत्त्वाद्यसिद्धारस्यादित्यर्थः अतुमानुरयोगेनानुमानानुत्थानमुक्ता तस्मिन्मपि दुर्ध्वमिति मन्वानस्माख्य
सजन्मादीनां प्रतिनियमादिनिर्गच्छयत्यपदेति नहि पुरुषबहुव्रसाधके जन्मादियुक्तत्रा मरुपात्मकदेहादिनिष्ठत्वेनात्मन्यपदे
नेरित्यर्थः आत्माद्रव्यत्वादतिरिक्तापरजातीयोप्रावणविशेषगुणवत्त्वा उद्यतवदिति तौर्किञ्चानुमानमाशङ्क्याहवमिति नहि प्रतीको
गुणवत्त्वाकेवलानिर्गुणश्चेति श्रुतेस्सुखादीनां धर्मो धर्मो वादेतत्सर्वं समन इति श्रुतेस्समादात्मनेदेनोक्तगुणवत्त्वस्य हेतुता न्यत
रासिद्धेरित्यावः नदानुमानिनिर्गतात्वात्मुक्ताप्रत्यनुमानमाहिकात्म्येति प्रतिष्ठादिदेहान्यदेहाप्रधादात्मना तादात्म्यवन्नोजा
वदेहत्वात्सममतवदित्यर्थः देहेन क्रियायामिन्द्रियादिस्थितिदिशति तथेति विमता निष्ठतिवादिनो गसाधना दियत्रात्र प्रतिष्ठा

आ. व. ३

दिष्टिर्दियवदेवमनोबुद्धिविषयाप्रदीकृत्यानुमानव्यतरेहवर्दिषिर्दियादिष्येकात्म्यमनुमानेनयेजयेदित्यर्थः। नेदानुमा
 नस्यानुमाविशेषकदध्यदविशेषमाहसर्वेति। किन्तुप्रत्यक्षेनतदाहात्म्येति। सर्वेषुवरावरशरशरीरेष्वात्मवपकाशश्चिदेकरसमादि
 विदुषानुनयनेतद्विद्वदध्यक्षविरुद्धानुमेत्यर्थः। अविद्वद्वेषेरनुमानुगुणत्वात्तयेववत्तववात्तदध्यक्षेवाथमित्याशङ्क्याहनेत्यादिना
 आत्मनस्यप्रकाशवेदश्यवेवतन्नेदोमानतो नसिध्यतीत्युक्तमिति। तवः अनुमानानुयाहकाध्यक्षानावात्तेनाद्यक्षेवाध्यक्षेति
 नेवानुमेत्युपसंहरत्यनुमानादिति। एवंप्रत्यगमसारिवह्मणोवेदानप्रमाणकस्यप्रत्यक्षसत्यमित्युपनिषदितिष्ठितं॥ ॥ अज्ञात
 शत्रुवाह्मणम्॥ ॥ हत्रवर्तिष्ठमाणयोस्संगतिवक्तुं हत्रवर्तीत्यतिजगदिनि। ब्रह्मतेववाणीतिप्रक्रम्यवैववेतिप्रतिज्ञायत्तगतो नम
 दयोयत्तप्रवृत्तेति। यथावदुक्तमित्यर्थः। उक्तमर्थान्तरंस्मारयित्वात्रवह्मणद्वयतात्पर्यमाह तस्मैति। प्रत्यक्षब्रह्मतत्त्वार्थः उपनिष
 द्याख्याफलमाह परेति। तत्रशिशुवाह्मणप्राथम्यहेतुमाह सृष्टीति। सृष्टेयस्मिन्वाक्येप्रभावस्यस्मिन्नेतस्मादित्यादि। शालानामादौ सृष्टि
 सिद्ध्यालोकादेरुपरिष्ठात्तदुक्तेः। अथमंप्राणसंबन्धोपनिषद्वाक्याः क्रियत इत्यर्थः। प्रतीकत्वेनवाह्मणार्थानां नयविशेषवदश्यात्वेतिमित्र

साहसतइति। प्राणायामात्मोक्तेरनन्तरमिति यावत्। सृष्टिवाक्ये प्राणापेक्षया लोकान्तरैर्धर्ममुक्तेरित्याह नन्तर्ये हेतुमाह प्रेरणेति किंतु
प्राणलोकादिप्राणायामनदीहाध्यात्ममिति। आश्रयशब्दश्चाश्रय एतस्मादित्यात्मकार्यवद्वेष्यकस्य प्रकृततात्मकवत्तरीहनीति।
प्रतीक्षाज्ञानद्वारा क्रमाणां कांशादिचिन्ता निजायते तेषां द्वेन प्रपञ्चो ननु साक्षात् प्राणायामनस्तु नवति तद्विकृतस्य कारणा
वंशजात्मात्यर्थः पूर्वोत्तरयोः संगतिश्च योऽपि यिञ्चोक्तमिदानीं प्राणसंबन्धापूर्वव्याख्ये तत्र सूचितं संवेधमनूयानन्तर
व्याख्यानमवतारयति प्राणायामे इति आकांक्षानन्तर्यमप्यशङ्क्य संशेपविस्तारात्तद्व्याख्याने यत्तद्व्याख्यानमेव संक्षिप्य ह्यप्राण
नेति मध्यमेन मुखनामिकासंस्कारिण्यत्र सुखेनेति यावत् ब्राह्मणमवतारयतमित्यतः प्राक्तनस्य विजागमादयोगे हेति। यो हेत्यादि
वेदेत्यत्र स्पष्टमिति साध्याहारं पश्य वाक्यत्रयस्य संप्रत्ययादिफलवचनमयमित्यादिदामे तत्र न महनिर्णयवाक्यमिति नेदः साध
नमित्यादिव्यावृष्टेशरीरइति तथा शब्देन वक्ष्यमाणं कृणादामसाहित्यं प्राणस्याक्तं तस्य श्रोतं त्रिगुणं साधयति विषये स्थिति। हेतु
रसिद्धिमाशंक्यहवागादेरिति। यो यथोक्तविशेषां प्राणवेदसमप्रद्विषेता प्राणव्याप्ताशयतीति फलौक्तिस्तुत्रात् व्यशब्दाथः

माहृशीर्षादेति। तेनां चान्यत्रे हेतुस्महेति। द्वेष्टुवेदेवः प्रत्यगिति। तस्येदमेवाधानमित्यस्यार्थमाह शरीरेति सामान्यं वृत्त्यासाधारण्यं
 पुष्पं च त्रपव्याप्यति पावतत्र हेतुं नत्रमाह शरीरेति। पञ्चभावाद्येदेहेति तत्राणां श्रितानि कार्यं करणं ननु मूर्च्छादौ तत्र यत्रा
 न्यत्र शरीरत्रस्याधानमित्यर्थः। इदं प्रत्याधानमित्यस्यार्थमाह प्रतीतिरित्येव स्फोरयति। शिर इति। प्राणा स्थिते तत्र प्राणशब्दार्थमा
 हावेति। वलस्य शक्तेरवधानं पातममुत्पन्नमत्रयव्यतिरेकमिदमिति हि शब्दार्थः। कथं तस्य स्फुरात्र नदाह न वेति। तत्र मातमाहाव
 त्यमिति। यदा देहमवलतात्तत्रासमोहमिवात्मा प्रीतिरतदा प्राण उक्रमतीति तदुक्ता त्रिमुक्तार्थानुसारेण प्रश्ने वक्ष्यतीत्यर्थः।
 स्फुराणां कस्य च तर्ह्यपञ्चकारव्यासंगीकारार्थमाहोक्तासां हीति उक्तं हि प्राण इत्युक्तामनिश्वासकर्मो वापुशरीरशरीर
 पञ्चपातीत्येतत्तस्यां स्फुराणां शिथुः करणदेवता जिगपक्षपातीत्येतत्तदेव प्राण एतस्मिन्वात्ये प्राणे बद्ध इति। अत्र चामे
 र्मायं न कुमत्र हीत्यादि पीतनिका साध्यत्वाच्च ज्ञातरेत्यादिना। कथं मणिं सपरिणामद्वारा तस्य दामवमित्याशंका ह देह
 मिति। आदिपदेन त्रिधासादिप्रहः वधा कृतमिति शेषः। तस्य दामवेत्यव्यतिरेकावाहदामिति। यदा कमेतशादत्र तत्र त्रयशमे

न हेतु बाधयशस्वमिति नाद्योक्तं देवमाहोक्तेनेति। वागृमीत्युक्तस्य सप्रमवेनोक्तवाक्ये द्वैकस्याद्वैतमित्याशङ्काहव
 कृत्वेति। विष्णोते देवकृत्वेनाष्टमी अहवेन वसासप्रमीत्याह सप्रमीवेति। वचनस्य वागिन्द्रियकार्ये विरसच्चादनस्य रसनका
 यवाक्कथं वा वा द्विविधमित्याशङ्काहवर्णति। रसवेदनश्चर्वाक्रिया। इमावेजत्यादिसात्यर्थमाह विशिष्टेति। तेषां सरद्वाज
 दिनासाविधानं किमर्थमिति तत्राह तथेति। सर्वस्येत्यादेरर्थमाह सर्वस्येति। सत्तमस्येत्यादिगताय मित्याशङ्काह तत्तात्पर्ये
 माहावेति। ३ पासिगुण्ये ज्ञो ज्ञानस्य न प्रमिनोक्तं किं तु ज्ञेयमेवेत्यर्थः॥ ॥ शिशु ब्राह्मणसः॥ संतं वं वं कु दृष्टं कीर्तयति।
 पाणति। ब्रह्मापनिषत्प्रसंगेन प्राणानामुपनिषदो विशिष्टनामोपासनाख्यायाख्याताश्चकारागतासामेतावन्वक्ष्योक्तमित्य
 र्थः। केषाणां इत्याकांक्षावापनीतेत्याह प्राणाद्येति। तेषां मानस्यान्तरे सर्वात्मनानिश्चेतंशक्येन तथापि संक्षेपतः आत्राद्या
 त्मनोक्तं शरीरेणोक्तं मत्परादृतावाक्तेत्यर्थः। अत्र ब्राह्मणतात्पर्यमाह पविनेति। ननु सत्यं श्रुतं प्राणानां सत्यं परं ब्रह्म तत्रि
 रूपणार्थं ब्राह्मणारंभेनार्हं देवावेत्यादियर्थेन तदनिर्पणादथात आदेश इत्येवार्थव्यामित्याशङ्कायत्यतः पाक्तनसं

रचे

रत्नतात्पर्यमाह प्राणा इति। तेन तन्मासु श्वेतनावादिनीयेकारणात्मातोर्विकारात्मानता न देत न श्रुतात्मत्वात्। त्रयिकाराणात्मानो
नमाश्रुतेर्विकारात्वे वावा रस एवात्र सत्या इत्याकांक्षा प्रकारावुवादांर्थे यस्यादायत्र सा। इत्यादि निरूपकोद्देशात्
त्यादि श्रुत्योर्थानित्यर्थः तेन तेषां स्वरूपमत्यन्तं वा नोच्यते नूतनामवतिरूपणादित्याशंक्याह पक्षेति। कार्यकारणरूपादिति स
ह्यशङ्कानिरूपितान्यतस्तदात्मना प्राणा नातिरूपणादित्याशंक्याह पक्षेति। कार्यकारणरूपाणि सत्यशङ्कानिरूपितान्यतस्तदा
त्मना प्राणा नातिरूपणात् अत्र रूपान्तरं वाक्यमविरुद्धमित्यर्थः। वात्याणां शब्दस्य देकदेशविषयसत्यस्य तेषु ह्यसि
त्यस्य सत्यं तस्य शब्दस्य हेतुप्रमाणं तस्य शब्दस्य तमादेयं द्वयोराद्यवैध्वन्यं अर्थान्तरस्य स्यादप्रारुणं वाच्यं तद्वैध्वन्यं वाह्याणामपि
सादेयनिरूपणार्थमिति समुदायार्थः असंगं ब्रह्मणीतस्योपाविद्योगकृतं तन्निराशेन नदाविद्युर्ह्यसि मित्याशंक्याह अत्र
तदिति आदिशद् अत्र कार्यग्राही निर्दिष्टं कृतिस्मृतित्यामिति शेषः अत्राप्येवोपाधिद्वारा रूपवत्त्वे ह्यत्रो विपददिति। सोपा
* ३ तिवाच्ये किमिति यथोक्तं प्राणानिरूपणमनुपयोगादित्याशङ्क्याह यदुपाधीति। सत्यस्य सत्यमि * ३
मिति शङ्कः। एवं शङ्कस्वरूपपक्षे न शीति आदिपदेन तस्य त्वं गृह्यते। एतदशेषभाक्ता-का-ध-र्यार्थः

रूपे

आ. न. ३

धिक्कं विद्याधिकविन्याधिकमिति वक्ष्येति। द्विविधं सिद्धं अत्र कृत्यसोपाधिकस्यैव वक्ष्येति। वाशब्दार्थः नाम
 नामयन्तृतीयमपि रूपमाशङ्क्याहसवाप्तनेति। कथं त्रयोवैद्यरूपवात्रदाहवक्ष्येति। रूपतेज्ञायादेविशेषणेतियावत्। पक्षेत्यादिक
 त्रयोवैद्यरूपमाशङ्क्यानिर्वाप्यधिकं ब्रह्मविवादिनाहवक्ष्यत्वमिति। अर्थो ज्ञानशब्दत्रयादिभिरित्यर्थः। कारणत्र नामभूपा
 त्रं ब्रह्मणोऽस्मिन् कुतो रूपद्वयमेव साशङ्क्याहवियेति। कार्यनूतमूर्तेपद्येपक्षत्रकारणत्र त्रयमेव रूपमित्यर्थः। ज्ञातृत्वे रूप
 त्रमिति चेत्तेत्याह तदेवेति। बुद्धेरमूर्ती तृतीया त्रिमित्वात् तत्र त्रयं रूपमात्रमित्यर्थः। प्रमाणं रूपान्तरमिति चेत्तेत्याह तद्वृत्तीति।
 अक्षिप्त्या तदेव ताविष्टेयं द्वियेवात्र रूपान्तरमित्याशङ्क्याह तदेवेति। तदेव ब्रह्म। विष्टा तदेव ता तत्र तदेव ता तत्रमित्युच्यते तदेव
 ताविष्टेयं द्वियेन त्रयं निर्देश्यमित्यर्थः। छलस्संज्ञावादिहो रूपान्तरमित्याशङ्क्याह तथेति। गोमन्नादिरूपान्तरमिति चेत्तेत्याह
 गोधनेति। अत्रार्थमिहैवादि रूपान्तरमिति चेत्तेत्याह त्रयमीति। विशेषा विशेषात्पात्रिविकल्पकस्य विकल्पकत्वात्पात्राजानयो
 र्नेदः अत्रैव समसंयथोक्तं रूपमिति च कुनविद्ययेत्युक्तं प्राह्येण रूपान्तरमप्यत्रासाक्षीत्याशङ्क्याहमित्येति। न कहेनाविद्यो

अतोऽथ सावेतृतीया। सोपाधिकं रूपमुपसंहरत्येकमिति। तस्य हेयत्वं सूचयति मोहेति। निरुपाधिकं रूपं यत्कीर्तुं मारुते
इत्यगिति। एवमसंप्रत्ययमुसन्नासु पूर्वो रच्यते। नपेक्षं जप्तिमात्रेण स्फुरत्वात्मानं वा स्रवं रूपमित्यर्थः। तस्या वा स्रवद्वित्रिंशामान्यविशेष
सत्वे नादायादृतेति। तत्राह बुद्धिती। यति। किञ्च यज्जायाततादवावा स्रवं यथाशुक्तिरजतमिदं न जायततादा स्रवमित्याहान
मिति। किञ्च यद्व्यसनिध्या यथारजतादिमवेदमुच्यतेनेन तद्वा स्रवमित्याहनेत्यादिना। अवाच्य वेदं तु न देति। किञ्च यत्जायतेत
देवमिथ्येदत्तज्येद्वादा स्रवमित्याहनेति। प्रत्यक्षाद्यगम्यवेशादिशदि वंदे तुमाह परागिति। किञ्च यत्मात्राधपेक्षं न देवमिथ्या सार्था
दिदत्तु न दत्तपेक्षं वादा स्रवमित्याहानपेक्षेतेति। तत्र हेतुमाहाविद्येति। न देवं न स्यात्मातत्रमस्रवं वा स्रवं प्रत्येसमाधानादिति
नाकमात्राद्यनपेक्षं कथं तद्दीरित्याशङ्काप्रत्यक्मात्रेकधीगम्यमित्यक्तस्रप्रकाशं सारयत्यातोति। आत्मवत्त्रहेतुरिति वद
त्तानात्मनो न्याधीनप्रकाशतया रूपवत्कल्पितमाह द्वितीयस्त्विति। तस्य कल्पितत्वे फलितमाहातइति। केवलानिष्पृष्टो
निरपेक्षश्चेति यावत्संगतिमुक्त्वा हारव्याख्यार्थं नृमिकामाश्वर्ये द्वे ब्रह्मणो रूपे इति पदानियोजयति यदिति। इदमा प्रतिपाद्य

सं गतिरमीत्येति तावद्वा पितृहितादृशं सं गतिरमुनेत्यादतथेति। सञ्जु नु कर्षार्थश्चाथाशब्दः। तेषामिथो विशेषणविशेष्यवासावेपि
नरसं ब्रह्मविशेष्यमित्याशङ्क्यादतथेति ननु कर्षार्थश्चाथाशब्दः। तेषामिथो विशेषणविशेष्यवासावेपि नरसं ब्रह्मविशेष्यमि
त्याशङ्क्यादविज्ञानेति। परस्य प्रतिबोद्धं स्येव रूपविशेषणोऽत्यन्ताथ शब्दोक्तं हेतुमादतदव्यति। तस्यादात्मनेत्यनेनेष्टस्य परस्य त
साद्वा ब्रह्मणो न्यवेनेष्टस्य त्वनग्रतो व्यतिरेका संतवादेक्यश्रुतेरित्यर्थः प्रत्यक्ब्रह्मणोऽमुविशेष्यत्वं त्वयोश्च विशेषणवन्न
थापि रूपं पिबेनेनेवेदाददितहा निरित्याशङ्क्यादक्तप्रेति। कल्पितसूर्यादिति स्महा विज्ञानस्य घञो न प्राप्नोते दो ते दो वा क
ल्पितस्य कल्पितं त्वमस्मत्वा योगात्तत्र तावदाश्रितत्वा निश्चयादतदप्राप्तमाधिष्ठानमात्रमेवावयवव्यतिरेका नावा संतवा तथा व
त्ततो न द्वे रूपे वश्रुतेरिति के रूपं त्रिपि न्नयोगात्त्रायव्यतिरिक्ते दोषसाम्यादित्यर्थः तासमानयो अर्हिका गती रूपाया रित्याशङ्क
हते चिति। मूर्ते चेत्यादिवाकारावधारणयोरर्थोक्तिपूर्वकतात्यर्थं मुक्तामूर्तशब्दार्थमादात्तादीति। अमूर्तशब्दार्थमाह त
द्विरुद्धमिति। मूर्ते विरुद्धमेव स्फोरयति निरशमिति। निरवयवस्यानयविनोतागवजागवन्माशङ्क्याह। देशवदिति। सावय

चौत्तवाद्यतिवास्तव्येवासंमतेरिति वाक्यं कथं यमप्रवृत्तौ दिव्यमानयत्प्रवृत्तौ दिति। यद्विषयं व्याख्यातुं ग्राह्यं प्रवृत्तौ दारस्ये
 तु महावसुक्तात्पदित्वा मादुपक्रमतमाहतीद्वियत्वादिति। स्थितत्वे परिकल्पितत्वेन संवत्सराणां शित्तं समाद्विनाशित्वादि
 त्यथ ४ मूर्तत्वादीनामिथो हेतुहेतुमत्त्वेन संवत्सराणां संहर्तुं संप्रसंगेति। हेत्विति ते प्रात्रथात्वे यो यत्त्वे हेतुमासं ह सामर्थ्य
 मिति। अमूर्तत्वादीनामपि मिथो गतिविगमयति हेत्विति। अन्योन्यसंगतिहेतुमाह संभव इति। मूर्तत्वादिप्रवृत्तौ दिव्यमानयत्
 मस्यासत्त्वे परिशिष्टं त्रयमावश्यकमित्यत्र गमकमहात इति। तत्र मूर्तत्वेत्यादि मूर्तमात्रममूर्तमात्रं बोद्धा। कृतमद्वयारणा
 थमेव कारस्य हानादुक्तविशेषणानामुक्तानां न्यतमत्वात् तद्विपर्ययसंज्ञेत्यर्थः। तदेतं मूर्तमित्यस्याशमाह मिति।
 सोऽतस्तत्त्वमित्येत्येति किं मूर्ततावयवघनं संहतमित्याशक्यं यदन्यदित्यादेरर्थमाहान्यदिति। एतेभ्यो मित्यादेरर्थ
 माह मूर्तमिति प्रागेव ननु किं न मिति वक्तुं हि शब्दश्च तस्यैतस्यैव तस्यैव माह वदुर्विशेषणस्येति। विशेषणवदुर्विशेषणस्यैव तस्यैव
 तस्यैव प्रागेव ननु किं न मिति वक्तुं हि शब्दश्च तस्यैव तस्यैव माह वदुर्विशेषणस्यैव तस्यैव तस्यैव प्रागेव ननु किं न मिति वक्तुं हि शब्दश्च

आ ८

परस्परविकारविकृतौ तत्त्वादिपथः नूतनयस्य वतु विशेषणत्वं प्रमाणसिद्धमिति हि शङ्क्यः यत्प्रतयतीत्यस्यार्थमा
हसतीति। यस्मिन्वापि यस्मिन्वापि निषदधिगतः परस्परविकृतौ विश्वशब्दतत्पत्तौ त्रयो ज्ञानस्य च तत्र यस्मिन्नेतुमाह
वतु श्येति। सूत्रे मूर्त्त्यस्थितं सदिति वतु श्यं। एष शब्दस्य वेतनविषयत्वमाशङ्क्या इत्येति मण्डल्यदेहेतुमाह वतु श्यं
इति। हि शङ्क्ये हेतुवत्त्वाद्यत इति। सतो ह्यत्र हि शङ्क्यार्थमाह वतु श्यमिति। अत्रेति वाक्यमण्डल्योरन्यतरोक्तिः वतु श्येति
त्रयो हेतुत्वयश्चैतत्कथं सतोति विशेष्यहं सूत्राह सतश्चेति। वतु श्यं मध्यत्रयाणामनुक्तानामुदीनामिति यावत्। एष शब्दे
न नूतनयसारतया मण्डल्यदेतदपि वेतनमेवेत्याशङ्क्या हहं श्रुति। विमतं न वेतनं करणाय तन्मूर्त्त्यत्वात् सम्यक्तवदिति मा
तः नूतनयसाकार्यतया सत्त्वं नूतनमाण्डल्यतर्हिते जोरसो निवर्ततेति सुतमेव शब्दपयोपरशब्दास्य वक्तुं नो मण्डले प्रयोगो वा
दियदस्यापि किञ्चिदप्यदिताशङ्क्या हो तस्योति। रूपमद्यप्येते जस्य हि शेषस्यैवावात्स्यात्सम्यक्तत्वात् तद्विशेषे माह
तेतजो ह्यसत्त्वं शुभ्योक्तमित्यर्थः। तेजसो रूपस्यैवावात्स्यात्सम्यक्तत्वात् तद्विशेषे माह

तद्वयकारणमुक्तं न तदेतनादित्यत्र जीवस्य धासामर्थ्यान्नापि परः कोऽस्या तस्माच्चेतनस्य चेतनो वरमयं यथै
ः सोपिकथं नृतद्वयकारणमत आहयसादिति सच्चकर्म द्वाराकारणं स्थूलस्य वा सौंदर्यस्य समर्थे पितुं तस्य तस्य
मूर्तस्येत्यादिवाक्यार्थसंज्ञिष्याह मतेति । हेतुवाक्यमाह तस्येति । तस्यार्थमेषि पतितं तसिद्धाविति । प्रणुलपुरुषस्य
भूतद्वयकारणत्वं प्रतिपत्तावितियावता शोतेयं किं हेतुतेत्याशंक्याह न्यायति । न्यायमेव दर्शयन्त्याह तस्मिन्माह लोविज्ञ
नामेति भर्तृपञ्चपञ्चाप्यार्थमाह तस्मिन्निति । पञ्चत्वे विद्याकर्मद्वेषज्ञापरिहृतो विज्ञानात्मत्व
कुर्वन्ही तत्त्वं प्रापकमाह विद्येति । सूत्रज्ञेयस्य भूतद्वयकारणत्वं बुवाणस्येति तत्कर्मरूपं विज्ञानात्मनस्तदाश्रित
रिक्त्ययोक्तवता तस्यार्थमाह तस्येति तदस्य पञ्चभूतात्वं विना न तस्य भोग इत्याशंक्या तारकापञ्चवायुपरिस्पृश्य
कर्मणो वाप्यत्र रिक्तद्वारेण वतेजसस्मभवत्तस्यार्थमाह खस्येति । तदाकाशस्यार्थमाह तद्वयकारणस्य तत्र सारुत्वाय तत्र
न सदात्मना स्थितस्य द्वयद्वारा तज्ज ४ एव कर्मणस्योक्तं सच्चकर्ममेत्यर्थमाह तज्ज ४ एव कर्मणस्योक्तं सच्चकर्ममेत्यर्थमाह तज्ज ४

दा २

हे हृदतामेति तदा प्राणा अत्र तद्वादि निष्ठितियदा तु कर्म दया दामनीयते तदा ते वे भनहीना देहा त्रिष्टु मय्येति विदे विकं रूपमननि
 क्रम्य तद्यो त्तो युक्त मस्य प्राण सामन्वमित्यर्थः यथोक्ता त्रयघोतको यशश्च तमित्या दे आत्यर्थमाह पुत्या धानेति तदित्या दे र्घदेत्य
 त्रयघोतात्यर्थमाहोपासत इति रुद्रादिशब्दानां प्रसिद्धदेवता विषय प्रमुक्ता प्राणा विषयत्वमिति त्वर्थः यथोक्ता त्रयघोतको यश
 च तमित्या दे आत्यर्थमाह पुत्या धानेति तदित्या दे र्घदेत्यनस्य तात्यर्थमाहोपासत इति रुद्रादिशब्दानां प्रसिद्धदेवता विषय
 त्रमुक्ता प्राणा विषयत्वमाह मूर्ध्नीति प्राणपद व्याख्या नमूक्य मप्राणमिति श्लोकस्य देवता विषयत्वात् तद्विषयत्वमेव रुद्रादिश
 दानां मेव ब्राह्मणयोरेकार्थ्यादित्याशंक्यत दे प्रत्या दे आत्यर्थमाहोपासत इति त्रिवरुषि रुद्रादिगणस्योक्तत्वादिन्द्रियसंबन्धात् तस्य क
 रण प्राणमवपती तेषां द्विषय श्लोको न प्रसिद्ध देवता विषय इत्यर्थः तस्मिन् नित्या दे र्घमाह विश्वरूपमिति शब्दादिप्रकाशकत्वे जश
 दितं श्रोत्रादिकरणा ज्ञाते यशस्य दे न विश्वरूप तद्विनानार्थको विद्यादने कात्मकं तद्विधोक्तकरणा ज्ञातमित्यर्थः तस्येत्या दे र्घमाह
 तीर इति प्राणा वेयशो विश्वरूप प्राणा वा अर्पयति ब्राह्मणयोरेकार्थस्यैति तेषां सदात्मकत्वाद् विवेकशब्दादित्याख्या

यथासत्त्वाप्यपुरुषो न्नरसमयइत्यादिशुक्तिपात्रमानमित्याह संविच्छेपातिपक्षद्वितद्वयप्रज्ञाहुकोषे चित्तियावत्पर-
 कायं व्याख्यास्यान्तं प्रत्याख्यायेदानीमित्यभिदेवत्यस्या तात्पर्यमाहाध्यात्मेति तस्य कोर्तेन मुपसंहारश्चेत्याह ममित्यस्यार्थ-
 माह मूर्तेति इदमेवेत्यादिव्यावृद्धे नृतेति यदत्यदित्यादेरर्थमाह यदिति हेदित्युपलक्षणां शारीराकाशस्य विवक्षितत्वात्प-
 कश्चकोरोवधारणाय द्वाध्यात्मिका द्वायोरकाशादन्यदेवतदध्यात्मिकं च तत्र यं मूर्तेभित्तयेऽपतन्मूर्तेभित्तये मित्याह गतायेत्या-
 दिदेवतदध्यात्मिकं च तत्र यत्तस्य सतइत्यादेरर्थमाह वदुंरिति सतो हीत्यादेस्मात्पर्यमावज्ञाणं च कुषोरसत्त्वं माध्यात्मेति विशेष-
 णेति शरीरमाध्यात्मेति विशेषणनिष्पादकं तत्र सर्वत्र सर्वत्र सविहितमप्यितेजो विशेषतश्चक्षुषि स्थितमित्यप्रतिवर्षे तादिसमाप्ति-
 श्चक्षुषेत्वादिना प्राविशति दिशुते स्ते म्रेजश्चक्षुषो यो परसशब्दस्य बहुषि प्रवृत्तिरिति नोक्तं तत्र प्रमाणमाह प्रथमेति तत्र प्र-
 मासं कृतिर्विश्ववारासप्रथमो वरुणो मित्रो अमिरिति मित्रो देहावयवप्रधानं तदा प्रथमं पञ्चानां दृष्टिं सशब्दयोपमा देवतयश्च-
 श्वद्विरेतसंस्मृतस्य बहुषी एव प्रथमे संप्रवतइति ब्राह्मणमपि मित्रो नुसारो यदुषोरसात्त्वं मानमित्याह शश्वदिति सुतनुमा

[illegible]

यथायोगं लक्ष्यव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः अमूर्तलक्षणविषयमाहाकारेति अत्राकृतमाकाशशब्दार्थः सर्वकारणवत्त्वतश्च
 वकारणं सत्तासूत्रीदयस्याव्याहृतारव्यस्यतावस्यतिवियहः तन्निरवयवत्वमकार्यत्वादमृतत्वमसर्वकार्यव्यापित्वेवास्तीत्यम
 र्तलक्षणस्य मुख्यतेत्यर्थः मूर्तलक्षणविषयमाह पृथिव्याञ्चेति। मध्यवर्तीषु वतुषु कारातिस्मृतिवाहेनयोरिति कार्यकारणयोरेव
 योर्मध्यस्थाजलदयान्योन्ययतसंकाशां मूर्तमूर्तलक्षणाः अतस्तेषु लक्षणाद्वयगोणमेवेतियोजनो मध्यस्थाजलदयान्योन्ययत
 सनयव्यवहारभावतस्य कुतो गोणतेत्याशंक्याह मूर्तमूर्तमिति। तथा च कार्यकारणयोरिवेत्यर्थः तत्रापी। प्रतिमसाख्येयपारित्याह तत्र प्रप
 चमत्सुपसृहरतिमुख्येति। यथाश्रुतार्थस्यायुक्तेत्वमतश्शब्दार्थः मूर्तमूर्तलक्षणस्य मुख्यव्यवहारार्थे लक्ष्यव्यापित्वार्थश्च पृथि
 व्यामेव मूर्तलक्षणस्य प्रसृत्यावन्मात्रममूर्तवियतिमूलकारणवामूर्तलक्षणव्यापित्वमात्रमात्रालिङ्गेषु क्वचित्किंवि
 ल्लक्षणमस्तीत्युक्तयथात्वमित्यर्थः अत्रादेयपरमतमुक्तायाममूर्तमित्यादेर्ज्ञेयार्थत्वमत्रानोयायंदक्षिणोक्तमिति वियपाके स्यात्ययमाह
 न्येयमिति। शास्त्रस्य प्रसृत्यावन्नेन वावर्तिणेऽपि विशेषस्य दृष्टत्वादिति हेत्यर्थः न केवलं शास्त्रादेव तत्र विशेष किं तु विमतमतिश

यवद्वयं हि सागत्वाद्वाज्ञादस्य वदितुमानाश्चेत्याह वयं वदितुं ततश्च शब्देनेह गद्यस्य संतं प्रज्ञेन दक्षिणपक्षे निर्दिश्यते इत्युक्ते कला
यवत्वमिच्छेत् अतः सुतेर्वयं बुद्धं स्वरमपेक्ष्य दक्षिणो वदन्त्याह गद्यतत्प्रवृत्तमित्याह दक्षिण इति ॥ तस्य ह गद्यदेस्यं यं ध्यानि विव
याह वयं वदति पिण्डेति। कार्यकरणरूपेणेतियावत्तत्र वात्रोपाधिवद्बुद्धत्वेपि पदमिच्छेत् पाधा यमिहाविति हि शब्दार्थविभागो
तिशयः सति तादायैतियथोक्तस्य पूर्वोक्तविनामयुक्तस्येतियावत्तत्र आत्मनश्चरूपत्वेनोपापितस्य लिङ्गस्येतियथोक्तस्य अतएव
पूतातः करणस्यैव रागादिवासनेति वक्तव्यं देत्यादिवाक्यमित्यर्थः तस्यैव तदा समयत्वे हेतुमाह नृत्तंति अतएव अत्र ४ कगणस्यैव
मूर्तत्वादिहृद्विषयसंबन्धात् तन्निमित्तारागादिवासनास्य देवा शित्यप्रसरत्वात्त्यर्थः श्रुतं तन्निमित्तं देवस्यैव तदा समयत्वे हेतुमाह नृत्तंति अतएव अत्र ४ कगणस्यैव
मूर्तत्वादिहृद्विषयसंबन्धात् तन्निमित्तारागादिवासनास्य देवा शित्यप्रसरत्वात्त्यर्थः श्रुतं तन्निमित्तं देवस्यैव तदा समयत्वे हेतुमाह नृत्तंति अतएव अत्र ४ कगणस्यैव
मूर्तत्वादिहृद्विषयसंबन्धात् तन्निमित्तारागादिवासनास्य देवा शित्यप्रसरत्वात्त्यर्थः श्रुतं तन्निमित्तं देवस्यैव तदा समयत्वे हेतुमाह नृत्तंति अतएव अत्र ४ कगणस्यैव

बुद्धिमात्रमेवाहं इति विनिर्दिष्टं सूरसमं गुरुरागादिकलुपितमात्मना तत्प्राप्त्या यत्किंचिन्नैव यत्र ते प्राप्तास्तत्संस्पृशं
 द्याम इति संवक्षतेषामीह कथां त्रिदशैर्वैराग्यमादितार्किकाणामपि बोद्धव्यं तत्रादिमाह तथैति तीर्थीयत्रादिशक्यत्य
 त्तन इति अत्र श्रुत्वा महेष्वाग्रह्यरागादिष्वमकमात्मा तस्य इव स्य तद्वा सनामयस्य गुणस्त्वसंसार इति यत्र ते प्राप्तास्तत्संस्पृशं
 त्रुपं वक्ष्यामि इति पूर्ववद्वयः साख्यानां चान्तिमाह त्रिगुणमिति । नाशः करणमेवात्मा किंच न्यस्मर्त्तव्यं तस्मात् किंचिन्नैव यत्र ते प्राप्तास्तत्संस्पृशं
 प्रकाशस्य नो गायवर्जानुगुणेन देवता त्रिगुणं प्रधानमिच्छन् दात्मनि वस्तुनि दत्तं तत्रैव करणं तस्य हेतुः प्रोच्यते नात्मेति । अयं तमुक्त्वा त
 त्रं प्राप्तास्तत्संस्पृशं एव द्यामहेत्येव संवक्ष्य विनिर्दिष्टा विपश्चितां चान्तिमाह तत्रः करणं तस्य हेतुः प्रोच्यते नात्मेति । अयं तमुक्त्वा त
 त्रं प्राप्तास्तत्संस्पृशं एव द्यामहेत्येव संवक्ष्य विनिर्दिष्टा विपश्चितां चान्तिमाह तत्रः करणं तस्य हेतुः प्रोच्यते नात्मेति । अयं तमुक्त्वा त
 त्रं प्राप्तास्तत्संस्पृशं एव द्यामहेत्येव संवक्ष्य विनिर्दिष्टा विपश्चितां चान्तिमाह तत्रः करणं तस्य हेतुः प्रोच्यते नात्मेति । अयं तमुक्त्वा त
 त्रं प्राप्तास्तत्संस्पृशं एव द्यामहेत्येव संवक्ष्य विनिर्दिष्टा विपश्चितां चान्तिमाह तत्रः करणं तस्य हेतुः प्रोच्यते नात्मेति । अयं तमुक्त्वा त
 त्रं प्राप्तास्तत्संस्पृशं एव द्यामहेत्येव संवक्ष्य विनिर्दिष्टा विपश्चितां चान्तिमाह तत्रः करणं तस्य हेतुः प्रोच्यते नात्मेति । अयं तमुक्त्वा त
 त्रं प्राप्तास्तत्संस्पृशं एव द्यामहेत्येव संवक्ष्य विनिर्दिष्टा विपश्चितां चान्तिमाह तत्रः करणं तस्य हेतुः प्रोच्यते नात्मेति । अयं तमुक्त्वा त

[illegible]

आ-तु-

नमस्तानां सामान्यमेव लक्षणार्थवतीत्यस्यार्थमाह सर्वेषामिति नेत्युक्तस्य स्फुटाकराणां विशेषेति यद्व्युत्पत्तौ शब्दो
 स्वरूपमुच्यते तद्वशे प्रजावसाधः रणविशेषहेतुना वादित्यर्थः तस्य हेतुस्य पुरुषस्य विज्ञानात्मनो रूपनिर्दिष्टत्वं इति वक्तुं
 व्याख्यातपरत्वात् तस्यार्थमाह हेतुस्येति । परात्मरूपेव कवे विज्ञानात्मरूपोपन्यासको ह्येता एव तस्मिन् शक्त्यन्ता एव स
 त्वेति प्रमाती मूर्तविषय इत्यस्यार्थमाह प्रसङ्ग इति हेतुवैत्यादिना परस्परस्य प्रसङ्गमित्यर्थः प्रजावसाधिपरा मेदादिकेन नूतवित्याशंके
 हेतुपरमात्मनः परिबुध्यमानस्येन विशेषेण विज्ञानात्मत्वलाभस्य रूपनिर्दिष्टि कृतमप्यन्वयमिति कथं तस्यार्थमाह येन त्वात्
 ता प्रयोज्य सर्वजावसाधारणरूपमत्रोच्यमानं कीदृशित्याशंक्य दृष्टान्तं प्रतिमादशेयथा ताति अनेन त्वत्वात् न ह्यरिद्राष्ट्रपरत
 वत्तादिव ज्ञानाविमरगा विमसुदायात्मकं सर्वजीवसाधारणं रूपं शुतो निर्दिष्टमिति तस्यार्थः प्रमर्शप्रयोजकसंघस्य
 संहतित्वस्येति । तान्निगकरो तितदयुक्तमितिकथं परकायसंवेधवत्तस्यार्थः शब्दोपपत्त्यादयश्चिन्ताया यदिति नोय
 थार्यसंवेधस्यार्थसिद्धात् कथं तेष्वयमवहितैरित्यर्थः यदुक्तं नोपपत्त्यात्मात्मकेन रूपेण तितव किं जीवो वा स

३३

नस्य वा वल्लभानो वासनयेति तत्राह मर्त्तुर्ति। जीवस्यो नयात्मसत्पराशेविवेके सोऽत्रादिविज्ञागधसिरेत्येतन्नयेन स्यामव
 स्यायामित्यत्र परैरुक्तं तद्विस्तृत्य वासनाते परस्मादात्मात्राद्यनेद। किरयुक्तानां क्रादिविज्ञागधमेतत्तामपि ह्ये
 स्मात्पूर्वापरव्याहतिरित्यर्थः। अतस्तेत्यादेशन्योक्तं संवधनिरस्य प्रक्रियारवयित्वेत्यत्र सूचितातदीयां प्रक्रियामनारयति नय
 यतातियथोक्तं सर्ववदितियावत्। असाखीमिति छेदः तत्र हेतुर्न्यायेति राशित्रयकल्पनावेदान्तपराशिमाम्भूतेति।
 तत्कल्पनायापुनरिति वाह्यत्वघातवार्थकिलेपुक्तं उक्तं घराशिमाम्भूतेति॥ अत्र राशानाम्भूतेति वाह्यत्वोदाह
 र्थः शरपतरमाह मध्यममिति। यथाह भ्रातृता निवृत्तिवस्तु निमृत्तौ मूर्त्तमाहारजनानि रूपमात्मनः। तत्र विमर्शनादि रविशे
 षमाह प्रयोञ्जक इति। कोमावित्यपेक्षायामाह पाणानि। आदिशद्वागादि विषयः ४ प्रयोगाद्वत्तु वाह्यत्वं न विना वि
 षयमिति विषयमाह मूर्त्त इति। आदिशद्वागी नमर्त्तु। मृताद्युक्तिः। न न ज्ञानकर्मकारणकर्मकारणानि तन्मृतापेक्षया
 ज्यमित्याह साधनमिति। यथाहः सपषाविद्याकर्म मूर्त्तपञ्चाहः सपषाविद्याकर्म मूर्त्तपञ्चाहः सपषाविद्याकर्म मूर्त्तपञ्चाहः

३३

नानिर्मितस्यादिविज्ञानीयस्य तृतीयेवेति विविकल्याधेतत्संवेधेन तत्सिध्यतात्पर्यमुवाच। निदर्शनस्य वावहारिक
 प्रमाणत्वघातको हि शब्दः। न द्वितीयस्य अपि साक्षात्पेक्षामवदस्य सत्संवेधामिदं रिक्प्रमाणत्वाह द्यापीति। किन्वात्य
 निदितावेप्सापनावानजातिमृत्तमाज्ञात्यास्यवासिदेर्न तत्र वासनेत्याह इत्येवेति। किञ्च वासनातानोति नानिर्मापेति विविक
 ल्याधमनूद्य इत्येवेति वासनेति। मृदाघटाद्याकारतावदात्माय दिवासेनाकारतागच्छति तदा तस्याप्येतन्नादेन स्थितेर्ज्ञा
 त्मनःशक्त्या हतैरिदं कानिदं मृयमेवात्मा मृयान्यचतामेदमावहेदा सनावयथावन्नमात्मानिनेत्यर्थः। इति। येत्वात्यनासास
 त्वावासां वध्वावा आधतह फल्य कल्यान्नरन्निरस्यति नहाति। श्रोत्रकरणकशब्दानं न रूपवासनया वासनेत्येव विषय
 त्वाविशेषपि नित्यो विषयविषयित्वानावाहितस्य संगत्वा विषयत्वमेवनेति मरागादि वासनासंगतिरित्यर्थः ४ कोटस्थपञ्चविता
 नवासनत्याह षडिति। असंगत्वेनाविषयत्वमपपादयितुमाद्येमातमहासंग इतिवेति। तत्र युतस्यात्यर्थं लिङ्गमन्यासंदर्श
 यितुमसक्यं ह्युक्ता। आत्मनो वासना निरस्य तद्दृष्ट्या पाञ्चमेतिकल्पपराक्तप्रत्याह त्रतेति यहु परस्यात्परस्य किंचिदम

मिमेव जीवेति धर्तृत्ववदं नो जीवो ज्ञानीति स तनुसरत्नीत्यर्थः परमादविद्योऽप्येतावेवमेवाश्रयेन जीवकारणमिति क्रम्य कार्यस्यान्य
त्रादृशेति शक्यं कदाहयथेति प्रयोजकं राजर्त्तुं श्रितव्यं सांख्येनानुसारित्वं प्रागुक्तमित्येदानीमनात्मधर्मो विद्येत्युक्त्या वेत्तव्यं ताना
तिथिषां धर्मादिर्नूमा कदेशधर्मानमवत्तु धर्ममश्रया विद्यापरस्य धर्ममिति ननु तत्र विद्याविद्ययो रनात्मधर्ममिति सांख्यमनुवर्त्तते स्वपर
प्रज्ञा विवेकात्ता विदित्यर्थः अनुवर्त्ततीति कादसं मनुमार्त्तिकं कमनुसरत्नीतिरुद्धं सांख्यं कथमनुसरति तत्रादृशं समादिति परं वि
कारे तदेकदेशजीवे विद्येत्युक्तं प्रत्यादानेवमिति अस्मूनादिश्रुतिविशेषे तु मादवेदिति हृद्विद्यारेपि जालेश्वरयो रगोशित्वादि
श्रुतिविशेषेनानिराश्रमिति हेतुसाधयति पुराणीति तदेव स्फुटयति सकलवदिति जीवो न परस्मादाधिकारो नास्ति ननु सादृश्यं नरत
थावमंमारिषमवर्णनादयो न परस्मिन् प्रादुर्भूयुरित्याशं कदाहं तत्र ज्ञस्येति अत्यन्तं संनित्राविति संबंधः तथा तत्रमादिश्रुतिविशेष
स्यादित्यर्थः परं शो निगोपाधिरात्मेति शक्यं तथेति उपधारतः कल्पनयेति यावत् निगोपाधिरित्येव दूषयति नेति निगोपाधि
ना कल्पिता परं शो जीवात्मेत्युक्ते प्रायादौ निगोपाधे सेवासनानात्मनि स्यान्निगोपाधे तदधीनजं न तावत्तद्विद्या तापि निगोपाधे

कार्यकरणवतो जगत्सिद्धिरिति शरित्वयं कल्याणं कल्याणं तत्र भवति कुर्वन्नाया इति किंचित्ति तदेव स्फो ग्यत्यपि
 तिलिगाशित स्यावत्कमिदिरूपप्रयोजकोराविशिस्रथस्रयमन्यपगतत्वघातनायकिलेपुक्तम्यबुद्धिम्यत्यसा
 त्वपस्रथेतेदितस्रयातस्रयात्स्थादतथा कल्याणेत्यर्थः कथमितितदाह गंधइति। लिगापामेति तत्र गतावाचनात्मनि
 तिष्ठतीत्यवकिम्मातमित्याशंक्यते तस्योपायस्यैसावियुक्तस्यापि मनसा विद्यतपवतया मनसा का जगत्सिद्धिरिति तत्तानवत
 तियरोक्तिरत्र मानमिति मत्वा ह वासनेति। आत्मन्यगुणे कथं वासनादीत्याशंक्याह निगुणोपीति। बुद्धिमत्त्वात् तस्यैसावकाशा
 र्त्तकार्यकरणसुनिविष्टोपापेन कम्भर्मादिना सगुणवतसवत्यात्मासाहानिगुणोपात्यर्थः सपरतात्मकः किलेत्यादिभ
 या व्याख्याय सकर्तव्यादिव्याघ्रतत्त्वति। लिगगतस्मत्प्रयोजकोराशिरात्मनिकेन क्रमेण भवतीत्याशंक्याह भूतशरी
 रिति। कर्मराशिरूतशरीरस्मकाशतो। लिगं गत्वा तस्मादात्मानं गतवानात्मनो लिगेन तादात्म्यादित्यर्थः नाकिं कविना
 सारार्थमेव पर्यायक्याकरमाह ह इति। जगत्तत्र शक्तिविधानसंज्ञिक्यपितस्यादेव व्यक्तासतातदशचिद्रूपतः।

वासनाजीवेति सतीति प्रहेया सिद्धिरित्यर्थे चोपायिकात्मनिनवासना किंतु निमित्तकत्वात्परि
ति। अमिन्नुपकराण्युपयादिवासनां नोद्गीत्या दोषासनाधार्येति। आन्यायस्मात्जातासिद्धिर्वा
प्रयत्नशक्तानि ह्यर्थमनुभवेत्यर्थे जीवेश्वरयोरेवं शिवादिनिरस्य परमादिविद्यया
निश्चादिशब्देनाविद्याया जीवाप्रयत्नादिकल्पमागच्छते अनुपपत्तिं स्फुटय नानिर्माह्येति। परमादिविद्यया
न्यायेकाधिकारणादताविद्यायां सत्यान्नमुक्तिर्नैव तस्या त्रष्टायां सा
रापरासावस्रथावमोक्षिणो सावा न्मोक्षसिद्धिरित्यर्थः यत्तु लिङ्गापगमा
शात्ररामोदृष्टात्रो गुणवदिति न हि सद्रव्यं हिवाद्या तत्रोपाच्छानुमदिति पु
नस्त्यय आत्मानेवासनानाश्रयदेवत्ररमाहसामञ्जस्येनेति। यथोक्तक
नियामत्र। अतियुक्तिविरोधफलमाहनेति। उक्तविरोधात्तत्रादकोहि शब्दः॥

नान्यायविरोध इत्याशंक्य जीवस्य रूपस्योत्पत्तौ चोत्पत्तिमध्यवेति विवक्षित्या ये निषेधोक्तौ द्विप्रविष्टनामपत्राद्वितीयेशुतिं शिञ्जपत्रा
द्वल्लेति तदा रूपमध्यजीवात्तत्त्वकल्पनायमिति यावत् अथ नायादिवा शिञ्जयकल्पना शोतीयादिचक्षुर्विषयीमध्यजी
वात्तत्त्वकल्पनायमिति यावत् अथ नायादिराशिञ्जयकल्पना शोतीयादिचक्षुर्विषयीमध्यजीवात्तत्त्वकल्पनायमिति यावत्
तिरक्त्वा दित्वा ह विज्ञानात्मेति तव तु जीवस्य रूपमध्यप्रवेशपक्षे देवावेत्यादि श्रुतेरेवं शिञ्जाकाहानिराकाहद्विवचनेति या
दि जीवोत्पत्तिराशौ च तन्तुतमथासति द्विवचने वावेत्यवधारणमेव कारणं आयुक्तं रूपमध्यवेति विवक्षितत्वादिना तत्र रूपस्योत्पत्त्य
तिमूर्तेति विषयतेन द्विवचनाद्यविरोधशङ्कते मतमिति इत्थं व्यवच्छेदं जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपस्योत्पत्तिरत्र
त्युक्तिरयुक्तत्वासाक्षात्कारमादेरपि तद्वारा तत्र संवेधादित्याह तदापीति कुतो जीवद्वारा वासनानां परस्मिन् रूपस्योत्पत्तिश्च वासन
नामिति विशेषो मूर्त्तौ मूर्त्तत्वात्प्राप्त्यामिति शेषः जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपस्योत्पत्तिरत्र जीवस्य बुद्ध्यानां रूपमिति व्यवच्छेदक
मस्य न संक्षममात्रमिति फलितमाहासदिति नवजीवद्वारा विना परस्य ते द्वे रूपे आमिति वाच्यं वासनारूपस्यापि तद्वदेव तस्मि

अ वनु

नृपसंगादिति तावदस्युतर्हि जीवात्मना परिणतस्य परस्मैवा सनामयमपि रूपमित्याशं वया ह वाक्येति इह जगति सर्वत्रापि वस्तु
 तावत्प्रवृत्तत्ररवेन विक्रियत इत्येवं विधोर्थावर्तुं न शक्य इत्युच्यते अन्तमेत्यस्य व्याख्या मुख्या या ह्येति न हितथा तत्परिणाम
 तविरोधात्तन्पथात्तमनवच्छितेरिति तावदिति जीवस्य वक्ष्यमाणे वस्तुत्ररवमात्मनिकं मनात्मनिकं वा नासौ पराज्ञात्तादित्या
 ह वस्तुत्ररमिति द्वितीयेतेदात्तेद निरामात्रिरस्य इति व्यर्थः प्रवृत्तं प्रवृत्तदूषणमुपसंहरत्या विविक्तां निरिति देहरीता शिञ्जया
 जीवस्य कामाद्याश्रयत्वमित्याद्येत्यर्थः अयुक्ते तिष्ठेदपरक्रेत्रस्येत्याह स्मिं व वं न दीपप्रक्रियां प्रकाशयन्तमतेन कृद्वा र्थमा
 ह दक्षिणेति त्रिति तस्य हेत्यत्र तच्छेदनात्तं गच्छते यो यं दक्षिणेति त्रित्यस्यात्मेय एष इत्यधिदेवेव तस्यैव प्रकृतत्वात् तच्छेद
 स्यैव प्रकृतत्वात् तद्विद्वादित्यर्थः तथा शब्दपर्यायो यशब्दः प्रकृतत्वात् हि गच्छे जीवस्यापि पाणिनेयवाक्ये तथा चान्तरात्मेवात्र तच्छे
 दनग्रहास्त्विति शक्यते जीवेति प्रकृतत्वेऽपि तस्य वासनाश्रितत्वात्तावत्तच्छेदार्थे तस्यैव तस्यैति निर्विशेषब्रह्मत्वेन जीवस्य
 ज्ञापयितुमिष्टत्वात् वासनामयसंसाररूपतस्य तव नायुक्तमित्याह निवमिति इह तस्यैव जीवस्य वासनाश्रितत्वात्

वाक्यान्तरेण विरोधस्यादित्यस्याशङ्क्येति अत्रेति काण्डद्वयोक्तिः । अवाधिते वा शब्दे वाधितं वेद्यं नान्न तद्विद्यति त्वं अपि मानात्र वि
 रुद्धतेत्युक्तमिदानीं तदवविधातरेण सा ५१ कमेव वाक्यं सर्वे वेदो वाक्यद्वयं वेति विकल्पार्थं प्रत्येकमिति । द्वितीयमन्याविरोधो माहवाप्य ५२
 धियनुसारसतेनापीति । वाक्यं न द पुरुषं न द वा विवक्षितं वा कविदित्युक्तं अद्विते मो धयती कथं सु निषन्नार्थं परार्थं वि हन्तीति
 पृच्छति कथमिति । तत्र समाधिवक्त्रे नूतिका । माहो यमानमिति । तस्या धार्य धात कदा नाम ध्रुविषय धात क ह्वं वा ध्रुव ल धात क
 वेवानाद्यश्रुत्या ह मवेमिति । न द्वितीय इत्याह निश्शेषेति । एतत्क लं ध्यो निवा तस्याः परार्थं ध्याति तेत्याशङ्क्याह निवेद्यतीति । तस्या नि
 देयत प्रत्यागात्मा सुपक्षयेति । रोधा न्न कर्म वा वरं ध्याये प्रमां कु यो दित्या शङ्क्याह न वेति । ध्याये प्रमां कृत्वे पित स्या विरोधाद
 प्रमा एष मित्या शङ्क्याह ध्याये वेति । कर्म नाकरोत्यस्यार्थे प्रमेव नो त्यद्यते माना नावा दित्या शङ्क्याह प्रत्याक्ष्या दीति । वकारो गी
 कारसमुच्चयार्थः ब्रह्मवाक्ये न दिक् बोधयता कर्म वाक्यार्थस्याप ह तवान्न तद्वाक्यात् प्रमा त्यात्रि रिति शङ्कते विषयेति ।
 ५४ निवेपि स फलान्न रद्या निवमा शङ्कत दू लावा न्न त्याह ध्याये इति । तथापि कर्म काण्ड प्रामाण्यघा ५४

आ. व. ८

त्रयहोत्रं किञ्चिदस्मात् शक्रं हि। स्यात्कुंभं वद्विंशतिमाहारजनमित्यपीति। तत्राहोत्रेति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह पीतिमिति मा
 द्विणोदशेरिति सवेधालिङ्गं विनतस्य तथा ज्ञानेन मित्रमाह आदीतियथापात्राविकमित्यस्यार्थमाह इषिदिति। आदिपदेन क्व
 लादियदुक्तं वलादियहः पथेदगोप इत्यस्यार्थमाह इति। वासनावेवित्रोमनाभिकिकरणमित्युक्तेषु एवेवित्रमित्याह रज
 मइत्येति। कविदिति गुणोक्त्यनिमित्तविषयोक्तिः प्रतिविषयगुणानामुक्तं निमित्तं वेवाकित्रिमित्रमित्याशङ्कतदेवित्रमनूयत
 त्रिमित्रमाह कविदिति। आदितिपदेन रागादियहः वासनावेवित्रमुक्त्वा यथाशयविरित्यस्यार्थमाहोत्रेति। यथापुण्डरीकमि
 त्यस्यार्थमाह पुण्डरीकमिति। तथा मन इति शेषः यथा मरुदित्यादिविनतते मरुदिति वेदुर्मुट् वदुषास्मदीयस्य तद्विषये प्रह
 तिसुष्टाति प्रतिवर्तनीत्यर्थः तथा ज्ञानप्रकर्षो गतिशयादेरुयाकस्य विद्यासनासकदेव सर्वतः प्रद्योतमानो नृकुतीति वाक्
 त्रिकमाह मरुद इति। अत्र वासनाविशिष्टसंज्ञायास्त्रिविधार्थतस्यासुतिष्ठिर्कोर्षगहदिरण्यगतेति। तस्य परस्माज्जायमा
 नवत्ताश्चरवश्च्युतिस्मृतिपसिद्धमिति वक्तुं किनेत्युक्तं उक्तवासनाविषयसंज्ञायास्त्रिविधार्थतस्तद्विषयोक्तिर्व्याकरोत्यत इति।

रुक्मदेरण्यार्त्तस्य सोपास्य हेतुमतश्चार्थः अपास्यो विशेषणत्रयानिवृत्त्यादिना निश्चितं तद्वद्वयस्य फलमुक्तमदृष्टं तु तेषां
येत्यादिशाम्नीयमिति तावः परिमितमिति तावः परिमितदृष्टं तो आवासानामपि पारमितं तद्वद्वयस्य फलमुक्तमदृष्टं तु तेषां
दित्याशङ्क्याह नादिरिति निषेधवन्नुष्टये हेतुर्गते इति तस्येव वगारण्यनमन्नेति किमर्थं तर्हि दृष्टं तो पादानमित्याशङ्क्याह पलक्षण
वेन त्याहादाहृतिरिति वासनानामियत्रापदर्शनेनोदाहरणफलं वैशकिं तर्हि तत्र फलमित्याशङ्क्याह रूपेण स्पष्टयति प्रकारे
ति इयत्रासंनवमृच्छार्थः आशिशुवास्मणादाद्यादेशाद्वैतसंकीर्णपथमात्रमत्यशङ्क्याख्यानायो नरवाक्यमित्याह निशेष
मिति पदद्वयमाकांक्षो पूरयत्याकरोति यत इति प्रत्यक्षादिनापि तत्र सिद्धे स्मृकरत्नां किमादेशेनेत्याशङ्क्याह न तेषां कि
मपेक्षयादेशस्यानवयवत्वाद्वाहमूत्रेति उक्तं सत्यव्याख्यानत्रयवत्त्वेन कुतो निर्दिष्टं तत्राह वत्त्वेति आदेशात्तेषां तस्यदर्श
यति निरादेशस्येति आदेशात्तरशङ्क्यं वत्त्वेत्यत्र हेतुमाहानिमानेति तस्य वाद्यनमातीतत्वे हेतुः प्रत्यगिति अथानप्यदो व्याख्याय
देशशब्दार्थमाह कर्मणीति आदिश्यत इति व्युत्पत्त्यावत्त्वा आदिश्यात्तत्र नेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानेनादेश इत्यर्थः तत्र कर्मणा वक्तुमतीतं
त्यप्योशब्दोक्तिरिति

कारकादीनामनिषेधतया मध्यप्रमाणक्यादकारकवेति। अन्यत्र फलमिति यावत्। अत्राकारणदिनासद्वयवन्निरस्य।
 तिकारणमिति। जात्यादिसिद्ध्यादाशक्यादजातिरिति। संबन्धसमवायेनाप्येव विशेषः सदादिद्वयस्य निस्मद्वयवन्निरस्य।
 यतिमदिति। मात्रादिसिद्ध्यादाशक्यादप्रमाणेति समुच्चयार्थोक्त्यादाशक्यापर्यायः। वित्याप्रमाणे चानुकूलोपपादः फलप्रमाणं। ननु
 ब्रह्मज्ञापयितुं प्रकाशयेश्च निषेधेन तत्र ज्ञापितं तच्च तिनर्हति निषेधमात्रं तत्र ज्ञापितं तत्रावप्रतिज्ञाहानिबन्धो देत्यादिगति।
 इत्थमुक्तस्यानुक्तस्य वतिषेधेन कारकत्वेन सर्वत्र निषिध्य प्रज्ञात्रमानिषिद्धमवलोक्य कृतेन ब्रह्मयाशात्म्यमवगम्यते तस्य न
 देन तत्र तत्र प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः निषेधार्पकात्तावेन निषेधः प्राप्तिं विना तदयोगादित्याशं वयाहोपेक्षानमर्थे निगमयति न
 स्पतिनिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन संज्ञावित्तवमथशार्थः ब्रह्मणि निषिद्धमेवादाद्यन्यत्र छान्दोग्यत्र निषिद्धदृष्टवदित्याशं
 शक्यं किमुति कन्यायमाहात्म्यमिति। दृष्टान्तं विधत्तयति। दृष्टं इति। दृष्टादेः निषिद्धस्य न तत्रापि पटादिसुतो न्यत्र छान्दोग्यं
 न स्यात्तत्रार्कलपित्वा रथटादितर्जपि ज्ञापितत्वादेरिति निषिद्धस्य धर्मितोत्तावादिनर्थे। दोषा निषेधेन प्रमाणमहं पश्यति

आ. २३

[illegible]

योन्यागमो विनस्मिन् विविद्धाशक्रमतेतत्रिषेधद्वारं तत्र प्रतिपादनमित्यर्थः पत्रविधिमुखे नोच्यते तत्रास्त्रियथावेध्या सुतादिना
 दात्मापि विधिमुखे नालुक्तेरसन्नित्याशंकाहस्यत इति। अन्यानपेक्षसन्नाम्न विवाहपतीवाननासितेत्येते देवस्युदयतिमनेति।
 अयद्विधवद्वारेणोपाविश्याद्वेतरमानविषयस्सपुनस्सर्वविशेषापोहेनपरमार्थश्चरूपेणोपावदवच्छानन्मूलनतेनोवदुपाविधिप्र
 योनिषेधो न निवृत्तौ तीत्यर्थः कथं न हि नो निवृत्तिरत आहो नरेति। प्रथमपादार्थोक्तोरयति निषेधेति। अज्ञानतत्त्वकार्यश्च नि
 षेधश्च दत्तप्रतियोगिचेन निषेधस्य हेतुस्मिन् धर्मस्य विनोपेयसिद्धिर्नियमावविधेयानि ह नो निषेधावस्था हेतुता वा शब्दार्थः प्र
 तीवो निषेधेपि हेतु निषेधस्य निषेधकात्तरमाश्रिते दनवच्छातदनाव निषेधकितेरात्मनस्य विशेषतेत्याशंकाहप्रमाहवादिनेति।
 निषेधस्यापि निषेधे कथं नानवच्छेत्त्याशंकाह निषेधमिति। एतन्नावाव निषेधपि निषेधस्यापि अत्याहात इति। अत्र निषेध इति शेषः
 इति नोपरतद्विना प्रत्यङ् नानवेन निषेधोपेयतीत्यावाक्यार्थः। किमर्थं न कारहयामित्याह जिघृक्षितेति। तदेव स्फुटयति बुद्ध
 तिद्वयश्चेत्याशंकाहनेतीति। यतो यद्यत्रापि सूत्रविधिभ्यते तावीशयमित्यर्थः आकाङ्क्षादिनिवृत्तश्चेदमित्याह जिघृक्षितेति। तदेव
 स्फुटयति बुद्धयितस्येति। यतस्सर्वस्याकाङ्क्षितस्य विज्ञानिषेधिनी अतस्सर्वस्युक्तस्यार्थः ननुपदेपि कथं सर्वोकोदाशानिरित्या

शक्या ह ज्ञानेति। अयमर्थो ज्ञेयः कार्यश्चायमित्याकांक्षावीश्यायान्निवर्तते। प्रत्यसंक्षेपनिषेधादज्ञानक्रियोपरविषयेन तावात्म्यत्रयादि
या विज्ञानातिष्ठतत्तुकावीशेत्यर्थः। सुखाद्यनावधियवद्धेतुतद्वेदुधेः प्रद्वैत्यनिष्ठा नर्थक्या दत्तावपत्तात्वीश्यापदेन विशेष इत्याशंक्य
वृत्त्यतश्च धीरेव वाधिक्यवत् सात्रमादर इति। वीश्यापत्तमाह प्रथम इति। निर्देश्यस्य सर्वस्य निषेधे किं ज्ञानं नदा हे वच्चेति वाच्यं न
स विषय प्रस्थापनस्य नञस्य निषेधे तदतीतं प्रत्यक्षात्तु त्वेत्यर्थः। दादिसन्निवर्तनिषेधायोगात्तथावतदनिर्दिष्टि त्रशंका धादि
रित्वर्थः। वीश्यापदे गुणमुक्त्वा यत्तात्पर्ये दोषमाह मधे इति। वाक्यद्वयपदे को दोषस्तत्राहोक्त इति। मूर्त्ता मूर्त्ते निषेधे न वाक्यद्वयोप
रतरेण व्यपदेश्यानिषेधात् किञ्चिदनुक्तं व्यपदेश्यमेव ब्रह्मसिद्धाशङ्क्या स्यादित्यर्थः। शंका नरमाह यदिति। इति स्यामुपनीत
मूर्त्ता मूर्त्ते योरेव नञस्य निषेधादनावा निषेधात्तन्निष्ठं वाक्यमिति शंका निषेधित्वर्थः। तदेव साधयति साक्षादिति। प्रमितेषु चूतलादि
षु प्रमितानामेव दादीना निषेधे भ्रमि प्रतियोगियहान्न दु नयसाक्षादशून्यतिष्ठत्यप्रमिते ब्रह्मणि प्रमिते जगद्विषये ते वेद यश्चून्य
वसायि स्यात्तु ब्रह्मणि मानसा वा निमित्तस्य जगता निषिद्धत्वा दित्यर्थः। तत्र वाक्यस्य शून्यनिष्ठतेत्याशङ्क्या हादेश इतीति। ब्रह्मणा चोद

आ-वृ

शतत्युक्ता निषेधोक्तेरयमादेशो निषेधारब्धो ब्रह्मप्रतिपादनपरपवेत्यर्थः वाक्य। सग्रन्थनिष्ठा वायोगोफलितमाहर्मिषेधेति। निषेधादे
 शनकार्यकारणान्नागनिषेधायोग्यमादिब्रह्मरूपेण निषिध्यन्नेति विद्वानित्यर्थः। उपाधिनिवृत्तावनुपहितरूपेण विदुषोव
 छितिरुचितेत्यथशब्दार्थः जगदेकदानिषिद्धमपि पुरुष इविषयनिसर्वादितायादृष्टेरित्याशङ्क्यष्टानेन निरावर्त्येत्यादिना। उ
 पेणहेतुनाश्रोत्रस्यसंवधानावादिन्यावरमकारणादिति हत्रिरात्मनो न्येत्याशङ्क्यष्टोक्तं स्यात्यतिनामदिति। नावरस्यासाव
 निष्ठत्वायोगाद्रीष्या सर्वमारोपितं साक्षिरूपेण निरस्यत्वात्मनानिष्ठतिविद्वानित्युक्ता। बीष्वापक्षे हेत्वप्रमाहानन्येति। तत्रयसमुपसंह
 रतिनेतीति। बीष्वाश्रयणे विवादे तस्यप्रतिज्ञार्थे ववा। दर्शयन्संस्तवादिनिहेत्वर्थः उक्तार्थसिद्धिरेवमा नूदित्युक्तं। ह हतार्थेति।
 अनन्यायत्रमेकात्म्यमित्यादेवुक्तार्थस्य सिद्धादेव पुरुषस्य कृतार्थतानानाया। इहवेदवेदीदृशमत्यमर्शत्वादिसुतेरित्यर्थः निषे
 धफलमुपसंहरतिपराणि गिति। मनुष्यतावो तो वात्य विषयकथं विद्वेदवशात्प्रत्यागुरुक्तविषयेत्यो निषिद्धमत्यरिशेषात्प्र
 तीक्ष्णस्यातीत्यर्थः नाप्यप्राथित्ययुक्तितो निषेधवाक्यारब्धतामिदानीमिदमेवविधिमुखेन बोधकमित्यर्थोन्नरविवदुरस्या

तिरेकार्थेतिप्रसंगप्रत्याहव्यतिरेकस्येतिषष्ठीनिर्देशोव्यतिरेकसिद्धिरितिवाक्येतिदुर्दिशद्यः। पूर्वामवब्रह्मणोमूर्त्तौदेव्यतिरेकनात्ता
नादशोक्तिमदर्थोवेतर्हि किमर्थंन्यतआह। साक्षादिति। पदार्थशोधनानन्तरंमुमुक्षुस्मादादेववस्तुनावेवावयितुमारदशोक्तिरित्यर्थः के
विदुक्तोपदावपृष्यत्राप्रतीदिनिषेधार्थतामादेशोक्तेराहुम्रात्रप्रत्याहनेयादिना। नहिनिषेधदेशानिषेधप्रतीदिनिषेधार्थो नह
तायात्वमर्थपरवादित्यर्थः। विपक्षेदोषमाहब्रह्मण इतिप्रमितस्यप्रतीदेर्निषिद्धत्वात्रब्रह्मणाश्रयमितवांतादिकीश्रयतेवविशुद्धया
दित्यर्थः। निषेधपदायोगब्रह्मणोमूर्त्तौदिवासेलवात्रपारिशेष्याद्यतिरेकपक्षः। आत्रवपुरैवतत्रमिद्विस्मयत्वात्सावादित्याशंकात्
षष्ठीति। देवातेत्यत्रैवषष्ठाप्रतीदेवब्रह्मणोच्यतामिद्विज्ञातदादेशवाक्येव्यतिरेकोक्तिश्चेत्त्रपुनरुक्तिरित्यर्थः। यत्तुपारिशेष्याद्य
तिरेकार्थेनेति। तत्राहनेति। निषेधोक्त्याप्रतीदेवसातेदेनिषेधेपारिशेष्याद्यतिरेकमिद्विरित्युक्तियुक्तोपक्षेवतत्रमिद्वोपरि
शेष्याभवकाशादित्यर्थः। व्यतिरेकपक्षत्रिरश्चनिषेधपक्षेदोषात्ररमादशक्यतइति। तदाश्रित्यतद्विषयत्वेनस्थितमूर्त्तौद्यशक्यनि
षेधुताद्विशेषादित्यर्थः। यदिरण्यादिषीतदध्यक्षादेरातामत्रात्रदर्थानिषेधोयुक्तमदोपनीदेशोक्तेनिषेधार्थतातन्मात्रस्याफलत्वा

अ. ननु दित्याह निषेधादिति किञ्च मात्र निषेधमात्र निषेधवाक्यं तद्वारा बल निषेधवान् यत्र क्रमविरोधादित्याह निषेधेति द्वितीयेऽस्मिन्
पक्षे प्राप्तिरिति वक्तव्यं व्यतिरेकपक्षेऽपि न तन्मात्रपरं वाक्यं पुनः क्रमविरोधात् तद्वारा बलपरश्चेत्तत्राह बल इति। पूर्वोदे निषेधे
पि व्यतिरेके उक्तं वाक्यं पर्यवसाने काहतिरित्याशंक्याह तत्र व्यतिरेकपक्षेऽपि साधारणदोषमाह व्यतिरेक इति। यदि पूर्वोदे निषेधप्र
त्ययबलानेदे निषिद्धे पारिशेष्यात् ततोऽर्थोत्तरवतिविशेषादो देशात् प्राप्तिज्ञार्थो न प्रकटितः स्यादिति निषिद्धत्वं तत्राह व्यतिरेक
प्रत्ययमात्रोदेर्वा द्वितीयस्य सवाद्वयार्थो मिद्विरित्यर्थः कथं तर्हि निषेधोक्तिनिवृत्त्यत आह यथेति। पक्षोद्वेगित्यतोऽपि बल
सिद्धिरनयथा तत्र सिद्धिप्रयासिन्ने वल्लि विषये निषेधोक्ते स्मादाद्याप्यकार्येति याजना। तां प्रख्यातुमादौ शोके रघ्वी गोवि
पक्षे व्यतिरेका सिद्धावित्यनुवदति मिद्वरिति। अनाल निषेधे हेतुमादौ शोथेति। तमनुसवेन सावयति अथोयेति। न केवलमि
थोच्य निवारणदनात्मा कल्पितो जावनिषेधः किंवा लक्ष्य निवारश्चापि दोषानुसवमिद्वर इत्याह पक्षरूपेति। अनुवादव्याजेन
निषेधाक्तेरर्थोत्तरश्चावुगुणाव्याख्यामात्रज्ञाणो न नर्थे न प्रत्यगर्थस्य लक्ष्यत्वं विवदुम्योऽस्मादिमाह्यसंबंधं दृष्टान्तेनाह यथे

ति। नावातावरुपोनामानुतवमिद्वशुत्रादेनसत्यतयाशक्यादिविवारितेति। सर्वोनामाश्रयप्रकाशत्तपसादात्रतासमानवद्भव
तिसवडनिर्पत्त्यात्र। प्रत्यगाविद्येकधत्तावस्रकुतोअसत्यतयार्थकथमात्मनःप्रकाशतेत्याशक्यविद्वपवादित्यादातिरोहिते
ति। तथाप्यात्मानात्मानंसाधयतिवेदीपचरविकाराद्यादित्याशक्याहवपाश्रति। संविद्वपचसाधयत्यनयेति। मात्रादित्रपचननानारसत्त
शकिवाहृदृशीति। ननानारसतितिवेशरूपोदिमतेदीपादिस्राहृदृतादिमावकचहृदृरात्मनोपिद्वैतसाधकत्वेनावगतजात्यादिप्रस
गच्चस्मादद्यैववतसावकचेशादित्याशक्याहजावेति। नहिदीपवदात्मासाधकोनात्मात्वापत्तेरिति। तत्रसाधकत्वरूपेकसाध
कचादीपवदित्यानवस्थामाशंक्याहानयेति। पश्यन्निपुक्त्यदर्शनकर्तृवशात्पावौटस्यदोष्यमाशंक्याहफलेति। प्रत्यगर्थस्यकु
टम्भद्वयविदेकरसश्चननर्थश्चसाक्षिसाक्ष्यसंबंधमुक्तपुपसंहरत्यतइतिप्रकृतंफलात्मकत्वमतस्याहार्थः अवस्थातेदो
वास्यायुहतेउक्तसंबंधमत्रैयनयैनर्थश्चप्रत्यगर्थलक्षकचमाह। प्रमात्रादेरिति। ननोद्वित्रीवोवकचनयमिति। प्रमद्वित्रीमा
त्राद्यतावमप्रमाधकवोवैकरसंप्रत्यक्षलक्षयत्यतोनिषेधवाक्येननर्थस्त्वमर्थइत्यर्थः। सुदाबुद्धमित्येतद्विद्वतातिप्रथमप्र

आ-वत

ममिति कस्मात्त्रयं न समदृष्टे प्रत्यक्षादिवत्तावदेव तत्र सिद्धे रत आह वैद्विज्ञादिति। मात्रादेस्सहेयविद्यासम्यविद्यासाहित्यानप्रतीक
 नुत्तवैकारमेसलवो जडा जडयोरत्यन्तविविक्तवादतोनाथदादिनाप्रत्यक्षधारित्यर्थे किं अमानादेसपि सावके सावकत्वेन न तद्विद्विरित्याह
 नित्येति। वैविक्त्यादिति हेत्वमिद्विमाशंक्याहाविद्यादीति। तस्याप्रजातिरेकेण हेतुना द्वयविलक्षणं प्रतीकस्य नावभूतं वसुधा नुत्तव
 देवलक्ष्मणो विविक्ततात्मानात्मनोरित्यर्थः। अनन्यमानत्वा मिद्विमाशंक्या हेतुदिति। तत्र युक्तिमाह सद्येति न नर्थमनुबदमुक्तं।
 अमदिमेवमिद्विप्रत्यागात्मावमयो न नर्थो तो न नपदश्च विषयमिद्विरुक्तेत्यनुवादार्थे शतिशब्दार्थे वदेवाक्यार्थमाह तदिति। साक्षितो न
 नर्थश्च ब्रह्मज्ञापनायेनेतीति वाक्यप्रमाणमुच्यते। अतिशब्देन प्रतीतिविशिष्टं गृहीत्वा विशिष्टाणां त्वाणोर्गो के तत्र ब्रह्मलक्षणे तस्मादि
 ति शब्दापात्रं ब्रह्म न नर्थमस्ति। ति वाक्यार्थः जीवब्रह्मणो रैक्येनेतीति वाक्यमानमित्यपुक्तं परिच्छिन्नया परिच्छिन्नचायोगादित्याशं
 क्याहामेति। वाक्यपरिच्छिन्नत्रेपिलक्ष्यतदनावात्र दध्यवसायादिति शब्दलक्षितं ब्रह्म न नर्थं अत्रमिति बोध्यते वाक्येनेत्यर्थः
 आत्ममात्रमविद्यादेरयुक्तं चैमिथाकिं वात्र न प्रतीवा ब्रह्म च वाचिवाक्यमित्याशंक्याह प्रत्यागति। परिच्छेदहेतुतावादिति शब्द

आ यत् त्वया यथेत्यादिष्वं त्रसत्यशब्दार्थमाह प्रतीतिमन्वयञ्चा तवदिति अत्यन्तरूपमिद्वि मुक्तयेद्योतयति हि शब्दार्थः न तपश्चकत्रशकार्ये त
 इपाधिकञ्चैतच्च सत्यमित्यर्थः मेश्वरं सजीवं सर्वज्ञादश्रुपद्यर्थमथापि न प्रथमार्थो मित्रपाधिकं ब्रह्म तत्र शब्दप्रवृत्तेर्निस्स्रवादि
 त्वाशङ्करकैल्यलक्षणाया तत्र सत्यशब्दोपपत्तिं प्रजानीते अनिर्देश्येति पद्यार्थो नुवादेन विवक्षितं प्रथमार्थमाह प्रतीतिपर
 मश्चरूपेण सत्यवन्मूर्तोदीनामपि तद्योगात् कथमिदं सत्यश्च सत्यमित्याशङ्काहेक्तेति ब्रह्मणा तेषां लब्धात्मनश्चातं योगे
 त्यनदृष्टान्तेनाह। त्ववत इति। तेनैव तेषां मात्मवत्त्वे फलितमाह यत इति। ननु सत्त्वेति विसर्गश्च ब्रह्मणो वात्मवत्त्वात् मूर्तोदितरेण प्रत्यर्थं सर्व
 मालोच्यत द्वाया प्रथमार्थं मुख्यमानमकार्यकारणमेकात्म्यमादाय तदेवा द्वयं पद्यार्थं आधिसत्ता स्फूर्तिदृष्टि योगे ज्ञात्वा दर्शितं तत्र पमनति
 कम्पस्थितमेव परात्मानं प्रथमात्मलक्ष्यश्चरपत्रेतेव मुमुक्षुरनुमदृष्ट्या दिक्गर्थः रक्षा सर्पादेरात्मवत्त्वमवयवमिति द्वे ब्रह्मणो सर्वथात्मबोकि
 मानमित्याशङ्कतत्र सत्यशब्दप्रवृत्तिरित्याह त इति व्याकृता व्याकृत्यार्थं श्रोतृब्रह्मयाथाव्यपगत एव तद्वारा सत्यश्च सत्यमिति ब्रह्मोच्यते यदित्ये
 त्रयायात्पञ्चसूतदानतत्र शब्दप्रवृत्तिश्चात्र द्वारं विना साक्षादेव तस्याव्यपदेश्यदित्यर्थमातर्हि ब्रह्मणि व्यपदेशो भूदित्या शङ्काह व्यपदेश

यति। अनामतिरववहणो व्यपदेशमागंक्याह नममिति। श्रीयनामासवमसिद्धमिति शकतेन द्विति। अवेति ब्रह्मोक्तिः कार्यकारणोप
 धिके ब्रह्मणि यतो नामसावकाशमतेनानयविलक्षणतत्र शब्दप्रवृत्तिरिहरतिकार्येति। द्वयतिलक्षणेपिसत्यज्ञानादिशब्दप्रमे
 गासीत्याशंक्याह नपेति। सोपाधिके ब्रह्मणि वायेश्चहीतसंबंधपदविरुद्धाशया। ननु द्वेन दपतिननुदिना लक्षणां ब्रह्मणि श
 द्प्रवृत्तिरित्यर्थः तत्र मुख्यवृत्त्याशब्दापहृत्ता। हतुमादशब्देति। अनालक्षणायेव निष्पन्नप्रत्यक् ब्रह्मदेवतप्रमाणकमितिलाव
 ॥ ॥ मूत्रो मूत्रे ब्राह्मणमा ॥ ॥ संबधवकुमुपयुक्तद्वेती कीर्तयत्यात्मैत्येवेति। ब्रह्मज्ञानववाणीति येव ब्राह्मणपयिष्ठापीति बोधकम्पूरा
 याकमूत्रो याग्रथमनतातीपविद्यास्मृत्स्पर्शमुद्रा व्याख्या कार्यतिवतु र्योदोपश्रुतमित्यर्थः मुक्तिहेतुवेन प्रसुतविद्यागतयासम्या
 सविधानायेत ब्राह्मणमिति संबधविदुर्ज्ञाना मुक्तिमिद्विक्रमं नदन्निहा सुत्रवानुष्ठितमित्यादिकर्मफलं चित्सुद्धिरित्याह नित्येति।
 शुद्धिफलं संसारसारतादृष्टिरित्याह निरशेषेति। ततश्च द्वे वितियावत्संसारदोषदृष्टिफलमाह विरक्तइति। वैराग्यफलं संसारजिहासात्त
 तदनुक्तिप्रवर्कमाह संसारेति। उत्पन्नसंसारजिहासाकार्यमाह तद्धानइति। आत्यन्तिकबंधधर्मो हेतुजिज्ञासमानध्याययादापातनात्मज

आ. बु.

नतदुपायं शुद्धातवेषवेन पुत्राद्येष्टा जयंतीत्याहृत्यनेति। विविदिषामन्नासा नत्ररमसकृदवृश्चितश्रवणादिफलमाहावेति। तत्रज्ञा
 नफलमाहवृश्चिति। कारणधर्माकार्यधर्मिमाहव्याविद्धेति। आत्मनस्त्वतो मुक्तस्य कुतस्मादेवधीनेत्याशंखाज्ञानावदस्यज्ञानावबु
 द्धस्य कर्माधिष्ठाज्ञानधर्मेसापचर्यते बह्विदा प्रातीत्यादाधित्याहविमुक्त इति। ज्ञानागवेनोक्तसंन्यासस्य वेराग्यादेव पाप्मेनेति द्विध्यर्थं ब्राह्म
 णमारत्यते मित्याशंखसंन्यासश्चरूपे विधानार्थकस्य ज्ञानागवेति विकल्प्याद्यमेगीकसतियावदिति। तस्य तत्रकारणं दुःखदुर्लभ
 दवधेयं द्वितीयं दूषयति ब्रह्मेति। इहेति वेदिकपक्षोक्तिः। संन्यासस्य ज्ञानसाधनत्वात्पर्थं ब्राह्मणमिति साध्या। क्रमथं मुक्तायात्र वक्तुमनत्र
 ब्राह्मणोक्तमनुवदति। ब्राह्मविद्येति। उक्तं ब्राह्मणोपाद्यश्चोद्यमाह तत्रेति। तस्य निरस्यतामाह ब्रह्मवेति। बोध्यमेव विशदीयतु विव
 ल्यविषयमाह निषिद्धमिति। तत्र किं ब्रह्मणो निषिद्धं किं ताव निषिद्धमथ निषिद्धमिति विकल्पयति किं त्रिदिति। अतएव कमनुसाध्य दूषयति य
 दीति। अताव निषिद्धपक्षमनुय निरस्यतावेति। कुतो मुपय ब्रह्मसिद्धिः अत्राहाराजस्येति। मूर्तीदेर ताव निषिद्धे तस्य ब्रह्मणो न्यत्र मनस
 सवाद्याद्येतस्य तेन संयोगविरागयोगाद द्वेतामिदं मुख्यवृत्त्या सिद्धिरित्यर्थः। द्विरित्यर्थं तीयेति बोद्धेति रफला बोध्य ब्रह्मज्ञानादित्या
 हनेतीत्यपीति। वक्ष्यमाणोपसमुच्चयार्थोपिशब्दः ब्रह्मज्ञानावसर्वापनिषदारं भवेत्यर्थं दोषा नरमाह वेदिकेति। तेदपक्षमनुय पत्त्याह

विविच्यत इति। तमेव प्रकटयति ब्रह्मत्वमिति। सत्यपि द्वितीयो तर्कस्तस्यादित्याशंक्या ब्रह्मलक्षणमादायादृशेति। द्वितीये सत्यपीदं लक्ष-
णब्रह्मणोक्तिरस्य प्रतिपादित इति। सदापि द्वितीयमुपसंहृत्य ब्रह्माकृतलक्षणस्यादित्याह। यति। ब्रह्मद्वितीयमुपसंहरति नवानाद्य इत्या-
ह प्रतीव इति। कल्याणरममुवदति समाधिना इति। तत्र ब्रह्मणोक्तिरिति विवक्षितं। त्रिराह संसारीति। ब्रह्मेति शेषः। तदप्यहं निरस्यति। तत्रो-
क्तिः। समाधिना इति। तत्र ब्रह्मणो रतेदपि ब्रह्मणो संसारमस्य तेन यमत्रादित्याशंक्यातिप्रसंगमाह संसार इति। एतदुत्तरं ब्रह्मणो स-
त्तारयत्पदं यदीति। अत्र यत्पदं तिरैकात्म्यपरिहाण्य सधेमात्मैति वाच्यं। प्रश्नात् नृगादिति वक्तुमुत्तरं यथायस्यादायत्तत्तस्मान्न-
कृदोपपत्तिरित्यर्थः। तत्रोक्तं न ब्रह्मणो मवतार्यार्थो रमाह सधेति इहेत्यनन्तरं ब्रह्मणो मुक्तमूर्त्तौ घनात्मा। निरासेन तदर्थो नि-
र्द्धारितः। सत्यमर्थः। निवृत्त्युक्तं न वनमत्र निर्द्ध्यत इत्यर्थः। प्रकारात्तरेण ब्रह्मणो मृत्यापयति नेत्यादिना। निषेधोक्ते ब्रह्मणो न्यत्र दैतम-
सावताया इति मतमाशंक्य कल्पितस्य सधेस्य सत्तमात्रवत्कृतमन्त्रं ब्रह्मणो मृत्यर्थः। तस्यार्थो न रमाह सत्यपीति। सत्यास्य ज्ञाना-
मवस्थापनाया इति। प्रागुक्तो धुमाज्ञानस्य तेन समुच्चयविधानायेति रोदः। ज्ञाने सत्यपि सत्यासातावादमुक्तेरु-
पेक्षमुक्ते समुच्चयमवस्था-

आ. व. ९

निरपेक्षेति अतस्तस्यासङ्गतयोर्बुद्धौ सुकृतसमुच्चयप्रतिशेषतश्च समुच्चित्तद्विधौ सुकृते हेतुत्वेन केवलं न लिङ्गमेव मानं किं तु स्मृतिरपि त्वाहत्याग
 इति तर्हि त्यागस्यैव सुकृते हेतुता न तसमुच्चित्तज्ञानस्येत्यागव्याहृत्य उच्यते तत्तत्रैव अतिदेशयितुं कर्मणा स्माह मात्रोक्त्येव श्रद्धाधिति सुकृ
 श्रुति। तेषां तन्मात्रजज्ञेपि विवेकपूर्वो द्वेराश्यात्रत्यागो न समुच्चिता तत्र बोधादवोधधाम्ना सकायेन हि ब्राह्मणं ब्रह्मणि स्थिरधीश्रद्धादवधु
 पदेन सदा नुसद्धानो जीवन्मुक्तो विदह केवल्यं गच्छतीति फलितमाह माह हेति। प्रमाणमुपसंरतीति प्रमाणमिति प्रमेयमुपसरतिस
 र्हेति। माणापाकरणश्रुतिस्मृतिविरोधात्संन्यासयोगे कुतसामुच्चयमिद्विदित्याशङ्क्या ह ब्रह्मवर्षादिनि। न विरोधेयं वादयुतिस्मृ
 त्यो आर्थो माननेति संबन्धप्रथेमाधितमिति ताव। अथ जावानश्रुतौ कर्मासंविद्धतां वादिविषयं संश्रयासंविद्धयथाहुः तत्रैव श
 क्यते वक्तुं येष्वपेक्षादयो नराः पृच्छन्तं न शङ्कन्ति कर्तुं तेषां सयं विधिः नेष्टि कथं सवये वा परिव्राजकनापि वा ते रवश्यं पृहीतव्या तेन
 दावेन दुःखतेऽपि तत्राह तथावेति। अथ पुनरेव प्रव्रती वा प्रतीयेत्यादिना पृथगनधिकृतानां सत्यासविधानात्प्रवर्तमानविकृतविषयमेवेति
 तावः कणश्रुत्याद्यविरोधफलितमाह कार्यप्रतिक्षणप्रमाणविरोधेपि मोक्षकज्ञानागवेन संन्यासेन कार्यस्सुतादिसाधनोत्तरसमुच्चित

ज्ञानाद्वातरसिद्धेरित्याशङ्क्याह नरेति। पुत्रादेः अतंत्रस्य परतंत्रस्य चाननुक्तिहेतुतेत्यत्र अतिमाहेतमिति। पुत्रादिनाममनुष्यलोकादि सि
 द्धेरित्यादादौपानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह नरफलेति। तद्वैतेष्वेदेमुमाहात्तत्त्वादीति तेवयत्र फलवित्तत्तइति संबन्धः। मोक्षस्य ताद्य
 नपक्षे च किमपेक्ष्यतवतितत्राह मोहेति। पुत्रादेरन्यत्र विनियुक्तवत् केवलस्य समुचितस्य वा मुक्तिहेतुत्वायोगात् ज्ञानस्य च तद्वसुत्वात्
 मोक्षोत्पत्तेरनसंन्यासविधिरित्युक्तं संप्रति तस्य ज्ञानहेतुत्वं वेस्मृतिमाह प्रवृत्तीति। क्रमसंन्यासविषयमिदं वाक्यमित्याशङ्क्याह नादिते
 रिति। ब्रह्मव्यादेव प्रजितस्यापि पुनरिच्छयागाहं श्रुत्यादिप्रवृत्तिस्यादित्याशङ्क्याह तमिति। संन्यासस्य ज्ञानागच्छेनालनूनतस्मृतिमूल
 नूताः श्रुतयोपिनूयस्मसंतीति। तदर्थे प्रमाणमुपसंहरति। ज्ञानस्य अत्र फलेवोपकारि वेतसंन्यासं विधातुं ब्राह्मणमित्युक्ताया
 तत्किं कुर्यात् पूर्वब्राह्मणार्थमनुवदतिसुर्येति। तदर्थस्य त्वमर्थपर्यत्र ताविहितेत्यर्थः। नश्यमाणब्राह्मणार्थं संक्षिप्तमत्ययेति। वमर्थस्य त
 दर्थपरिषं ज्ञानत्रयसु व्यतइत्यर्थः। ब्राह्मणद्वयंपदार्थोपकीर्णं चेद्वाक्यार्थं अहिकेनोक्तं इत्याशङ्क्य मधुब्राह्मणोनेत्याह ततइति। तदेतत्
 ब्रह्मा प्रवृत्तित्यादिना वाक्येनेति संबन्धः। ब्रह्मादिपदार्थयोश्च द्वारा नश्ययोरित्येवमधुकां डार्थसर्वं अमेकमित्यर्थः। ब्राह्मणार्थं मनेकयोक्तास

आ. व. नु

न्यासस्य ज्ञानं तद्विषयस्य ज्ञानमवतारयत् सुखं प्रीतिं यत्तथा मायायिकां मुन्यापयति प्रत्यगिति स न्यासस्य ज्ञानं गद्यपरा मशार्थो तच्छब्द इहेति वि
क्तविकार्युक्तिः। विरक्तस्य दुपेक्षा काले किमिति तार्यामुनिस्संवाचितवानित्याशंक्य संवाधनतात्पर्यमहसार्थो दीति। स न्यास शब्देन कमस न्यासो गृह्यते म
तरं पितरं तार्यापुत्रा सुहृदो वधनेताननु मोदीयत्राय यास्य विजसा ठसर्धे वदणी वा वेश्वानरी मिष्टि कुत्रा सधे धे दयो दिति कोषीत किं शुतिमाह अत
मिति। हिशब्दो येति ते पुरयत्त इति। अपि वा कवे वा कुरात्युद्यम्य मिति। तव तु किं ततो मया कार्यमिति तार्याशंको पत्या हधिकार्ये व इति। हनेत्यादि
सुमिको करोति। पुनः मिति। अनुत्पन्नवतो ज्ञानमवययसो। दशकालयोश्चेति वाच्यं शेषः कर्तव्यमयेति शेषः हनेत्यादि वता यथा करोत्यनुज्ञात
इति। अनुज्ञाया समनतरं वाच्यं धृतिहेतुवद्व्योतको यथाह। ननु वया स न्यासश्चिकार्षितश्चेत् क्रियता किमित्या वये इव्य वित्तो गेन विच्छेदश्चि
को र्थते आवासे वसतः समनामो त्रकाल इव्य चित्तव्य विच्छेदं करिष्यामस्मि त्राह निश्चेति। तार्यापुत्रश्च दामश्च ये त्रेभ्यो निर्हना म्मनापाने समधिगच्छति
एवमेतत्समनन्तरं मिते स्मृतेरित्यर्थः कथं तर्हि मा कर्मण्यधिक्रियते तत्राह वतेति। तवापि विरक्तस्य स न्यासस्य समानमिति। स्वगित्याशंका ह्युच्यते।
तस्या मारुतं द्या मित्रं पितृ अधिकर्षण इव्य एव यो किं तान् कार्यं निया मकात्ता वा दित्याशंक्यते ते तु क्रयनक्ति ह्यतिरिचि। ताननुत्पत्तिहेति

अ. वनु. एना वमरो श्रीत्या शंकादावुरका मिति। इदमेव मोदी मियमानं विनंतवापृत च साधनं किं साधना त्ररेणां त्या शंकायेनेत्या देसात्यर्थमा
 ह विनादिति। तेन मेनापृत च मिति तत्पागे ह्यत्या शंकादविनाद्वेदिति। उपालंसे नत के एव सती रं वसी कृत्य विनयं दर्शयति ददीति
 संविन्ननश्च कात्यायन्यापत्त्या समाकाशादिति शेषः ममापि नास्ति मुक्ति साधने ज्ञानं तत्रादेयमित्या शंकादयदीति। मदीयं ज्ञानं शरी
 तुल्यं दातुमशक्यं मय च यप्रसंगादित्या शंकादातादिरिति। किंचान्न वद्विन्न न्वयामहं दातुं शक्यं त्रवत दत्तावा त्रवा सतादा नमाक
 शपुष्पवदित्यादा नत्रेति। अतो ज्ञानमेव मह्यमुपदिश्यतामिति फलितमाह सदेवेति सदेवा वेत्यथा तात्पर्यमाह संसार इति। यतो स वि
 रक्तुमशक्यं देवु ज्ञाने विकारे तमेवैराग्यानावा नमुमुहुतेत्यन विकारमा शंकादसंसार इति। प्रियेत्या देसात्यर्थमाह श्री
 णामिति। इदं हि श्रीणावुवितं। जीवनार्थमेव धनं च दर्शयति मुमुक्षु मित्यर्थः ततो हं विवर्तेति मुमुक्षुवा द्विधा विकारिणी श्यामित्या शंका।
 वाक्यं यत्र सती रं प्रत्यवुक्तं लवव नं यथाङ्ग कुशीलः कामवृत्तौ वायुगौर्वा परिवर्तितः। पूजनीयं प्रिया साध्या सततं देववत्स्यति।
 पाणिग्रहस्त्या ह्यसाध्वी जीवतो वापृत श्रवा। पतितो कमसी संति न वरेश किञ्चिदप्रियमिति। तदेव त्वं संसारदशायामिव मोक्षोत्ताव

स्यायामपि नापसेनतुसामयमतिं क्रम्यति कलमतिदशासीत्यर्थः अर्द्धोवापव आत्मनोयत्यन्ति श्रुतेरहं सदृशसदेवते
 पुकूलोतनमेवत्र प्रतिक्लृप्तो क्रियमक्रिरित्याशङ्कादमोक्षमिति न केवलमामोहातुत्रे ह्यसि कितु मदाप्राब्धोयामुक्तावपि सामनुगह
 सीत्याहविलागमिति। असदृशी असदृशानेति यावत्। क्रियापदेवच्छादसस्मकारलोपः। न केवलं प्राकृतसर्वे अपि स्य प्रवोक्तर्षकि
 तुपार्धत्यासकाशादप्यात्माहतिमोहति। प्रियेत्यादिषु कुर्वतातश्चावेरागं दृष्ट्वा तुष्टस्य पतुमिद्विषयाश्रुतितुक्तमिशानीमेदीत्या
 दम्यात्यर्थमाहयतइति। यतोममेवतवापि वैराग्यं मुमुक्षुश्चेत्येतेऽतो वैराग्योक्तिपूर्वकमोक्षोपायं ज्ञानं वक्ष्यामि तद्व्यावृत्त्या
 णश्च मेतद्विषयं वाक्यं प्रेरकाप्रश्नेतस्त्रीकृत्यार्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छां लीरार्थं चादित्यर्थः नवाअरेपतु रित्यादे प्रात्ययदर्शय
 त्रिभिविरक्तश्चाविद्यानधिकारमादावनुणाइति। दृष्टं नष्टं ज्ञातं च त्रयं तद्विषयं तस्मिन्नासंगहृत्वा वाच्यं तस्मिन्नासंगहृत्वा वाच्यं तस्मिन्नासंगहृत्वा वाच्यं
 त्रयप्रतिपादकं पुन्येत्याशङ्कादवेराग्येति। कर्मलोगवासनावशात्पुरुषसंसारयस्मादकर्मस्मात्कर्मसिद्धिद्वय
 सिवैराग्यमिद्वयेतदेतुसयिलुत्वादीन्वाअरइत्यादिना वक्तुमेवाश्रुतिश्राव्येण प्रवृत्तेति श्रुतिमवतारयति। वैराग्यदेव

अ० वतु निति। तद्धेतुप्रतिपत्तौ तदा तदप्रकचद्वयोतकोदिशदः। शुद्धबुद्धेर्देहापसिद्धये संसारासारवमुच्यते वेरकेन प्रकारेणावुद्धिता
कर्मोणिशुद्धिभावयत्रीत्याशंक्यादयस्मिन्निति। यत्र शुद्धीदो संसारिणशक्तिरनतिशयातस्मिन्नकाव्यानुष्ठानादानुषंगिकशुद्धेरा
दसाहसंयथाध्यात्रये श्रवणबुद्धानित्यादिकुर्वन्निहा मुक्तवानत्रफलं विविदिषां ललते येनेकेन केनत्यादिश्रुतेरि
त्यर्थः नित्याद्यनुष्ठानेपि शुद्धिद्वारा ब्रह्मविविदिषानतवत्पस्मादादिषु दर्शनादित्याशंक्यादकिमिति। यथा यंत्रादिपुनिष्पादस
त्रपुरुषद्वन्द्वसमाप्नोति तथा श्रवणबुद्धानित्यादिकुर्वन्निहा मुक्तवानत्रफलं विविदिषां ललते येनेकेन केनत्यादिश्रुतेरि
त्यर्थः। नित्याद्यनुष्ठानात्र शुद्धिद्वारा जिज्ञासा संसारेपि सुखदृष्टेर्वैराग्यायोगादिनाशंक्यादतीति। सुखदेवबुद्धानित्याद्येताया
सस्त्रीबुद्धुःखतक्त्वावासनायावत्तुद्धौ वर्तते तावदेतदुःखविरोधिवैषयिकं सुखमनुवर्तते तावदेतदुःखविरोधिवैषयिकं
सुखदुःखहेतोरनुवर्त्यतच्चाह हेतुकं सुखदुःखवदनादेयमिति विराग्ये। दत्तत्रमाह शीतमिति। सुखदुःखद्वयव्यवस्थि
तत्वेदेतुमाह तद्धेतोमिति। तस्याह तद्धेतोमाह तयोर्द्वयव्यवस्थानियमादित्यर्थः। शब्दाद्यर्थश्च कश्चिदपि यच्च सत्त्व
तत्त्वान्दुःखसुखवच्छीयते तद्विना तावा दत्तस्यत्यासन्नयापुनस्तत्र वैराग्यमित्यर्थः ३

विद्ये परीत्यमिति नियम इष्टे ध्वेद्यो र्यवभुत्या शंका दशदो मीति कथं तर्हि व्यवस्था प्रतीतिरत आह रक्तेति शब्दा दोशो लव
शो तनाभ्यास सर्व्वकं रागादिकलुषितमनसश्चापि यादिदृष्टिहेतुरित्यर्थः प्रियत्रमप्रियत्रश्चानामभुतश्चतो मीत्युक्तमिदानी
पत्यमविद्या नृवा नेषु भुतो प्रियत्रमित्याह स्रतशति प्रियत्रं शोतनाभ्यासादित्युक्ता हेतुतया ह प्रत्यगिति प्राप्नुक्तं आयादपि
यापि भुतो तान्मविभुत्रपभ्रतानं रातिव्यक्तञ्जवति विप्रयत्राचपि यो व्यवक्रित इत्यर्थः मूलततोनात्मनो प्रियत्रे हेतुत्रमाह तायादि
दिरिति तर्हि जयत्रयप्रियत्रधीरित्याशंक्य प्रत्यगाह्लादकारिवादिपुर्कयनक्ति तद्धेतोरिति आत्मनोपि प्रियत्रमनतचित्तं क
दाचित्तदुष्टेरेकदृष्टेरित्याशंकादनेत्यादिना व्याध्याद्युपपदुतश्च देहोष्ठे देहकाया मपि भुत्रपप्रतीतेरव्याहारादात्मनश्चुतश्च
मित्यर्थः अप्रियश्चतिष्ठेदतत्र प्रतीतिनियमेवैवमर्थदृष्टात्रमाह प्रियश्चति तस्य भुतो प्रियत्रश्चेदात्मार्यत्रे नापि प्रियत्रमव्यथा
व्युत्तावायोगादित्याशंकादस्रतशतिमाणवकश्च भुतान्तप्ररपितश्चुणयोगादपि त्रयवहास्यमाकृष्टदर्शक इति हि शब्द
र्थमंभकावंवदेतुमुत्पत्तीति यादत्र वक्तुं हि पुंस्त्वनाधर्षणावध्वक्यसतीकुलटेत्वं रिति वद्वंकीपाठेप्यवावायै आत्मनः

आ. नव

तं प्रियं मनसा मनः श्रुतौ प्रियं प्रमिति स्थिते फलितमाह निर्देतुकीति वै प्रयिकमुखतद्धे श्वोरनप्रस्थितं च यवेद व्या सोक्ति वद्वनत्रवे
 रापि कार्यमित्याह दक्षयेति मत्पुत्रं मुखमित्यत्र मुखदेहो दुःखकरवमुक्तादिदानीं तस्यापित्रदक्षीति प्रादनेत्यादिना। सवतुकिता
 वतेति तत्राह वंश्चेदिति। मुखं यावत्तु द्वेन किं चिर किं चिद्वैतु कं तदेव दुःखरूपमसुतेति दियो जना। विप्रसमुखे प्रातिरन
 पायिनी। या प्रातिरत्वेच्छाया कानां विप्रयेष्टन पायिनीति स्मृतेष्वद्विषय प्रातिपरत्याख्येयत्वा शंकाह संसारिणि केवंच हतेन
 अप्रपच्छप्रत्यज मोहप्रहृतवादे रित्यर्थः अतः शब्दश्चाप्राप्यापन्नम्या संवेद्यः ततः संसारिणः सुखं पराप्तं शीनिष्कर्षापावन
 मावष्टेतद्यथाज्ञानकार्यं चमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति अतातिन केवलमज्ञानतत्रा देवानां त्रिप्राप्त्यनामः किञ्चात्मधीमात्रा
 दुल्लघुलिखपुमर्थसिद्धे आनात्मानं रक्तात्मयेव प्रातिकुर्यादित्याह सत्त्वं ति आत्मनो नात्मधीति हेतुचेन पुमर्थवाद्यतस्मिन्ने
 लसा युक्तेत्याह। यद्येति। अथासद्यलोहपिंडश्चतुर्दशकारचदर्थनादिति हि शब्दार्थः। अनात्मनश्चात्मा प्रातिहेतुचेनापुमर्थवा
 तस्मिन् प्रातिरेवो वितेत्याह प्रियोपीति उक्तेर्थे तुल्यं प्रमाणपर फलितमाह दृष्टेति। उक्तरीत्यात्मानात्मनोः घटपमनुभूया

नि

सूत्र २

तानि पुमर्थं ब्रह्मीकृतोपादि साध्यत्र वा पुमर्थवहिर्हीकृतानि हासा कार्येत्यर्थः अत्राप्यप्रकृतं निगमयति नानेति। यथोक्त
कारणादात्मशब्दपुमर्थं ब्रह्माद्यत्रेत्यादेरित्यर्थः अनात्ममुकार्यो विरक्तिरित्युक्ता तद्धीनस्य विद्यानधिकारमुपसंहरति नर
कादिति आवाहणसंघर्षमात्मसाराद्यत्र नरकादिव न निर्विण्णभावदष्टमुत्कृष्टपथे ज्ञानेनाधिकारोपपत्तियोजनम्। विर
क्तांश्च विद्याधिकारमुपसंहरति सहेति। वैराग्यस्य ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्त्यंशगच्छात्तरप्रतिकूलत्वं ज्ञातशब्दार्थः नृवाग्रपक्ष
वित्याद्यप्रत्ययवाक्यान् प्राकृतस्मरत्तो व्याख्यातसंप्रतिन द्वा क्यस्यात्मशब्दार्थमाहात्म्येति। प्रतीत्यात्मशब्दस्य प्रामिद्विभावयति
तत्रेति वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमाह इतीति। इष्टव्यशब्दार्थमाह इष्टव्ये इतीति। प्रतीत्यात्मनि प्रमेये विदिकदर्शयति मानमि
त्येतदन्तर्विवक्षितमित्यर्थः तव्यप्रत्ययो विद्वद्यत्के विगतस्मवलोकमिच्छात्तदर्शनं विद्वत्त्रे ब्रह्मात्मेति ज्ञानेवेति विविवादी
ह प्रयत्नान्तेति। द्वितीयसंगीकरोत्यप्रमेति। सिद्धात्रवाद्याह दृष्टिः। अज्ञाते ब्रह्मात्मवेत ज्ञाने विधिर्ज्ञाते वानाद्यो विषया
त्तावाद्यो विषयस्याज्ञातान्तेतरो नियोज्यादिनेदाभावादित्यर्थः ब्रह्मात्मवेतान्ते ते दानावश्रुत्या साधयत्तु नरेति नामादी

विकल्पमायं २

आ.व.

तिप्राणाजानितवाद्यादायपाठक्रममनतिक्रम्यपूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरमुत्तरंमहद्येनोक्तोक्तंश्रुतंभूमश्रुतमात्रमुक्तं
 वतीभूमातेवविजिज्ञासितयइत्याद्याश्रुतिरित्यर्थः कोसौभूमातमाहभूमाश्रुतिः। प्राणादावतिव्याप्तिमाशंक्याहायेति। एकश्च
 कारस्समुद्भेयाद्विज्ञायमानंशंका निरासे। नामादिप्राणात्तज्ज्ञात्रभूममात्रं सवाद्भेयोऽतस्मात्प्रज्ञानेनियोज्यादितेदासावात्र
 विविरित्युक्ताविद्यलावेहेतुत्रमादायेति। अथातोहंकारदेशइत्यादिनाप्रत्याहमेवेत्याहंकारमात्रवनिश्चयाद्यदनात्मरु
 पत्रसर्वविधियाथातआत्मादेशआत्मेवाधस्तादित्यादिनाह्यत्मात्मव्यापाराहंकारस्यापिबाधउक्तोत्तवस्यज्ञानान्वयादे
 कारानविधियोग्यइत्यर्थः अहमेवावस्थादित्यादिनाहंकारश्चसर्वीत्मवेनाहंकारवायोपपन्नं हिशब्दार्थः न केवलमेकविध
 हंकारव्यभिचरेव किंतु अशेषपुमर्थाप्यित्यादनेत्यादिना। अतोज्ञानादितियावत्। तत्र फलं संक्षिप्याहकार्येति। अतोऽप्यश्रुतं
 येसर्वोपनिषदप्रतिमाहसर्वीक्षितेति। ब्रह्मैवेदममृतमित्याद्यास्त्वितियावत्। एवं अतोऽप्यश्रुतिवदित्यर्थः श्रुतिरुपकर
 तापहं हितश्चेन प्राणापि संवादं सूचयति सा पप्रतिकमिति तत्रैव वृद्धदारापक संवादमाह हति। तथा स्यात्पर्यमाह नाव

रीत्यानीका ह। मानादीति। तत्साधक वा हेतुर्थः तदव्यभिचारी

विज्ञानत्वेन साधितं द्विद्वयं धुन विधियोगमित्यर्थः तत्रैव हेतुत्रमादनानेति। सिद्धत्वाद् विद्वत्पमेकानेक विशेषात्तद्वत्तत्तत्
अथ तानि विशेषाधुन विधाय हेतुत्वं तत्रैवोपपत्त्यत्रमादप्रतीचीति। आत्मनि धुनपवेतयमेकारसन्नयतिवारिप्रवृत्तनोमिथ्या
तन्मनोव्यतिवारिणो तस्मादेकत्वेण विधिरित्यर्थः आत्मवैतयमपि साधोव्यतिवारि हेतुत्रमादमिथ्य इति। सर्वस्मिन् जगत्पनायत्त
वमिथ्यः धुनपतयव्यतिवार्येव दृश्यते तत्र साधिका विद्यमानि वारिणात्यर्थः आत्मा विद्वत्पश्चेन्नर। ज्ञाने सहासिद्धमिति तदर्थ
अवगादि विधानार्थकमिथ्याशङ्का दोष्यन्नमिति। प्रतीचिसहासिद्धमपि ज्ञानमाह वादियोगादपरिच्छेदनिमानादि हेतुप्रवणादि
नोद्यनुष्ठेयमित्यर्थः तदनुष्ठानफलमाह युत्साध्यत इति। अवगादिनामाह वादियोगजनमात्रमात्रव्यवसायपात्रनायदाद्यमर्थो बोध्यत
तदाहर्ब्रह्मपादं ज्ञानमात्मतया प्रमेवमायावतं न द्यावरणमधुनापनातमिति। अतोतीत्यर्थः कृत्यादमनप्रवृत्तिगिष्ठज्ञानादपेक्ष
अतद्वृत्तिगतकमेव धरुपज्ञानत्राव्यतिवारिणोत्थाशङ्काह धुनसाधिकेति। ज्ञानाज्ञानत्वसाधकत्वं तद्व्याख्यायै इष्टमवाक्यमि
धिपरं पराकृत्य शङ्कादितमर्थं निराकर्तुमनुवदत्याहोतीति। इहेति वाक्ये (किं) अनेककृत्या विद्यापतिः कमर्थं निरुध्यति

ज्ञानेनैव सर्वसर्वं कामप्यमात्रं ज्ञानं तद्वैद्यं यवणा ४

समन्विद्यमाना नैतिकक्रिया नयेत्युवाच द्विष्ययोग्यमिति पूर्वस्यैव प्रपञ्चकुत्रतद्विविधिरित्याशङ्क्य क्रियायामित्यतिशेयतदुपयुक्तं स्थ
लमाहोक्त्यादाति तिष्ठन्तद्वदोक्ता येनैकैर्मपुरुषव्यापारतत्र हेतुमदसिद्धीति नैतिकमतिप्रयोजितं प्रपञ्चद्वयं आत्मतद्विषयो
विद्विद्वदपि नैतिकममृतमर्थमाह कार्यमिति उक्तं यत्तिरेकमाह शेषेति तथा व्याप्ततत्रज्ञानया किञ्चित् तत्रैकमात्रतदाह सर्वमिति
सर्वज्ञात्मना कार्यं च ज्ञविषयस्य तत्र बुद्धिरपि मानादि च शत्रुत्ववर्जानपुत्रत्रा तत्र विषयधीनपुरुषस्य यत्नमाह तत्र तत्र बुद्धेरपु
रुषतत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह प्रमात्रिति। द्युलोकादावपि धीवदात्मविषयोनामानत्रपरिच्छेदकया दिति मत्वा हात इति। आत्
मिनत्रज्ञानेवैत्यर्थः ज्ञानादो विषयसंनवंप्रसाद्याश्चातंत्र्यं यथेत्युक्तं विविधविषयमुपसंहरत्यत्रयादिति। अस्यां च यादियापार
श्रुत्यर्थः तमेव विशिष्टमिष्टवर्णमिति। अत्रयादिक्रिया तत्र त्रत्वा द्विष्यय तद्व्येतदेव स्फुट्यतिष्ठमानिति। आत्मनो विद्वीयत्वं
ज्ञादेव च त्रमाह विशिष्टमिति। सर्वेषामाननाफलभूतानुभूतिस्तत्पानंदोदिलरुणा वलात्मनिष्ठरूपत्रयफलं सर्ववद्विभिन्नं
ततो ज्ञात्मा विषेय इत्यर्थः। तत्रैवमुक्तं त्रमाह प्रमाणमिति। यत्र प्रमाणदितदेतत्संघं स्फुरतीति हेतुयेकमित्यंतं ज्ञात्मा तस्सर्वत्रा

आ. नव.

तमिति व मर्थधीद्वारा वाक्यार्थज्ञाने ह्युक्तं स्थित्वा स्वविशिष्टमित्यर्थः पदार्थधियो वाक्यार्थज्ञाने वृत्तिरिति द्वयोः नाक्याद्यपेक्षा हनित्वा
 तद्विषयमदाविदेति या शक्यादप्रत्ययित्वा वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वमज्ञानसंबन्धात् ननु देहादिविशिष्टता भाजानात्र वाक्यार्थव्या
 योपपत्तेरित्यर्थः यस्मादवयवादिना विना युद्धमात्मानं तत्र मवुभयतस्तस्मात्तत्र न देहादेश्रजिकृष्यस्य मदिमस्य ज्ञानासवत्वेति वाक्या
 दनुभवतीति फलितमाह नात्मतइति। अथ शदे ज्ञानात्तत्र रसकार्यविद्यास्त्वभिपरा मर्थः अत्र यादिके तपदार्थशोधनोपविधि सक्त
 संश्रुति वाक्यार्थज्ञाने पज्ञाने ज्ञानविध्युपगमे न दोष इत्याह ज्ञानेति। वकारो वयादि कृतपदार्थशुद्धिदृष्टान्नार्थः अतश्च शदे क
 देहमाह प्रवृत्तेति। कथं व्यायासावमत्रा प्रवृत्तप्रवर्तनविधौ ज्ञानेन वा ज्ञेयशुभादशर्वा विधेयवृत्तादौ ज्ञाने ज्ञातत्वात् तत्र ज्ञाने
 विध्ययोगश्चाकवाइदिति तत्राद्वितीयनिरसितं सामाद्यथा ये सदृशान्माह नित्यमिति। तर्हीष्टं जिके जेवयत्युपपत्त्यादीति। यद्यत्र
 तादित्तदुत्पत्त्यादिष्वेतानाप्रियेयशवाकाशमिति दिव उपाक्षितोपिनतद्विद्यततदात्मपशुक्रियानपेक्षसमाकेष्टताविद्यमानमते
 नतत्रावकाशो विधोरित्येवर्थः यद्येवमिति गदियेष्टसवृत्ततद्यद्येष्टतोमियद्यवसवृत्तयेवनसवृत्तदाकाशत्रयवृत्तवृत्तो विद्यमान

यथेति ब्रह्मात्मनिमात्रादितेदवींश्यादृशत्वाद्दृश्यमानादृश्यशक्तौ श्रीवन्निथेत्यर्थः। अकिंरूपधियोनामाभिध्यात्रेपितदनावाशम
त्रादितेदविद्योनामिध्यातेत्याशङ्कादादिसामान्यमर्थमाह प्रमाणमिति। अवाधिताबुद्धार्थवोधिमानमत्रादौ विद्यमानमित्यर्थः अमुं
अनेकिभ्यां तत्राह प्रमाविति। अत्र ब्रह्मात्मनीत्येतत्तथाह्यवादितिशेषविमतमिध्याहोपमाणात्कदाचनमतवदिति नातः। आत्मनि
तेदविद्योमिध्यात्रेहेतुतरमाह। प्रत्यागति। प्रत्यगेवधीश्वेतत्तन्मात्रेणाम्यध्वप्रकाशयत्पदादेवेति। अथ सुस्मान्निध्यात्रावादि
नित्यामिध्यातेत्यर्थः। अत्र प्रकाशवमात्मनोसिद्धमित्याशङ्काह प्रमाविति। अनात्मवेकत्वं तत्रापत्रितित्याह ब्रह्मादाति। यश्च प्रमात्यकि
यथाव्याप्तिरित्यादितदा। अत्र प्रकाशत्वेन प्रत्युक्तमित्याह तत्तत्तत्तत्। किञ्चात्मनोदृष्टिक्रियाव्याप्तौ सुयमेव दृष्टाव्योवानाद्युत्थाह
नयेति। विषयत्वेन विषयित्वेन दासमाप्तिरिति हेतुर्थः। द्वितीयाह प्रयतिनयेति। नाद्यानासीत्यादिश्रुतेरिति शेषः। दृष्टत्वेदमंगीक
त्यापादनेति। तयोसमवसमनन्तवानाद्यादौ प्रयोरितिविषयविषयिवायोगान्नेतरश्चेतनगतगुणप्रधानवसाधकासावा
दितिलावः। अथनेवदृष्टेत्यत्र दोषात्तरमाह। कथेति। एकस्यामेव क्रियायांकर्तृत्वेनोपगवकर्मत्वेनवावाच्यनिति विरोधप्रतिया

अ० ब०

वस्तुनैव दोषांतरमाह तद्वृष्टेरिति। अकार्तकमुद्रष्टेऽन्वादी नतया विविदिनाससातिद्वन शक्तिविरक्तरो विधिरित्यर्थः अकार्तकायि
 वृष्टिश्चाप्यर्थविधिसंप्रसक्तमिच्छाशंक्य संसारिता संसारिणो वासा विधयेति विकल्पाद्यद्वययति संसारीति। न केवलं तद्वृष्टिविधौ
 यफल्यप्रत्युत्तानर्थापिश्रित्वादायमेवेति कल्याणं प्रत्याह तदयमेव तिलाकोपसिद्धावपि शास्त्रप्रसिद्धिमाशंक्याह्येति संसा
 र्यात्मदृष्टेरविधये चेदेव न रसाह अस्ति न हिलोकसिद्धे र्थे तद्वृष्टिशास्त्राविधौ प्रत्येक्यर्थः दुर्गुलः कसिद्धे व्यात्मनसदत्तवाच
 वृष्टिविधिमाशंक्याह इष्टेरिति। विनक्तमवदनात्मतेति नाकतश्चेत्तात्मते पशनायाद्यतीतस्यानोक्तिश्चान्नदृष्टे शास्त्राविधि
 धिरित्याशंक्याह्येति। संसार्यपरतंत्रतया प्रसिद्धे प्रसंवर्धे च नात्मनोपि प्रसिद्धिरित्यर्थः संवेधशब्दसंसारविषयः परतंत्रोपि स
 त्तकलाभातोऽात्मगामीति संख्याप्राप्त्याह न वेदिति अर्थोऽनो संसारी चेष्टुष्टु वा सिद्धि संसारमाह गोरकाधिकरणवाचनं च
 द्विद्वारमध्यवित्तसत्तवो संगद्यतदयोगात्कल्पितं संवेधे मायापन्निरिति भावः संसार्या संसार्या कश्चिद्वारविषये तस्यापद्यात्म
 दियोऽनंतत्वात् न विधेयते ये तद्वृष्टेन साधयत्यद्यत्तं च इति विप्रदे प्रविधिविने पुर्वतद्वृष्ट्याह मा जितेति पशोरेत्यर्थः अस्

वैविध्यज्ञानोपनियमपरिसंख्ययोरश्चतरेत्यादित्याशङ्कामनियोनित्यप्राप्तैर्दृष्टान्नादृशतेत्यादिनातन्नित्यत्वेमानमाह
नित्यात्मनित्यप्राप्तचोक्तिफलमाह्यतइति। यथोक्तम्। मात्मज्ञानेनित्यामेयतो न प्राप्तिर्नानात्रनियमोनिय
मः प्राप्तिर्न सतीति स्थिते स्मृतितस्मिन्नन्यत्र प्रसंगेन तन्नित्यं नानात्रपरिसंख्यापि न तत्र वाच्यं नानात्रोपासति आयादित्यर्थः शब्दा
दवज्ञानात्तत्रेष्टं ज्ञानार्थं विविक्तत्वे विप्रामाण्यार्थो विविक्तिरिति शङ्कते कर्मति। यथा विविक्ता एव विविक्ता कर्ममेव मानमश्नते उपतया
पस्युक्तं तथा ज्ञानकाण्डे विविक्तं स्थमानात्ररायोपपत्तात्रिष्टवाक्यं न पक्षं प्रमाणसिद्धेरयमालेख्यादि तु विविदिहानत्रमि
द्वयमानत्रस्थमानात्ररायोपपत्तात्रिष्टवाक्यं न पक्षं प्रमाणसिद्धेरयमालेख्यादि तु विविदिहानत्रमि
त्याह। मिवमिति एकस्य सिद्धे चिरुपा द्यत्तावनमानात्ररायोपपत्तात्रिष्टवाक्यं न पक्षं प्रमाणसिद्धेरयमालेख्यादि तु विविदिहानत्रमि
कमित्यर्थः एकस्य नानिधौ युतिमेयत्वं मायादिजावासावयोपपत्तादित्याशङ्क्याकारकं नित्यमानदेवीवन्नेयप्रामाणिकत्वात्
ज्ञानमेकरसत्रमिति जायमानमित्यर्थः एकोयतश्चाहोतश्चाहपयोयवदावेषु प्राप्ताण्ययवित्यनानिधौ च सात्मना मवक्षान

अ. व. तु.

संगार्थविहितज्ञानापेक्षणात्रविधिरित्याशङ्क्याज्ञानविषयद्वयत्रदेववाच्यार्थव्यवधानमिति विकल्प्यायं ह्यप्यतिशुद्धेति। अतस्तत्र
संगार्थगानज्ञानविधिरिति शेषः द्वितीये प्रत्याह विधीति। अज्ञानम्वेदावधिप्रदाविध्यधीनविद्योप्रमाताप्रतन्निरसमर्थतेत्यर्थे
अज्ञानस्य व्यवधेर्ज्ञाहिकमिति विवर्तकनदाहयथेति। अथ विधेमाथ्यत्वेनापि विध्यसंज्ञाप्रतिपत्तिमाहयतइति। विधितंत्रस्था
प्रमात्वानाज्ञानध्वंसितेत्ययुक्तं विहितज्ञानेनाप्याप्यबुद्धिमताक्रियमाणत्वादित्याशङ्क्याह नियोज्येति किंप्रयुक्तं तादृशीसम्पत्कृत
दाहतथातियनुसिद्धार्थवादतिश्चाश्रुतिस्वापेक्षयादमानात्रयागपार्थवोविधेहेतुप्रमादतथेति। अथिद्व्यादितत्रसामानोपिगाना
त्रयोग्यश्चात्रकथमतीदियतेत्याशङ्क्याह। दाहतिरुपादिहीनध्वप्रकाशसात्कानपेक्षप्रत्यक्षाद्ययोप्युत्तरे। द्विभयासिवाश्रुति
विध्यत्रपेक्षेतेत्यर्थः। सिद्धेयविधिप्रामाण्याध्यानिष्ठेप्रियोगेनत्रप्रामाण्यधमवधेतिरासादिष्टसाधनपरमातेतिपायेनिकमर्थमा
हतस्मादिति। इष्टापायस्यविधिविनापिप्राप्तेनतत्रतत्प्रामाण्यमितिआशङ्क्याहतदश्रुतिश्रुतविधिरुपसंहितसाधनेप्रामाण्यमिति शेषः
विमतंतिभिमानकशास्त्रार्थत्वादाग्निहोत्रं वदित्याशङ्क्याह साध्याति। अतिशयकृतज्ञस्यैवार्थसंक्षिप्तवोच्यविस्तृतमिति

वित्तिकाह विधिरिति। कर्मज्ञानवाक्यसाधनस्युक्त्यर्थे उच्यते। अतएव तत्रेति। अतो कथं यच्चवर्माना ५

नावः सिद्धेर्थे दिव्यमानत्वे देवत्रयमादेकात्म्येति। यत्र क्रिया न ज्ञानावनात्म्या मसाध्यक्रियाविरह्यत्वाच्च न ज्ञातव्यविधिवसिद्धे वि
यायत्रितत्रतत्रविधिमानतेत्यर्थः अविद्यावितत्रमातं वेदतात्त्रवात्र समतवदित्याशङ्क्यादस्य तर्हि तत्र पुनरपि वाद्ये इष्टात्रवशादुक्ता
पयति सापेक्षतादिति तत्रैव व्यनक्त्यभिधेति। तत्र मद्याद्यनिवापासापेक्षत्वादमानमिति संवेक्षणकेवलं तत्रैव प्रामाण्यार्थमेव विधि
किंतु पदानां विधायार्थेत्याह स दतीति पदावयार्थविधिरित्येतरद्वययतिनेति। तर्हि विधिपदोपगतेरस्मन्पक्षे विधिरित्याशङ्क्या
हामीति। आदिपदे वेदसवतीत्यादिपृहोतुं यत्तु सरित्रीरफले किं वदितं तत्र मानांतरगम्यार्थत्वमुपाधिरित्याह सरिदिति। उपाधेर
संतवत्रिभ्यतिप्रत्यक्षेति। फलतीरसंवेधारणार्थे अतस्तत्प्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षत्वात्कथं नुवादितया तत्र मानतेत्यर्थः साधनं वा मित्रत्याह
पूर्वीदातिपदपूर्वमनपरमित्यादि वक्ष्यन्नर्थे प्रत्यक्षाद्यपेक्षेद्यार्थे अतदयोग्यत्वात् साधनव्याप्तिरित्यर्थः। किंच वेदात्ताद्यर्थे मानम
पारुष्यत्वादि विवाक्यवदिति प्रत्यक्षमानहोपारुष्येति। अत्रिहंमद्येत्यादौ यत्तिवारमाशङ्क्यवेदात्ते अर्थे मानसवादादिहीनार्थ
वाविद्यात्रसम्मतवदित्याह ताद्विधेति सापेक्षत्वात्तु मादाप्रमुपसंहरति सिद्धेति। तयो रिति कर्मज्ञानकांड्या रक्तिचेदत्रानं प्रमानन

आ. व. ८

कृत्वमेवासिद्धमिति कथं प्रमाणं प्रित्याशंकादप्रमेति। अधिकारिणो वा कथं प्रमितिर्न प्रत्याख्यानमर्हतीति तावत्तथापि ते प्रामात्रा
दिवदप्रामाण्यमित्याशंका ह्येवेदिति। स्याथे प्रतिकरणं चेत्तथा। नाप्रमाणं चेत्तु तावदित्यर्थः। विषये विधेरप्यप्रामाण्यं स्यादित्याह नि
धेयमिष्टमाजनकमुक्त्या यः इहेति स्याथे किं किं ववेदंता स्याथे मानं तद्दी समर्थं वा दध्यद्वदित्याह शक्तिरिति। प्रत्यक्षाद्योपपि वद
णपनुमादिसंज्ञात्तदपेक्षा चेदंता न स्याथे मानमित्याशंका हनापीति। सोपाधिके र्थे लिंगादिप्रवृत्तावपि निरुपाधिके न तत्र वा वृत्तिरित्यर्थः
वत्तास्मदस्य साध्यगोचराप्यस्मद्विशिष्टा नायोगिनां प्रत्यक्षं स्यादित्याशंका ह्येवेतीति। वशादेन न क्रियापदयोरन कर्षणार्थः तत्र हेतुश्च
योरिति। हेतुं साधयति नेत्यादिना योगिप्रत्यक्षपदे लिंगाद्व्यलक्षणार्थे तत्प्रत्यक्षं हेतुं तत्प्रत्यक्षात्मानं हेतुं न स्यात्तु प्रवृत्तिप्रवृत्तिनात्मनः प्रवृत्ति
रूपवादिति यावत्तत्सात्मानागम्यत्वे हेतुं न स्यात्तु प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षद्वयाद्यै विज्ञेयत्वेप्यनुमाविषयत्वं किं न स्यात्तु हि मानं मानात्मानं प्रवृत्ति
तत्तत्राह प्रमेति। अतो प्रवृत्तादया ह्यनुमानमगात्तावदेति चेत्तत्तत्मानं कल्पयित्वा मप्रत्यक्षं न। पञ्चला कल्पोतरस्यानां तदो
पस्थात्तत्र प्रत्यक्षस्यातिशयादित्याशंका दयदिति। विमतं न ब्रह्मवशाद्दीदियत्वा इमममत्तवदित्यर्थः अस्मादिद्वियद्यतिशया नात्रात्र

मा. व. ल.

प्रशक्ति सापेक्षं त्रिवेदित्याशंक्या हैवं वेदिति। विधेरधिकारि शक्त्यपेक्षतया प्रवर्तकत्वात् नपेक्षं प्रामाण्यमित्युक्ता तत्रैव हेतुतरमा
हनेति। तस्मादापि निरपेक्ष प्रामाण्यसिद्धिरतिशेषतः। तदापि तुल्यपुरुषशक्त्यपेक्षत्वमधिकारिणाः प्रसिद्धिजनकोत्पद इति स्थि
तिरित्याशंक्याहनेत्यादिना। पुरुषशक्ति सापेक्षत्वमुत्तयचतुर्थकरणशक्तौ तावनायाव विविधैव सापेक्षतेति शयप्रथाभिमान
तरापेक्षानावादि धीनामनपेक्ष प्रमाणतेत्याशंक्याहनेति। नियोगाद्यानां व्यात्रजमानांतरं संनवत्यथ्याशक्तियह्ययोगादात्मा
पुष्पप्रकाशत्वात्मेवैयशक्तिग्रहसूत्रोपपादितो तश्चुतिर्ध्विगदितवाक्येन क्यं वाच्यं तीव्रसंनिष्ठतां विना तु ध्यानांतरमानांत
रं प्रवृत्तिशक्तिवनापेक्षते किं दुष्टमाहने वाधिकारिणां प्रसिद्धिर्वाध्यतां च यो विवेक्यो वेदांतपुलेदमुपसंहरत्यतश्च। सर्वदेवनपेक्ष
तेति बुद्धताशक्तिग्रहेण पेक्षा तावेष्टरयुत्पन्नस्थापितवमः। दिनेनाधारिष्टाश्च। त्रिशाशंक्याह। निधानेति। शक्तितात्पर्यवत्तश्च श्रुत्या
नत्वा त्रयवातपेक्षवाक्ये युक्तिरिति ज्ञावः। विधीनामनपेक्ष प्रमाणतत्त्व उपासनेन सापेक्षापरिहारात्। धितेव वेदानां मनपेक्ष प्रामाण्य
मित्युपपद्ये किं हि तज्ज्ञानाप्रामाण्येनार्थसाधकत्वाच्च न ज्ञानेति। प्रमादृष्टान्तत्रेति पात्ररयापि दशादिश्रावदित्य

यं धर्मो यक हर्षतामानमयाधीनतियावत् । असौ विविक्तियोगः कृतं हृत्प्राविशति पुंसो नियोगः केन द्यादित्युक्तं दत्तवेति प्रितव्यं ।
 पण्डितपुत्रधर्मियो नपि पुंसो यत्र न क्षातं यत्र न नियोगो मेति । यत्तु साक्षादित्युक्तं पुंसो न नियोगः । शक्येति तत्र हृत्प्रातसाह न हीति । वे
 धं न फलवदिति ज्ञाने विधिमाशङ्क्य तत्र फलं न दद्विधौ विधानि द्विद्वौ जीवश्च वस्तुत्वादिर्हृत् । रक्षा किं विदिति विस्तृत्य
 नीव वस्तुत्वे दृष्टा विदित ज्ञानात्तद्विज्ञाने विधिरित्याह किमाविद्यो वा प्रवावा अद्ये विधिवेयार्थमिति । दत्तं नृणां इति । साधने
 विधिज्ञानादेव तत्सिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं हृत्प्रात्यनवविज्ञेति । अविद्या च मया तज्ज्ञादेह धर्मावप्यविद्या धर्मार्थं विदितज्ञानात्
 दृष्टान्नत्र विधिरिति द्वितीयमाशङ्क्या दत्तवेति । अत्र प्रतीचीति यावत् । अविदेशे काले वेत्यर्थः । बोधतोय इति शेषः । जीवश्च अस
 त्वसिद्धिर्द्विद्विदितज्ञानादेति ज्ञाने विधिरिति तृतीयमाशङ्क्या दत्तवेति । वस्तुत्वमविद्यया साध्यमपि न मुक्त्यहत्या साध्यमवा
 सतिपुण्ये साधो मर्त्तवापि व्यवहारे साधनमिति किं विदित्येतत्तस्मात्साध्यानावा प्रविधिरित्यर्थः । उक्तं यो धर्मो यदेव तद्विधे
 रसाध्यमिति वदुर्थं माशङ्क्य तदनावच्छेदं साध्यस्वरूपमाह साध्यं वेति । उक्त्यादीनामेकं विदितज्ञानमपि धर्ममिति यावत् । दत्त

आ. व. तु

माणस्येति। शादे ज्ञाने विधिभिर्निरूप्यमानस्य तस्या विद्याध्वंसि धात्रे तस्या से विधिरित्याशं क्वाह नात्मेति प्रपर मत्यासा विष्टमिति या
वत्र। उत्पन्नमात्रा देवज्ञानादेन ध्वंसि संनवारित्यर्थः माने तदस्या सवा विधिमात्रं प्रपश्यते तु स्यादित्याशं क्वाहोपांतरमाहात्मेति
पदस्या साधारणं सपनेनानिष्कृतज्ञानं देवनपेक्षया दकार्यं न विधेयमित्यर्थः कथं स्यातिरिक्तं देवनपेक्षं तत्राह स्यादिति। अत एव
इष्टपंचम्या संवेद्यः किं वत्र सति ज्ञानोपपत्तिदोषा विधिगद्येपितस्य ज्ञानोपाये च वासाविति विकल्पाद्यं गीतं तद्वितीयं ह्यप्यति
प्रत्यगिति। ज्ञानार्थिनमदुपायादयत्र नयत्र प्रदत्तार्थत्वादित्यर्थः कल्पांतरं प्रत्याह कियेति। नेदहेतोरनिद्यायानं छिदोत्पन्नाया प्रा
प्त्या च नानिर्वर्तकत्वादयत्रायाश्चातिरोक्षेनात्प्रवृत्त्याशं क्वाहोपांतरमाहात्मेति। अत्रिक्तं दुपपत्तेरैवमित्याह नवेति। ज्ञानोदय
नोत्तरीयकत्वेनाज्ञानध्वंसपितरकार्यं च स्यार्थं ज्ञानान्या से विधिरित्याशं क्वाह संसारति। यथालोष्टादिना सी निक्षिप्यदि संसर्गं
यासकाया विद्यानाशायात्मयवयमं न स्यान्निरवयवनाशार्थमन्या से विधिरित्याशं क्वाह नवापीति। सकार्या विद्याध्वंसका
र्यकारणात्ममात्रादित्यर्थः कथं तस्या यथाज्ञातमात्रतयाशं क्वाहोपायेति। ननु सत्रपा नुसारणज्ञानध्वंसि सवात्रवत्त्व

तिरेकेण शिष्टमस्मीत्यर्थः तत्र विहृदपुनर्वप्रमाणयति वस्त्रितिवेदातेष्वप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकं विविचित्रमाज्ञातज्ञापकं वतो विधिति
यत्रोक्तमुपसंहरत्यज्ञातेति। अत्रेति वदन्तोक्तिरुदाहरणं हेतुमेवाह्युक्तयेति। अग्रहाद्यधर्मप्रहात्यं द्विविधा विद्यातवाद्याय
विद्याजन्ममात्रात्रिष्टात्रिद्वितीयस्याविहितज्ञानादित्येकेनैव प्रत्याह द्वे विध्यं वेति। तत्र अत्र पवदित्यपेक्ष्य पुनस्तानं समुच्चये
यकारः एकत्वमपि न तस्यामानयुक्त्यनावदित्याशंकादेकात्म्येति श्रुत्यर्थविषयत्वेदात्तावात्रनेदकात्तावेतदिक्यमित्यर्थः तदेत
दृष्टान्तेन सावयति प्रमेयेति। इदं प्रतीतिर्यत्र तत्रास्मादज्ञानं तमाह दयत्र न गच्छतु रेकस्य द्विकरत्रायोगाहेतात्तमरकारणान
ज्ञानांतरं तत्र द्विष्टिहितज्ञानादित्याशंकाह प्रत्यगिति। इदोपाया निरित्यादिश्रुतेर्यदनात्मवस्तुतस्मिन्कारणान्यगजानमेवैक
रस्य द्विकरत्रविरोधशुक्ल्यादिदृष्टान्तेन निरस्य इत्यर्थः इहेति यत्र हारानेदोक्तिः प्रत्यगज्ञानातिरिक्तकारणानावेकलितमाह
तदयेति मातृदविद्याद्वे विध्यं तथापि मुक्त्यप्रमाणेनाज्ञानात्मासादितितद्विधिमाशंकाह न वेति। आदियदेतयोमाद्युक्तिः नित
मुक्त्यमुक्त्येनास्यामायेकमित्यत्र दृष्टान्तमाह न तथादिना किं व सविषये साकारवगसुडादिज्ञानमत्यस्यते मया त्वात्मज्ञान

आ. व. नु.

नेन तदस्यासायोगात् तत्र विधिरित्याग्रह नयेति अविषयत्रमात्मनसा धयति सा च केति तावकोत्तरा कर्त्री। आत्मवियोगाकारत्वे
हेतुमाहाश्रयतेति। अशब्दमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः किंवाचरुष्टेजगरुडादेर्जीनमस्य धाते आत्मज्ञानमप्यस्य धाते वेदात्मनो चरु
त्वे वाच्यत इत्यत्राहोडियेण मनसा वा प्राप्यतेति विकल्प्याद्यं प्रत्याहमेति द्वितीयान्निराह दुःखेति। यादौ मनसंति शेषतत्र हेतु
श्रुतेरिति श्रुजकाशत्रात्र धातं आह्वयार्थः केवि नु विहितान्याससंहित मनोपुक्तिहेतुरिति ज्ञानात्मासे विविचिच्छेति तत्रापि
हजावनेति तद्धितत्रोपादानं निमित्तं नानाद्यत्वा ह तस्येति इहेति ज्ञानवैख्यं सत्त्वावस्थाप्यते। न द्वितीयस्याहस्यकार्येति
अनुगतिनिमित्तत्वेनेति शेषतत्र हेतुश्रुतेरिति यवगतेरस्यास विधिरनवगतेनेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह साक्षादिति द्वितीयान्नि
रस्यति ज्ञानेति। नवात्मनि पराक्षेपे तदापरोक्षयाच्यान विविचिषा रोक्ष्याभ्यामादापरोक्ष्यायोगादिति वकारार्थः म कृत्वा ताधी
नीज्ञानवैसिनीत्यस्यासे विधिरित्याशंकादात्मनि। ज्ञानात्मा न्योऽप्येति शेषप्रसिद्धेरित्यर्थः नन्मप्रावेणाज्ञानावैसिद्धेत्वेपि क
दाक्षिन्नज्ञावाज्ञानद्यज्ञानव्यपित्याशंकाहसम्यगिति। न ह्यस्यामद्वेशे प्रकाशप्रकिरणमाणादृष्टदृष्टकरमित्यर्थः विपक्षे दोषमा

किं परतत्त्वेनाम

हावावितमिति अत्र विदुषा नित्यावश ननु वेदां नेषु मेव विधिः संवेदादो निरस्तस्मा किमिति तत्र निरुद्धेति पिष्टा घृष्टे रितादं शंका दैवो वनि
ति आदिशब्दे मशब्दे ज्ञाने घोटा विधि निराकरणं गृह्यते अत्र न फलमाह सचेति अत्र कर शंका यमाने विधि प्रकार निरस्तो विवि
रत्र निरुद्धेति प्रसंगादिति समुदायोर्थ उक्तरीत्या विध्यत विद्वद्वाक्यप्रकाशेति रित्याशंक्यतदर्थं त्रिगमयति सचेति मिति तत्र वाक्य
प्रवतारयत्यात्मनि ससर्वस्मादिष्टवाच्यं परानंदो दृष्टं दृष्टं ब्रह्मेति विवेकी पश्यतीत्यर्थो अत्र श्रुतावनेन का केन ज्ञातीत्यर्थः प्रागुक्तमर्थ
त्रा संलघं हेतुकर्तुं दिशद् दृष्टं वाक्येन न विधायकः किं त्वदर्थो तस्यामादर्शनाह इति वाक्यार्थं पुत्काशं तत्र वाक्यमवत
रयति सचेति प्रसृतमान फलव्रत दृष्टं वदंसादात्मनि सचेत्यमानं अतश्च कारणेन प्रसक्ता वापनिषदत्वात्तावशं कितेतन्निरासा
येव दोतानामेवात्मदृष्टदेतुवेन स्वीकारे नुया श्रुतमदत्तेन दाद श्रुतिस्मात्तदोपनिषदत्वसिद्धिरित्यर्थः श्रुतवाक्यार्थमाह
शनं चेत्येति विधीयमानं श्रवणाद्याभिदोत्रवदसकृदनुष्ठेयं यत्नादिति प्रोक्तो मंतव्यवाक्यमादत्त उपाय इति तयोः श्रवणमंत्रप
माह श्रुतीति श्रुत्यादिति शक्तिता तयोनि श्रायकैः श्रायैर्वात्मानि वेदां विता तयोनि रूपं श्रवणमित्यर्थः न नष्टरूपमाहा गमे

आ. उ. व.

ति। श्रुत्यादिना ज्ञातव्यं तत्त्वस्य। संज्ञावनादिनिरोधेन निश्चयार्थं इतमिच्छावसाधको यत्प्रकर्षदनुसंधानमंततश्च इत्युच्यते इत्यर्थः वेदांतानवस्युपगतं किं त्वपि विविधपराइतिके विज्ञात्रप्रत्याहवस्थितिकथं वेदांतेषु प्रसूनिता त्वर्थ्यमनन विविधज्ञातत्वाद्योषिदिति तत्र दृष्टिमात्रमिष्टं न वस्तुतश्च श्रुतश्च न मंततश्च ता विविधत्वतादिवैव सुनिता त्वर्थ्यसिद्धमित्यर्थः इष्टं ते मननविध्वनावसंप्रतिपत्त्यर्थो हि शब्दः मननाख्यतर्कस्य श्रयश्चात्र सर्वश्रानोपपत्त्येनेया तर्करोत्यादिविरुद्धमित्याशंकाहवेति। अत्रेति श्रुतार्थनिश्चयोक्तिः। नेषेत्येवैदिकतर्कनिर्दिष्टातदनुसारितर्काकारो विरुद्धत्वेपर्यः द्वैदिकशब्दो वतत्र निश्चायकवाचकस्य कुत्रोपयोगश्चाहवायेति त्वंपदवाच्यत्वेहादि किंतु तत्त्वादी विदात्मा तत्पदवाच्यमपि न प्रधानादिकिंतु स विदामंदात्मकमद्वयब्रह्मेत्येवं विधावाच्यवाचकसंबन्धेन न स प्रवृत्तश्च तर्कश्चादिने योगो यद्यपि शब्दस्य तत्र निश्चायकस्य श्रुत्यामनावनादिद्वयमननाख्यतर्कप्रतिकर्तव्यत्वेनाप्युच्यते। अतस्तत्त्वतः कथं करणत्वादित्यर्थः निदिध्यासनश्च तत्प्रमाहापरतिश्रवणमततस्मादिदुक्ते क्वचित्स्थितश्च वाक्यार्थज्ञानांतरायह। न श्रानायासेना वाक्यायातत्त्वार्थवाप्तौ निदिध्यासनवाक्या

निदिध्यासनमुच्यते इत्येव वाक्ये तु विचारप्रयोजकसापत्तिकं ज्ञानमुक्तमेतदेव सत्त्वासाधनं विधातुमनुदितमिति तावन्निदिध्यास
नास्ति फलमाह पूर्वयोरिति । तच्च ध्यानसहितश्रवणाद्यवसा विषयमेव स्पष्टयति । श्रवणादीति । इहेति त्यागोक्तिः प्रयत्नशाला
दि सादित्यतवावृत्तिं प्रवयति यावदिति ज्ञानम्वरत्वं फलशरीरस्य पाठक्रमेणादर्शनादीनां क्रमसूत्रकामत्यागमादिति अंगे सहाधीत
देहादीदो विचारप्रयोजकं ज्ञानं जायते तदेवागमादावाख्याञ्च श्रवणात्ततो मतिर्मे ननततश्चादि प्रयुक्तश्रवणस्यात्मधीहेतुत्वे
नात्मशास्त्रिज्ञानमननस्य संगानादप्रतीतयानुष्ठानादसंज्ञावनादिश्रुत्यं स्थिरं ब्रह्मज्ञानमिति निदिध्यासनाख्यतत्त्वतात्पर्यं न योज्यं क
मर्कं वाच्यं वात्याह प्रतिपत्तिरिति । यावन्न श्रुतमनुते तावच्छ्रुणातीति शेषः विशिष्टश्च श्रवणादस्मादावात्मप्रतिपत्तौ सामग्रीयं द्योतयि
तुं मध्यमः तस्याशङ्कादुदितायामपि श्रवणाद्यपेक्षते चेन्न हिततो जाते विज्ञाने किंचिदपेक्षते तत्र केवलाध्यामुक्तिहेतुरित्याशङ्क्य
होत्येनेति श्रुता सिद्धात्माकारज्ञानतत्त्वान्न प्रत्यगापेक्षश्च लघ्वेन न ह्यत्र किंचिद्विद्वानपेक्षते आत्मज्ञानस्य तत्त्वित्यर्थः किंच ज्ञान
जातसापेक्षत्वं मोहश्च तद्वेति विकल्प्याद्यहपसत्यं तिसाध्यति । यद्यत्र यापतदेव तत्रापेक्षमिति नित्यमान्मोक्षे ज्ञानमेवापेक्ष्य-

मिति सा कृति तीर्थ निरस्यतीति चेत् । तत्रो मात्मानादिर्यथा नात्मन मध्यज्ञाने मावाद्यपेक्षया निश्चयफलं जायते यद्यत्वे को व्यतिरिक्तो
 मावादि रात्मन मध्यस्थि वाक्यावज्ञाने कर्त्तृद्यत्वात् नोपेक्षा युक्ता तद्विषयजन्मनि मवाद्युपपत्तिहेतुत्वादित्यर्थः सनात्मविषयो मावाद्यनु
 मर्दनस्योपपादयति जमाणयति । कारणानुसारादौ जातद्युप विषयमनुमरतीति श्रुतफलापश्चान्मावाद्यनुपमर्देनैव तिष्ठतीत्य
 र्थः आत्मविषयो मावाद्युपमर्देन व्यनस्यामेति यत्रेति बुद्धिभुद्धावस्था का तत्रेति तत्फलादस्यावाक्यादि ज्ञानता इत्यादि शब्दान्मात्मानं तस्य
 त्वानि संसवादिपानिषदर्थविषयत्वव्याहृतिरित्याशङ्क्यादपदार्थेति । वेदाता विरोधिपरिकीय मनुमानं मनुमिति श्रुतेति पदा
 र्थविषयत्वोक्तिः तन्मात्रविषयत्वे तर्कोदरात्मनो युक्तोपातिपदव्यभिचारात्कार्येति कथं पदार्थसाव विषयवत्तर्कोदेरिति
 तत्राहात्मेति । अत्र शेषदृष्टे पुनस्तु पुनस्तु विदात्मवमनात्मकं कथं विदितावेवेकासावकिमिति तर्कादिना गम्यते तत्तात्कार्यो
 पिकात्र गम्यते तत्र हि भवितमर्थमाह सर्वेति । नदिपदार्थं श्रुतं द्वैतमयतेति वाक्यार्थः श्रुतिपितथा । तद्विदेकरमध्यदत इत्युक्त्यादित्य
 र्थः आत्मा देवात्मज्ञाने पितदमात्मानमपि गोचरयत्यात्मनि मवदनाद्यः आत्मनसा विशेषश्चोत्पत्तिरिति मत्वा द्वैतीयमात्रे दाय ह प्रय

तिनिति। ज्ञानमपरिच्छिन्नविषयत्वेनासम्भवेवेतुरनात्मतत्त्वप्रतीकोनात्मनो यत्त्वान्नात्वा सिद्धेनैवमित्याह्नायमिति। तत्र हे
 तुः प्रतीतिरिति। तत्र हृष्टांतोदंतेति। अस्मात्मात्मनो नात्मानं श्रुत्वा मितं तत्र समर्थयते धृत इति। यत्तु श्रुतो पूर्वमपरादिना नात्माते। द्वैतमा
 विद्यमिदं यथा आत्मा द्वैतवा विद्यमिति सिद्धे फलितमाह यत्तदिति। केवलं निरुपा विज्ञेयतश्चाज्ञेयं कुरुते तु संचरति। प्रत्यगिति। अत इत्या
 दितारं विनये तदज्ञानादिति। अत्र समज्ञानमिति वच्छेदः। इष्ट्यादिवाक्ये व्याख्याते नुवादे वाक्यदर्शनादिषु धृष्ट्या इदिते धृष्टिज्ञानशब्दे
 न निदिध्यासनं नुवादे फलं पृच्छत्यनुवाद इति। तत्र फलमाह ध्यानेति। निदिध्यासितव्य इत्युक्ते ध्याने तदित्याशंकाया न निरासाय विज्ञान
 शब्देन तद्वद्व्यते सदिग्यथा वाक्यशेषा विणीयादक्राशश्चैव उपदधातातिवदित्यर्थः। निरस्य शंका प्राप्तिमाह। निदिध्यासनेति। अत्र
 तादिसमतिव्याहारा निदिध्यासनं ध्यानमिति शंकि ते तन्निरासेन वाक्यार्थं ध्यायितव्यं विज्ञानशब्देन तदनुवादश्च निदिध्यासितव्य इति।
 ध्यानमसाधनं लोचनं श्रवणं च मुपेक्षितमित्याशंका ह विज्ञानेति। संबन्धगुणो ध्यायितव्यतत्र तत्रत्यर्थः ननु विद्यासाधने तदसा
 धनत्वासिद्धिसमाहितो ज्ञेयत्वादिति श्रुतेः अत्र निदिध्यासितव्य इति ध्यानमसहितं अवलोकितं फलं अत वाक्यार्थज्ञानोक्तैरिति उच्यते

आ २

संशयानशसावनचमिष्टं वेदत्रापितदेवनिर्दिध्यासनं स्युतमिति संवंधः तद्युक्तिफलवो द्योयते तत्र वाक्यशेषविरोधादित्याह द्वा
 र्यमित्यायमुक्तिमात्रं फलं स्युतं त्रं ज्ञानं तदेव निर्दिध्यासनं स्युतमिति संवंधः तद्युक्तिफलवो द्योयते तत्र वाक्यशेषविरोधादित्याह द्वा
 देकात्म्येति ब्रह्मज्ञानं धर्मसाधनफलानुपगमे हेतुमाह प्राप्तमिति। ऐकात्म्यं को वल्यन्नित्यं प्राप्तमतस्तदावरकाः कान्धयज्ञानान्निरासा
 न्मुक्तं प्रत्यक्षायां विद्यानिवृत्तेरात्मनो यत्र द्वैतापत्तिरनद्यवेतदवस्थमात्मनस्साधनाधीनं चमित्याशङ्क्यत इति। रजःखिन्वसपी दे १।
 त्वसकायां ज्ञानस्य तत्त्वमतस्तद्विपरिणामात्मनो नित्यतेन वेतवतात्मनो ज्ञानकार्यं धर्मतदधीनं धर्मसंज्ञानतिरेकाद्वा हेतुमाध्या
 स्यादिधर्मपरं नुद्येपितस्याप्रत्यक्षायां तेति नावः आत्मनो ज्ञानात्मना सहानवयवेन संगतिः सादात्म्यं कथमात्मा कल्पितं तत्र तत्र दहात्मि
 विसृज्य दनं तदा ज्ञानात्मनो नित्यमित्याह पश्चात्मात्रादे रात्मैव रूपं तद्विधानं ध्यानं सिद्धे सत्त्वकल्पनाधिष्ठानं तत्त्वतः तद्विधानं सत्त्वकल्पना
 ज्ञानधर्मसहयवात्तदेपि ज्ञातात्मा ततो सिद्धो नित्यो वाक्छिन्नश्चेत्तात्मा इत्येतन्न श्रुतिरित्याह पश्चात्मात्रादे रात्मैव रूपं तद्विधानं ध्यानं सिद्धे सत्त्वकल्पनाधिष्ठानं तत्त्वतः तद्विधानं सत्त्वकल्पना
 त्रीपिकोऽस्य महानदशायां ज्ञातृत्वादि त्वर्थः तथापि ज्ञानमात्मनो नित्यमिति त्रं वानाद्यो हेतुहो न हं न विमदाहानं तावत्सदाता

हेतुः

हेतुः २

तिशब्दात्तद्धितं न द्यं ब्रह्म न अर्थप्रत्यगात्मैत्येतमर्थत्रेति वाक्यमवदत्तं धाद्वारा मोहं मीत्यर्थः आदेशना कं च्याख्यायना-
हीत्याद्यवतारयितुं शक्यतया देशं इति संव्रमस्मरं न अस्मिन् ह वत्तात्पर्यं प्रवक्तव्यं च प्रकरणात्तरकरो नातिशये विव-
दिवातिशब्दप्रक्रमासादृश्येन देशस्या मायुक्तं च प्रमादमुक्तं इति तत्र हेतुर्न तत्र युक्तता निगमयत्यतः इति कथं तस्मिन् देशात्
राजावो विधिपस्यापि संतवा दित्याशं क्यह । दिहा कृतिप्रियं परतत्र वं ब्रह्मणो निर्देष्टुमिष्टं तत्र यावन्तो प्रतीदयो निर्देशयोऽप्यप्यत्र
वीतिनिरासात्त्र विधिमुखं तत्र बोधमित्यर्थः निषेधमुखेनापि नाद्वयबोधनं प्रतीदिनिवृत्त्यादि ता पत्ररित्याशंक्यनाश्रुदज्ञानताम्रि-
मित्यादावुक्तं स्मारयति निवृत्तिश्चेति । किंच ब्रह्मणो यत्र तावाता वस्थिति रापाततो वस्तुतो वा प्रथमसंगा कृत्यादिता यं प्रत्याह निवे-
ति । तावातावयो ब्रह्मणो यत्र वस्तुतो न स्थिति रित्यत्र ब्रह्मशब्दार्थोक्तिपूर्वकं हेतुमाह यावत्तेति । इतश्च निषेधद्वारे व ब्रह्मणो
शायुक्तिरानित्याह शब्देति विविक्ता देशस्या वा संतवमुपसंहरत्यनिधेति । कुरुस्थसंगा द्वयनिमित्तालावात्र पुर्याशब्द इति रित्यर्थः
निषेधादेशस्य तत्र वरमानत्रमुपसंहरत्यादेश इति । विधिपुखादेशा योगं हेतुं तेनेत्युक्ता देवत्रमा हतदेवाद्येति । नहीत्यादिव्या-

आ-वृ नेनोच्यते तत्रैव वाक्यं तत्र माहयस्मादिति। स उ त्र मः पुरुष इति श्रुतिर्वेद श दार्थः। उक्तोर्थो विवक्षित मत्र ज्ञान मप्र फल तत्र वादित्य
 हा यो मा मिति। उक्त स्मृति प्रामा ण्य मा प्रो क्त वेने प्रव पति। वेदेति। वेद मूल वा अत आ मा ण्य मित्याह श्रुतीति तस्य अनुपेक्ष वेदे तु
 माह स द्वेति। नाव द्वा क्य मपि के विदुषे कृते तत्राह तवा दृशेति। विदि। किरित्यर्थः ब्रह्मेत्यादि स्मात्पयो पुक्ता कुरा यं संक्षिप्याह तत्रेति
 तमि त्रात्म युक्तरात्पा द्वैत निर्वृत्ते स विवेक श्रुत्यः अगत चेन कार्यं कारणं च पश्यति तं स ददर्शिन म ईं ब्रह्म इत्यादि मिथ्या दृष्टं पुमर्थोऽपरा
 करोतीत्यर्थः ब्रह्म शब्द म्पर विषय च मांश क्य मन्नि धि विरो ध माह ब्रह्मेताति। जाति निर्देशे लघ्वे वाक्यार्थ माह ब्रह्मेति। परा कर्ता हेतु माह
 माह मिति। असम्य क दृष्टं विवृणाति यदस्मीति ब्रह्म ज्ञाति स्मृत म्यर्थः यदस्मीत्यात्म त्वे यत्रा स्मीत्यना त्वे वा निश विवेका कुशल गित्यर्थः परा
 करण प्रतियोगिन माह केवल्यादिति। परा कर्तृति प्राय माह तातीति। त पुरुषार्थोऽपरा करोमीत्यतिषेतीति शेषः तत्र परा करण मुचित
 मित्यत्र व्या सम स्मृति माह किन्नेनेति। को सा वा न्मा प्रहारी त माह योच्येति। द्विती य सा गं विज्ञ ज ते यो नोति। यो हि कश्चिदात्मनो यथात्म न
 वेद स यदित्ये ब्रह्म इत्यादि युक्त तयात्मानं जानीयात्तदा सा मिथ्या दृष्टा जाति स्ममेव यादृशं विम ला के व न्या अविद्येदो न्मात्मा प्रहारी

उक्तं च त्वर्थः यत्सकृदपि ज्ञानो चेदेतत्तदा निरलेदेतद्वेनात्मदृष्टिरित्याशङ्क्याह स चेदेति अनन्ततद्विद्योभिर्गुणैश्च रूपतश्च
 यत्तिवाराद्येकतत्र सदेवाय निवारिदृष्टतदनात्मनः पक्षे कृतत्वं न हितदतिरेकेणानात्माप्राप्त्यर्थः स च दृष्टतत्मात्मवशकिमि
 तिवाक्योत्पन्नानेनेतरइवाध्यातेतेनाकालादिनातदेवकुतो न वाक्यमविशेषादित्याशङ्क्याह अतमेवेति अद्वयानंदप्रत्यगा
 त्मवलम्बदाकारं ज्ञानं तदविद्योत्पत्त्यात्मासबुद्धिस्यंप्रामाण्यात् निवारिवा द्यातिवारिद्वैतं च द्वावते तद्वाक्यं ज्ञानमर्थतो वलवदि
 त्वर्थकालादेरपिबुल्यमेतन्न हितद्यप्रत्यगिति रिति मृत्पमप्रीत्याशङ्क्याह प्रत्यगिति तदनावा तमेतं यद्वलमावः अज्ञान
 जविशेषादिकालादमयवलात्तावो तश्चाद्यर्थः अज्ञानजवाविशेषेनेतद्वैषम्यं युक्तमित्याशङ्क्याह न वाधेति ज्ञानश्चाज्ञानोक्त
 वं न वाधकत्वप्रयो म्कं शुक्तिशृणादिविद्यावाधकत्वादृष्टेस्तत्रज्ञेयवलात्वावकं कालादेस्तदनावात्तदसिद्धिर्न वाज्ञान
 जवानेयवैषम्यासिद्धिः पार्थिवेषापिपाषाणेष्वन्तरवैषम्यदृष्टेरिति तावः उक्तदृष्टिद्वौतनार्थोद्दिष्टः इतश्च ज्ञानमेव वाधक
 मित्याह तयोरिति न च विरोधिवाविशेषाह परात्मादृष्ट्यनुसाराज्जहिप्रकाशोपबुध्यते तममेति तावः आत्मेव सर्वं द्यतवा मते

भा. न. द.

तस्य प्रसंगेन तन्निद्राद्यमपुनरुद्धं तस्य दिवाकार्यं तात्पर्यं सुप्रसंगं हरत्यात्मनामिति। यथा ज्ञानेन न विमुक्तं व्यनक्ति। संसृत
मि। इदमित्यादि प्रश्नपूर्वकमादत्तं प्रोदितत्वादिनि। इति शब्दो ज्ञेयत्वादि वाक्यप्रसंगो यथेति। यस्तु प्रश्नसमाहृत्यैः दृष्ट
व्यं दर्शयन्नुवतारितवाक्यं प्रोमादप्यत्रेति। सयथा दुर्दुर्गैरित्यादिवृत्तावुवाच पूर्वकमवतारयत्येवमिति। अयमात्मा प्रोक्तव्य
इति यत्र वणविनिस्मयप्रोक्तनीत्यासमाप्रोतिष्ठन्नो हि शक्तितात्पर्यानुसारी विचारो नंतरं स्मृतव्य इति स्मृतनविधेर्द्विप्रारूपस्मृतं
तत्प्रोक्त्यादि शरयते सयुक्तानुसारीत्यर्थः। उन्नयं यथाभवताये दं सर्वमित्यादौ प्रत्यक्षादिविरोधं शंकतेनामिति। इदं हि गान्धर्व
दास्यमिह युक्ता स्मृते शब्दात्तगच्छद्गामि। परिहरत्यत्रावृत्तेति। निधिषाणवाचितप्रत्यक्षं वाच्यं प्रेक्ष्य गेहो न तदतिरिक्तं तत्र
प्रत्यर्थं सर्वं विनाशमिति धीरस्मदादेरशक्यत्वात् न देतीत्यशंका दोतदिति। एतस्माद्विनाशिरुद्धे प्रताप्य द्वययणं इति। अत्र
सर्वं विनाशमिति चेन्न मेवज्ञातुं शक्यमस्य सर्वं न गतिः। अत्राधमात्रमित्यर्थः न केवलं हि द्वंद्वं न दसिद्धं सर्वं यद्विनाशं कि
न्मयं सदसिद्धं तन्निद्राद्यमपुनरुद्धं तस्य दिवाकार्यं तात्पर्यं सुप्रसंगं हरत्यात्मनामिति। यथा ज्ञानेन न विमुक्तं व्यनक्ति। संसृत

यानिवाह १ नित्यं च

कालिकापुराणविरचिते शारदायाम्भुमिश्रिते नाट्यसूत्रे भाष्ये कल्पितास्येति चेत्तदा

श्रीकालिकाविरचिते शारदायाम्भुमिश्रिते नाट्यसूत्रे भाष्ये कल्पितास्येति चेत्तदा
कारजातं रूपमित्यर्थः सन्नेविभाष्ये तद्विनादुक्तीनामित्यादि चेहृदयं वाच्यं यथेति इदुत्तरं यमान्द्येति शब्देन नद्वयमेतन्नाताविशे
शेषावासा शब्दार्थे दार्ष्टानिकमाह नद्वय इति दृष्टान्तसामान्यविशेषतावादाष्टीप्रिकेपिसंश्रयः। मूल्यवादित्याशङ्क्यतद्वाचनिरात्रिकी
रसमासाद्य विशेषरसेदोनेदावेति विकल्पाद्यहं यतिविशेषरिति। विशेषाणो सामान्येन तादात्म्यवत्त्वविदिति यत्तद्वदश्रितशत
कल्पताविधानाद्यकल्पितविशयमात्रवायोगादयथा सामान्यातावातद्विधातुहेतुदत्तसदपेक्षाविशेषाः स्युः तिनान्तद्वय
द्वितीयमनुनायते विशेषरिति। सामान्यश्रुतेत्याद्याद्वत्त्वयत्नेषु तदिष्टं तद्यत्वे ददिवद्विशेषत्वमेव साक्षाद्वत्त्वयत्नेषु तावत्तद्वत्
सिद्धिरिति परिहरति खड्गवदिति। विविशेषादौ विशेषध्वन्यर्थः सामान्यविशेषयोर्नेदासेदो निरस्ययापि परिश्रान्तवावृत्ति
एवावृत्ति। व्याप्ताविशेषाव्यापकसामान्यतयात्तद्वन्विन्नानाद्योयं व्याप्तिरसद्वत्त्वयत्नेषु तावत्तद्वत्त्वयत्नेषु तावत्तद्वत्त्वयत्नेषु
सामान्याप्रतीतिरसंबन्धोत्तरं तयोरितिकल्पितसत्त्वावच्छेदार्थः न सकलितोसासमानवादाभवः। यत्तद्वत्त्वयत्नेषु तावत्तद्वत्त्वयत्नेषु तावत्तद्वत्त्वयत्नेषु

भा. चत

मिर्तिर्यः अनात्मा सन्न असन्नमत्वा सचेनिस्य बोधादयो न चो वाच्यत्वेऽतः परतो वा मिद्धि नाद्येन हि नित्यवो वा दथ सद्धातमि
यतिजा इहानात्रापि परतः कल्पनां विना परश्च तदसंबन्धात् नानात्मनो सत्त्वमपरोक्षधीविषयगो धात्रापि स नित्यवो धातन
आजडाजडयोरसेदायोगादतोऽयव्यतिरेकात्तावालावादात्मनिकल्पिते तन्मात्रेण हि दिति आत्मनो नात्मनो च याद्ययोगेऽप्यनात्मनश्च
कालादात्मनो च यादिष्टादित्याशं क्वाच्यच्चिरस्थितिप्रत्यमिति आविद्यं देहाद्यात्म चंतस्था नु मोदतेऽत इति व्यतिरेकत्रिगहनापीति
। अतः परतो वा तदमिद्धे कृतेरित्यर्थः अनात्ममृतावालोचनया व्यतिरेकमात्मन मृता निरश्च मृच्छतावालोचनया पितृश्च तत्तद्वदयो
गमाहनात्मैति आत्मनो नात्मनः अकाशादयव्यतिरेको निराकृत्या वयादिस्फायोगे ह्यंतर्गमाह पराडित्ता आत्मा वदमात्मान
मचेतिसापितमविद्यादयथात्मन म्रदव्यायोगात्त्रवात्मा अनात्मनो चयः पराकृषता वोर्जंश्रुतम्रदयोगादिति नाव आत्मनो वश
नो न च ये ह्यंतर्गमाह व्यतिरेकेति प्रतीक्षी पराव्येध्यम्रचा ह्यंतर्गमाह तदार्ष्ट्रिके प्राप्तामा अविशेषता वनिरणं देहं ह्यमानं देह
त्रशद्वयप्रहयुक्तिमाह दुंदुशति सर्वत्रेत्यथार्थमाह पुं प्रयत्नात् प्रकृतवाक्मसामथोपादानातिशयोक्त्या देहं ह्यमानं देहमात्रं

अ

[illegible]

एवमाद्यविमाननूतिदुंदुष्यादिशब्दमात्रमित्यर्थः दुंदुष्याच्चातशब्देन शेषोऽप्युच्यते सवशद्विशेषसमाप्तिदेशस्तथात्र विशेषा-
त्मकश्रुतपंचकश्रुतलकारणोवसानमित्यत्र निदर्शनमित्याह सामाद्येति । अत्र काव्योणां लोतिकाणां प्रतेष्टानुवृत्तेष्वप्यत्रेदतिष्ठे-
त्यत्र वाह्याच्छ्रुतान्युक्तिर्दृष्टान्तमेदिदुंदुष्याच्चातेशब्दांतरसामाद्यविशेषलीयंतद्रत्याह वाह्यानितीति । तथावेति महासामाद्या-
दिदृष्टान्तवदित्यर्थः कारणश्रुतद्वये ब्रह्मणि प्रतानं कारणे लोतिकाणां तेष्ववसानमित्युक्तार्थविंशित्यर्थे दृष्टान्तत्रयमित्युपसंहरतीत्यु-
क्तेति अनेन दृष्टान्तमाफल्पोत्था सर्वश्रुतब्रह्ममात्रचमुक्ता न दिवदृष्टान्तान्तरेण साधयितुं तदाहात्रयमिति सद्विशेषाख्यवस्तुतस्तसामा-
द्यावप्युच्यमानेते मानेदेन नेदेन श्रुतयावमानतो न शक्यं नैकैकैकच व्यक्त्यनावेतदसंघवात्र सामाद्यवा सिद्धिरित्याह प्रष्टा-
ति । दृष्टान्तमत्र द्यदार्ष्टिकमाह यथेति सत्यद्वयमसंगत्वं वयथोक्तं तथाश्च प्रकाशे प्रतीयमानं तत्र ज्ञेयमित्यर्थः दृष्टान्तमुपसं-
हरति । सामाद्येति विशेषाणां सर्वेषां मेकस्मिन् सत्र सामाद्येयथावसानमित्यर्थः दार्ष्टिकं विवृणोति । तथेति । उक्तदृष्टान्तानुसारं
नामादिनिर्मित्योनित्रायां नोकार्योदीनामस्थूलादिके ब्रह्मणिलयत्वे प्रत्यगवृत्तबोद्धव्यो संगस्यादित्योक्तं । सर्वश्रुतिकारणश्रु-
तं ४ लिख्यत्वं तत्रेदेदेवास्मान्न विशेषवा सिद्धेऽप्युच्यते तस्यैव हेतुता पत्रित्यर्थः तदद्वयत्वे किं स्यादित्या ५

३१-ब३

तीव्रिक्रमेण लया इत्यत्र ता एकारमममिति माहम् द्यतेति। पृथिवीमारत्या ते ह्यर्थे पुपूषे पूषे रूपादित्यागे नोत्रोत्तरा
 रूपावाद् रूपा द्यतेति यो जना। तत्रे च छांदाग्नसममिति माह नामादी निति। तथेत्स नंतरा कन्या योक्तिः स यथा दुदुने
 रित्यादिव्याख्यायमयथा द्विरेरित्याद्यवतारयितुं हतं कीर्तयति दृष्टं तेति। कृतिकाले क्रमेण सर्वस्यात्ममात्रे दुंदुस्या
 दिदृष्टं तेषु पत्येकत्रितयमुक्तमित्यनुवादार्थः दृष्टं तत्र योक्तिफलमुक्तमनुवदति माह सामान्यवदिति एकवसवे स द्विशे
 षाणां त्रिष्टावत्यतीत्येकस्मिन्ननात्मनस्सर्वस्य लया त्रयत्यागतिरिक्तं किं विदम्रीत्यर्थः उन्नरवाक्यतात्यर्थमाह कृती।
 ति। दृष्टं तत्रयन्यायः अवतारि तदृष्टं तत्रावकाक्षार्थमाह धूमोत्त। दार्ष्टान्तिकमाह प्राणेति। विज्ञागपदेनोत्तरा त्रयज्याक्तिः
 स यथेत्यादि वाक्यस्य तात्यर्थ्यांतरं लकुं बोद्धव्येति शब्दमात्रे तद्विशेषाणां भेदो दृष्टव्यस्तथा सिन्नजातीयवत्तादी।
 तावीरणादावतानामादिसिन्नस्य जगतोनात्मन्येकां वेजात्यादित्यर्थः तदुन्नरवेन दृष्टं तस्यावष्टेधूमादीति। दार्ष्टान्तिकं
 व्याकरातिनामिति। नामरूपादिसिन्नानामिति वदतां तेषाम्मिथोव्याहृतिरिष्टा संप्रति सेवना श्रीत्याह बोधेति। विन्मात्रवा

विन्मात्रवा

रां तत्र प्रसंगात् प्रापितं नु तदा दक वदते प्रमाणं च अदु रादेरपि रूपा दो तत्प्रसंगादित्येव तिरैक द्वा रा साधयति नान्यथे
 नि। यद्येवं तत्रैकता मश्रुता मतथापितयं त्युत्पत्तौ ए निषन्ना न चोपयुक्तं तदेताना किं सिद्धयति एकैकिकेति उक्ते तत्त
 काणो सति यत्र नाना चोपयोगितां तु तो समाहितेन साव्यमित्याहृष्टि रिति श्रोतव्यं किमित्याशंक्यार्थे प्रमाणं निषेधक
 सेति न चेति विकल्प्याद्यम नूद्य दूषयति। अत्र प्रमेय इति। द्वितीयमनूय निरस्यति न वेदिति। माने अर्थे प्रमाणं करोतीति परिरे
 क्रियं कानि रूढेत्येतदृष्टान्तेन स्पष्टयति नाग्रि रिति। उपनिषदामनुत्पत्तिरुपायमा एषा सा वेपि फलाभावात् तदवच्छमि
 त्याशंक्योदासीति। यथाग्निदाहात्पुत्र्यं संस्मृताख्यं कलं यथा वेदकपातादजीर्णं तद्वन्निरव्यन्ता यथा वमं त्रौभादिप्र
 युक्ता विषादि निरास्रथा वाक्ता लघी कलं वंधं सलक्षणं पत्यक्षमित्यर्थः हेतुना वादप्रमाणं मुपनिषदा विरस्य
 स्थाये विद्यातकत्वेन तासां तदुक्रम नूद्य तदसंगतं पाति जायतदुपपादयितुमुपक्रमेण। मिथुंतीति। जेदात्रा नो आया वि
 द्यातकत्वं वक्तुमा मान्यतो माना नो आर्थमाह अत्र न यति। तत्र लोकि कपरीक्षकं प्रतिपत्त्यर्थो हि शब्द उक्त आर्थकारिणो

४

त्वाद् प्रामाण्यमित्याशङ्क्या ह्यथेति न हि वेदो धीर्पूर्वकमर्थमात्रोत्तरयोगादेशं ज्ञानं तत्र सत्तदपि न वेदरचनाया सुपयुज्यते नि
 स्वमित्युत्तरतो वेदवत्तदर्थसंबन्धोपिशक्तिस्तदात्मकद्वारादेरिष्टविद्यमा तपरमात्म्यत्वेन संकेतिकस्रद्धा नुमासी वेदो
 धादादिवन्मानमित्यर्थे वेदसंबन्धोऽत्रिष्टयत्वे फलितमाह बुद्धिर्वादिनिबुद्धादिवाक्योऽधीवद्विदा प्रामाण्यतन्त्रित्यत्रादिष्टि
 त्सत्यमुक्तमित्यर्थे वेदः स्वार्थमात्रमज्ञातज्ञापकत्वात् पराष्टे श्वरधीवदिति वार्थः तस्यामा एषे सिद्धमर्थमाह सर्वथेति । अत्रुष्टे
 यत्वेन ज्ञेयत्वेन वेत्यर्थे बुनूषतात्तद्विबुधिताश्रयोऽर्थित्यर्थः तस्य निश्वासप्रवृत्तत्वेऽपि तत्तत्तद्विबुधितत्वात् तस्याशङ्क्या हता
 धित्तिरित्येव विवक्षितं न तदात्मको वेदस्मवित्किराणवन्नित्यः स्यादित्यर्थः ईदृङ् नित्यवस्थान्यत्रापि सत्त्वादिशेषणवेद्य
 त्वामाशङ्क्य वेदविशेषमाह पर इति । मनुष्यवाद्यनिमानि न च सर्वमत्र यादिनाशयितमद्यप्रवृत्त्यपेक्षया तदाज्ञानद्वारा
 ज्ञातृनामिद्वारं च नेव बुद्ध्यात्मनाश्रुतिरवशिष्यते यद्यपि सर्वमानमेयादिपरात्मेव तथापि श्रुतावतिशयोक्तीत्यर्थः
 सयद्येत्यादि नेत्रे वागव्यायतस्येवार्थोत्तरमाह वेद इति । इदं सर्वं यदयमात्मेति वाक्यादिदस्या प्रामाण्यं प्राप्तिरिति मित्या

आने व

माहाज्ञातेति उपसदनोक्तिमवतारयति गार्ग्य इति अनुमायते तावत्तेत्युक्त्वा कल्पयित्वेत्यर्थः । ब्रह्मविदं प्रत्युपमन्निब्रह्मविदो युक्तेत्य
 अशब्दार्थः इमं ब्रह्मविदं राजानमिति यावत् उपसन्ति फलमाह परब्रह्मेति उपसन्ति वाक्येन यावत् परेति कुतः हलधियानामिकतया बोधा
 संनिधौ वर्तयत्यादरादिति प्रातिज्ञो ममित्यादेरर्थमाह इत्येवमिति नृपः प्राहेति शेषः कृतकं ब्राह्मणं व्यावर्तयति गार्ग्येति धर्मशास्त्रे
 ति आप्तकाले ब्राह्मणं ब्राह्मणमिद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषा समाप्तेरिति गोतमः आ ब्राह्मणद्वयं यतमाप्यकालो विधीयते अनुवृत्त्या
 दशुश्रूषायावत् यथ्यनं गुरोः ना ब्राह्मणगुरोः शिष्यावासमात्यं त्रिकं वसेत् ब्राह्मणः यान्नूचाने कांडूः । गतिमनुव्रतमिति मनुः एवमादिति
 निषेधात् ब्राह्मणस्य क्षत्रियं प्रत्यगागतेर्युक्तेत्यर्थः तर्हि नम्य जीवनमेव दुर्लभमित्याशंक्यानापदीत्यत्र सूचितमर्थमाह योगेति अप्राप्ता
 पापयोगः प्राप्तापराधयोगः तदर्थं पार्थिवं प्रति ब्राह्मणस्योपमर्षणमाविर्हृद्व्येदर्थमाह योगेति अप्राप्तापराधयोगः प्राप्तापराधयोगः
 दर्थं पार्थिवं प्रति ब्राह्मणस्योपमर्षणमाविर्हृद्व्येदर्थमाह योगेति अप्राप्तापराधयोगः प्राप्तापराधयोगः प्राप्तापराधयोगः प्राप्तापराधयोगः
 तर्ह्येत्यर्थः । तर्हि निषेधवाक्यानां कीर्तिमन्नाह ब्रह्मेति ब्राह्मणस्य क्षत्रियादुन्नमत्वात्तं प्रति विद्यार्थमुपगन्तुं चावश्येति गार्ग्यस्य राज्ञो विद्याया

अ. च. ३

वदित्वा शंका हवतीति। विप्रलंभकायुक्ति समो वेद इत्यस्यामुक्ता वसंदिता वा धिता ज्ञाधी हेतु सन्न त सम इत्यादि वक्तुं न ज्ञामहे
 संनधादारम्यतत्र तत्रासकृततायय्येण तुशमाणो कुरित्यर्थः किं नित्यं शुष्मादृशेन स्य परार्थे वादिति न्यायेन तदुत्तरं प्रशक्तं
 तच्च दृष्टान्तिरस्मिन्निषेधेन क्रियते परोक्षमइत्याह तस्मादिति। उक्तं हि। तस्मादहं निमग्नाद्येन कदा विदितं तथैति नित्यं न नित्यं
 शुष्मादृशेन स्य परार्थे वादिति। उक्तं हि। तस्मादहं निमग्नाद्येन कदा विदितं तथैति नित्यं न नित्यं संवेधादाकाशपरमाणुवदि
 तानव नित्यं चेति निश्चयितश्रुति निरोधो धी पूर्वकवस्य विवक्षितवाच्यः यथाहुः यत्ततः प्रतिषेध्यानः पुरुषाणां सत्तत्रेति। निश्च
 यितमित्येतदंतव्याख्याययद्वेद इत्यादि व्यावर्तयेदादीति। अथोपरुच्यार्थः ब्रह्मणो ह्यता इत्युक्तं अत्रेति प्रकृतवाक्य
 ग्रहणं प्रसिद्धेति हासादिग्रहे निश्चयितश्रुति प्राति कल्पमसि प्रत्याह प्रसिद्धिनि। कस्मान्नमप्रपंचमृष्टिरेवोक्तानार्थेष्वप्य
 मृष्टिरित्याशंका हानिधेयेति। अतिधानातिधेययोर्व्यापेरिति दिशार्थः व्याप्तिमेव व्यनक्ति नेति साध्यानुसारेण यद्वेद
 इत्यादि व्याख्यायार्थान्नमाह मंत्रेति। इति हासादिशब्देन हि कथमप्यविधं ब्राह्मणं ताये दृष्टी तमित्याशंका ह प्रयतिनोके

दात्म्यमुच्यते तत्राह वाच्य इति। अज्ञानविलासनादि विद्यायात्मना तत्रादि संबन्धोपेतत्र वाच्यो श्रीत्यतथावसरथासंग्येयधोरत
गतत्वेन तन्मात्रादुक्तादात्म्यवचनमित्यर्थः इति यादेरतन्मात्रकारणाज्ञानमात्रवचनमुक्तात्मवमित्याशंक्यतत्रादि विद्यादेव
एणात्मन एवाविद्याया कल्पितवाहकमिदियादेव ज्ञानात्मवमित्यादिभ्यमेवेति। अहमेवात्मा देहाद्यात्मना कल्पितो विद्ययेतु
रुदृष्टांतेन स्पष्टयति। नामेति। यथा वा कृतप्रक्रियादेनामाद्यनात्मप्रपञ्चात् तत्र प्रत्यगात्मेव कल्पित इत्यवादिस्मात् तत्रैव
सावद्रूपोद्घोषाविद्यया देहाद्यात्मना कल्पित इत्यर्थः प्रतीवस्थाविद्यया ज्ञायात्मना कल्पितत्वे सर्वस्य तन्मात्रवचनफलतीत्युपसं
हरति। न देह इति। न कथायव्याख्यार्थमिमो नूनं मिमांसागतेन सन्दर्भेण। अहमेव तदपरस्य तददित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह निश्च
येति। अदद्वयस्यार्थमाह। ज्ञातमिति। कार्यकारणात्मकनिबिधेनात्र कृद्देनानुद्यतस्य वाच्यवत्पमेतच्छब्देनोक्ता सामान्यादि कारण
विष्करस्मृत्योक्त इत्यर्थः तदेव तत्तदं दर्शयन्ब्रह्मशब्दार्थमाह प्रहोति। ब्रह्मवत्स्य ज्ञानफलत्वेन तन्माध्यवाच्यं कथं सर्वस्य तत्तद्वत्त्वे
न तत्रादज्ञानादिति। पूर्वमापि ज्ञानोत्पत्तेस्सर्वेष्टवत्सामानाधिकरण्यश्रुतेरतान्न तस्य ब्रह्मवत् ज्ञानकार्यमित्यर्थः अपूर्वमित्यादिर

आ. ३३

तमित्यादिद्यतिरेकद्वाराविद्योत्पत्तिरिति। संहतमित्याद्यपि तत्पक्षे न द्वाविंशत्यतिरिति। मंत्रांतरमादाय व्याकरोति। अयमि
त्यादिना। अनेकरूपवन्लोकवायुसुप्तवानुसारीति। बहुविधातद्वयं परस्परानेकरूपवेत्तिकारणमित्याशंकोपादानेति। मित्रं
वापृष्टमिति विकल्पाद्यं प्रत्याह माया निरिति। एकस्मिन् बहुवचनायोगमाशंकोपाप्रकारेण तदुपपत्तिमन्त्रोपदेशोत्तरं वद
द्वितीयमिराहयतिवेति। किमर्थमिदं बहुवचनमित्याशंकोपाप्रकारेण तदुपपत्तिमन्त्रोपदेशोत्तरं वद
याकृतं रूपं विनापीदं च तोला तुल्यमित्याशंकोपाप्रकारेण तदुपपत्तिमन्त्रोपदेशोत्तरं वद
स्तत्पूर्वकं युक्ता हीत्याद्यावेदत्रेकतेस्पति। अस्याप्रतीवोहराष्टि तानादियाणि ज्ञानाशंकाज्ञाततस्संबन्धानि सवसंबन्धस्संबन्धी
द्वितीयमित्याज्ञानादेकस्मादेतोरत्मानो बहुवचनत्वेन निमित्तमिति। तदेतुव बोध्यादष्टे मिथ्येति अज्ञानादिदिपसंबन्धे प्रतीवो
दृष्टांतेनाह अज्ञा इति। हवीरीणमात्मसंबन्धे ज्ञाननिबन्धनेपीदिपसंबन्धे किमप्यायमित्याशंकोपाप्रकारेण तदुपपत्तिमन्त्रोपदेशोत्तरं वद
यमाह देशेति। नान्येकादशेत्यंगीकारविरोधमाशंकोपाप्रकारेण तदुपपत्तिमन्त्रोपदेशोत्तरं वद

धः अविद्या न ज्ञेयं तत्र ह्यजो विधीतः कुरु कथमेकमिच्छां कुरु हवसे तितस्मिन् जिवेत्सु निश्चयेन कृतेन द्विषयानि र
 ज्ञानेन निश्चयेन तत्र कार्यकारणस्य रप्रतिबंधानां वायुक्तस्य वा ज्ञानिकं ब्रह्मेकमित्यर्थः आत्मा र्थमुक्ता संतापयति न
 पदत्रया र्थमाह सा विदिति अधुना विद्यादशायामित्यर्थः विद्यास्तनूनमात्मनमननरोक्तप्रापश्रयति ध्येति उक्तं र्थं वाक्य
 मवतारयत्यपूर्वेति तत्रात राजशब्दार्थमाह ब्रह्मेति ज्ञानदत्ता न निरासा रप्रतिबंधात्तत्रात्मा रणेन नाना ब्रह्म विद्वां ज्ञेय
 किं महतीत्यर्थः अधिपतिशब्दस्य राजशब्देन पो न रुक्ममाशंक्या हतयेति राजशब्देन राजनमदित्यर्थः आनयं साधयति ध्यार्थ
 इति तद्यथेत्यादेः सात्यमाह प्रत्यभिक्तिकार्यकारणप्रपञ्चस्य ब्रह्ममात्रेण वसानमा विष्कलुमिच्छतीपराश्रुतिर्दृष्टान्द्वारा प्र
 हनेत्यर्थः तत्र पदानि व्याचष्टे वक्रेति तद्यथेत्यादि वाक्यस्य तत्र प्रपञ्चव्याख्यामुत्थापयति व्यावक्तव्य इति दृष्टान्द्वारा प्र
 ह्यत्रिकोपलक्षणम् अथवा व्याफलं सूचयति आत्मन इति सप्रपञ्चो यमात्मनि प्रतिज्ञेदं सर्वं यदयमात्मन्य वक्तिता तदर्थे सि
 ध्यर्थमनाद्यावावकाशमित्यर्थः तदेव प्रकटयत्येकीकृत्येति न तावदात्मा परस्माद निश्चयेनैक्यं कृतं स्मववक्रता सिक्ता नीया

नानामिन्द्रियाणि लयच्छान्तिरेच्छन्तीत्यवनेषामपि न सिलयच्छादि वचस्यापि संकल्प्याद्यात्मनो ध्यवसायात्मनि बुद्धौ ल
यो मे नावसापिकारणात्मना लीयते अपरिणामदेव इत्युक्त्या दित्यर्थः द्विविधो हि लयः स्माधारणे वा साधारणश्च तत्राद्यो दर्शित
इत्यादिषु नि। तस्यैवानाविकवेन साधारणसत्त्वमाहा बुद्धीति। द्वितीयमाह प्रत्यगिति। वच्छनुसारिमानुशादुत्पन्नप्रत्यक्ज्ञानादज्ञा
नधर्मोद्योर्थादिलयस्य बुद्धिपूर्वको मोसाधारण इति योजना। स्पर्शदिप्रियां वगादिषु न योक्तिर्द्योगप्रज्ञातपय्यं तत्राहुतलयं संक्षिप्य स्वश
दीतांते सुतद्वासात्मेन प्रपंचय नृष्टेतेन स्पर्शस्यैव विलयमाहा धिरिति। दाष्टेनेकस्य स्पर्शश्चार्थविशदयति स्पर्शेति। एवं सर्वेषां ग
तातामित्यादिगंधादिशब्दार्थमाह तथेति। पूर्वोक्तं दृष्टं तयि तु तथाशब्दश्चार्थानामिन्द्रियेषु तेषामपि न सिलयच्छादौ तस्याः कारणे ल
यविवक्षतातेषां तद्वियामिन्द्रियाणां वक्रमेण कारणानां तन्नयुक्तः इदानीं तत्तलयायतेषां प्रागवच्छमाहा गंधादीति। नूतान्येव य
मिच्छानितरेषामुक्तं तत्तलयायतेषां प्रागवच्छमाहा गंधादीति। नूतान्येव य
नूतपवकमित्यप्रसिद्धरीत्या किमिति व्याख्यायते तत्राह मूर्त्ति। यायथोक्तगंधादीनां कारणं व्यक्तिसेवमूर्त्तान्मूर्त्तस्य नूतपव

इत्येवकारादुत्पत्तिर्गुणत्वस्य अनृतत्वस्य च देताविति न दीयस्यारीत्याद्युत्पादयितुमिच्छायाख्येत्यर्थः गुणशब्देन तन्मात्रं य
 हावज्जनितयोः नृतनमलयाविति युक्तं किंतु नृतत्वस्य कारणं संसर्गस्य तुल्यत्वादित्यर्थः स्पर्शादिगुणानामेवात्र श्रुतेरश्रुतनृतत्व
 यस्यादिर्गोवैशेषिकबदित्याशङ्क्याह। संहतेति। संहतीत्यर्थोऽत्रोक्तोऽसंहतिः पृथिवीत्यादिविशेषोऽयं कोषाचूतानां कारणमा
 त्रतालयो नान्यस्य प्रामाणिकत्वावच्छिन्नवस्थायामपि कारणसंसर्गस्य तुल्यत्वादित्यर्थः स्पर्शादिगुणानामेवात्र श्रुतेरश्रुतनृतत्व
 यस्याधिवक्ष्यमाणानां क्यगुणभूतिनेदमुपेत्य गुणग्रहोऽगुणपुनश्चाणमित्याह। तत्रेति। सर्वेषां स्पर्शानामिनिश्रुतानित्यर्थः अत्रेति नृत
 त्वोपरिगणार्थः सप्रमी। स्पर्शादिनेवनेषां गृहे स्पर्शात्मनां कथं मिथो नेदं सत्राह तद्गुणैरिति। तैरुपचितपवितैर्गुणैर्नूतानामिथो नेद
 श्रीरित्यर्थः गुणनेदाङ्गुतनेदवन्नरुतेदाङ्गुणाम्पाये के कस्य नेदमाह तथेति। गुणास्त्रमात्राणि नूतोपवायापवयकृते गुणाविनागं प्रति
 जायादोऽस्पर्शच्छविशेषमाह पृथिवीति। अत्रापि गुणाशब्देन नार्थः विज्ञेयस्य र्शदइति शेषः के विज्ञेयस्य र्शदइति शेषः के विज्ञेयस्य र्शदइति शेषः
 एपरस्य परिणाममाहुः सा उपन्याह धमेति। इत्येव कूटवक्ष्येण विद्याविना परिणामायोगादाविद्येजगदित्यर्थः तस्य परिणामस्य

यत्र हार्यो यतार्थं कृत्वा दर्शयति। स्पर्शो नादीर्निष्क्रान्त्याभावे परिणामस्य सत्त्वमेव स्यान्न च वहार्यो ग्यते हपरमिति। स्पर्शो
दिपरिणामस्य कथं प्रथेत्याशंका हो हतेति। स्पर्शो यमित्यादि ज्ञानमङ्गं तं यस्य पुनस्मृतया स्पर्शो दिविषयस्य च गादिना सं
बंधादुत्पन्नज्ञानेन स्पर्शो दिविरित्यर्थः। तत्पुनरेन्द्रियवज्ज्ञानं कथं प्रथेत्याशंका नित्यानुत्तवादि त्याह स्पर्शोति। अननुमय
वैपि नदंसा शिवेयं प्रकाशवादिति केचिन्नाह स्याह स्पर्शो दीर्घे। अवेतनवसाधयति स्पर्शो दिवदिति। परार्थवत्स
मर्थयते धार्यमिति। अन्यथा साध्यव्यतिरेकापत्तेरिति तावन्न वेदमानसमनवच्छानादिति तु शब्दार्थः। आविद्यस्य जरा
तो नित्यानुत्तवसिद्धिपित्तं यत्तय प्रविशेत्त्याशंका हाती वेति। चगादिना स्पर्शादेस्संबन्धि ज्ञानमिति कृत्वा मर्थेन्द्रिय
संप्रयोगजत्वादित्यर्थः। तस्य सार्थः। तस्य सार्थस्य संप्रियस्य मनसा तादात्म्ये ल्या त्यागात् न वमि सो ह्यमित्याह मनसिति। तदेव ज्ञानममो
मात्रं बुद्ध्या तादात्म्येन निरूपणं सत्त्वं तस्यात्मनो सति बुद्धे स्मृत्तवादि त्याह ततो प्रीति। बुद्धेरूपसंहारवक्रुद्धे हव्या प्रिमा हयावदिति सा
मान्या वृत्तिश्चेतन्याख्या प्राणाख्या प्रासाख्या वा ता बुद्धिं साक्षात् साकाराणां मात्रादित्याह वेतनमिति। साक्षात् प्राणाख्या वा ता बुद्धिं स

लभां कारणमावाप्रोक्तवस्मात्तस्यादित्याहवेतनेति। सा तास प्राणास्यकारणस्य द्वितीयो बुद्धिश्चाप्रकृतेः प्रमात्रमात्र
 द्वितीयस्याप्रमात्रकृतेरित्यहंकार्ये कारणमप्यकार्यकारणप्रत्यक्षाप्रमित्याहकार्येति। स्पर्शादीनां क्रमेण प्रत्ययं तं तल्लभुं कृत्वा
 ज्ञानादिकेपितस्मिन्नवेधो बुद्धिपूर्वके नुसनेति किंवा व्यसिति वक्रलमात्राप्रकृते वस्त्वस्य प्रकारमाह। कंठकेति। अधर्मादि वशा
 दनिष्ठार्थयोगे देहदेशे यदा विकारप्रदाततश्च देशव्यापि दुःखमवतीत्यर्थः देहदेशस्तु दुःखमुत्पन्नं चेत्कथं तस्य बुद्धिस्तु वधीरित्याशंका
 ह देहेति। कथमन्यगो दुःखमन्यविशेषणं तत्राह तद्देशेति। देहदेशे दुःखमसती तत्र बुद्धेतीति तस्या देहव्यापिवादाशयद्वारा तस्य तावन्न
 त्रयमेति न्यायात्परमाणुतुल्यधीप्रमा। सोऽन्यस्य तत्र विवक्षितत्वादित्यर्थः केचिदुःखस्य असत्तायां प्रकाशावतिरेको न च प्रकाशस्य
 भिन्नरात्रप्रकाशप्रमाह सा प्रत्याह तच्छेति। अधर्माद्युपनीतानिष्ठार्थयोगाद्देहदेशे दुःखोत्पत्त्या हेतुत्वं सप्तमस्य सप्तमस्य बुद्धिस्तु
 त्रयं नष्टं यथा विनष्टं नित्यं नुदेत्यतस्तस्य प्रकाशावतिरेको न च प्रकाशश्चादित्यर्थः उक्तधीवृत्ति कार्यावदनात्मनसा ताविके लोके
 त्वपक्षप्रत्याह सोऽस्ति। कथं धीवृत्तिस्तत्राह स्वधर्मधीतमहि यथा विवृतिमंदतः करणं रीहशीत्याशंका ह बुद्धिरिति॥

श्री ५

वागोनेति कर्तितमाह तस्मादिती। सचेत्तेनित्तदा केयकिं तच्छब्दार्थमेव सुकृत्यति। न्येति सचेत्तां स्यात्तां मित्या दिव्या रसाय सर्वे प्रांग
प्राप्तमिति। पदं गंधादर्थे प्रकृत्यति। गंधेति। शब्दादिपंचकं संहरति। पादुनापथिबीगंधशब्देनैतत्प्रत्ये। तस्यासुदृष्टान्तात्मा कृत्वा शब्दा
तस्यानेकं रूपं दत्तत्वाद्वादिताह यादिवेति। कथं गंधस्यानेकत्वे दयवत्तदाह गंध इति। प्रथमोऽर्थः शब्दश्च गंधश्च परस्परं समुच्चयार्थो द्वितीय
शब्दश्च शब्दपर्यायोद्देशात्तार्थः। एवं नूतानुशेषाश्च गंधेनैवैकत्वेन स्यात्। सोरत्या सोरत्यसेदधीरित्याशंक्य सुवर्तिगंधेन न प्रकार
माह पार्थिवेति। तथेत्यनुसंधानसारांशः। दृष्टमिति मुक्ताह पृथमाह यापेति। अत्र मोदुःखदेतुः सुरातिगंधेन न दृष्टादृष्टायां पुनराह
तत्कार्यमाह समेति। समानानां पृथिव्यादीनां त्रैजसां समेषां केसतीत्यर्थः। शुतं सुखकरं च स्यात्। अथोक्तं चानां सर्वेषां
नाना मित्या दिवा कथं रसादिषु ति विशतिरसेति पदं न प्रकारमाह प्रधानेति। गुणानां नाना नोपपद्यते। अथ वशात् तैकं रूपं न
प्राप्तीति। गंधादिषु यथा कमेदेत्येतत्प्रकारेण सिद्धे पितृगारं तत्कसागम्य मित्यादिना तेषां घ्राणाद्या रसकवकं यमुक्तं
मित्याशङ्क्या साधारणेति। अमुमानेतां लिङ्गादियत्तत्। तत्र च सारं चकार्य मित्यादि। अपि दृष्टार्थः। विमते पार्थिवं वादिषु।
गंधस्यैव यजकद्रव्यत्वात् कुकुमगंधाजकद्रव्यत्वात्। पाप्य रसादिषु रसस्यैव वा जकद्रव्यत्वात्। तस्योदकवदिमते वायवीय

स्यार्थिषु स्यार्थे स्यैव चं ज क इ व्यच्चादीपवदित्यर्थः बहु षोयाद्या रूपा सा जात्ये सौ ने णा रूपा यद् वने ण पित व गृह्येतेति । बाधकमाह न
वेदिनि उक्ता नुमाने षु विपक्षे बाधकमाह नेत्यादिना । इह ति व्यच्चादौ हन्ति मिरुक्ता तयो र्ण स बाधे यद्दण क य मित्या शं क्य रत पंथ क रश्च
तदित्याह स र्वेति । विमतं न त पश्चा क सजातीय त्रयो णा ह क त्वा घ्यद्वा । ह क त्र त्र य यथा रूपा ह को दी प स र्वस्मा न नी ल न व हे व सिद्धि र्मा
नो लुब्धार णा वर स्या ना त्तो भ द्वा त्र सा जा त्य श्च इ व्यच्चा वा त्र जात्ये ष्मिति न सिद्ध सा ध्य ता त त्र या ह क व द्य त व क र ण ने ति ना ह्यु दौ ष
निवार इति ताव । अनु ल व सिद्ध ह व बु प प त्रि वि प क्षे बा ध क वे ना ही न्य थेति । त्रयो णा दी ना त्तो तिक व मुक्ता प्रका णा ख्य सा धा र णे त्र य मा
ह त्रयो णा दीति । ज्ञाने द्वि या णा त्र कृ त्रि यु क्तानां प्रका शं स्मा धा र णा रू पे मित्यर्थः क र्मे द्वि या णा मि त र व द्देति क व स्य बा सा धा र णे त्र य मा
ह त्रयो णा इति । अ स्यार्थः बा द्धान नो वि का रा वि व र षा धा न्ये स ति श द्वा ज क त्वा क्ते त्र व द्द सौ वा य वी यो निय मे ना ज्ञा का ल वे दः स र्वे द
तया ह का सा धा र णा क र णा च बा द्वा र वा यु रू प स्य व ल स्य त त्र दृ ष्टे श्च प्रा णो जे व न मि ति हि षु तिः पा दे । ते ज सौ प्रा णे । धृ र स र्वे वा
तु घा र वा यु रू प दी प व पु र ण यं चि त्वा स म्मत व दु प ष्टः पार्थि वो गंध व द्वा स म्मत व दे व लो तिका ना मे षा क्रि या श क्रि म ता सा धा र णे त्र
त्रयो णा दी नां प्रका श त र क्रि ये ति ते जौ मयी वा गित्या दि शु ते र्वा कू ते ज सौ ह सौ पूर्व व द्वा य वी या युः पार्थि वो गंध व द्वा ह मि रे त र पि रित्या दि

यथात्मव्यावृत्तौ तदुद्गृह्यदिष्टेव कार्योत्तरलयइति चान्निरविभेका नूनवतीत्यर्थः। मूलकारणे ब्रह्मणि नूतनौर्तिकलमे प्रतिपाद्ये
 तस्य हीनोत्पत्तिनामित्यादिना पापमुक्तेर्येन यत्वेवमिति। यथायथमिति ब्रह्मयव्यस्य शमात्रायाश्च विशेषाणां शुद्धीव्यवस्था
 भात्रायाश्च शुद्धीविशेषाणां लयइत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः। आत्मन्यपरिणामिनि लीयतइति शेषः तदपरिणामित्वमिदं यत्नपत्त्यादिविशेषण
 रयथासौ सौमित्यारभ्येव सर्वेषां कामेणाभित्युस्मात् प्राक्तनस्स दत्तस्मै के पत्रिमरात्प्राप्त्याख्यातः इदानीमेवं सर्वेषां कामेणाभित्यु
 ते सात्ययमाह वदनादिति। कर्मिन्द्रियाणां तद्विषयाणां च प्राणापरिस्य द्वाथ कनाद्यो ने प्राणस्सा प्रहेति श्रुतेः प्राणानुध्यायिक्या
 वुत्तयविद्धादियाणां सिद्धप्राणवमित्यर्थः। तेषां प्राणवैमानमाह वदति। द्विविधेन्द्रियाणां तदात्मवे शुत्यत्र प्रमाणा यति। पदवीशे
 ति। यथापादवचनकलिनूतनशकनपर्यायेण वनुरो पिजात्योश्च समुत्थादयमेव प्राणो वागादीनुच्चलतीति शुत्युक्तेरिन्द्रियाणि
 प्राणाधीननयातद्रूपानीत्यर्थः। तेषां प्राणाधीननयातदात्मवे ननये वाक्यान्तरमाहापीतेति। यथोक्तेन्द्रियनया नुरोधेनेति यावत्तरेषां
 प्राणतादात्म्ये फलिनमाह स हैवेति। प्राणस्य परस्मिन् प्रलयमस्ति प्रत्यक्षं कृच्छ्रकारणं मानमाह शुतिश्रुति। प्राणदिषयया नूनव
 समुच्चयार्थश्चकार द्वितीयसुमप्राणमसृजतत्मादिवाक्यान्तरार्थः किं नु सर्वप्राणि सारणे यत्प्राक्तनो लयस्स समानवादि

नकारणात्तस्मात्प्रश्नमात्रेपि वक्ष्यते तदत्र वाक्यशेषादुपगम्य तस्याहसाधारण इति वादुर्थिकत्वात् अत्र मकस्य लयस्य साक्षात्
वेदे माह प्रहेति निवृत्त्यप्यत्र कारणान्नो लय उक्तं वाह ज्ञानेति । ब्रह्मसर्वशक्तिं वादात्मने मन्त्रप्रपञ्चतया विश्वाय
प्रकृतं तमुपसंहरत्युच्यते विसृती विषये मन्त्रशेषनधि यतीत्यर्थः । तत्र प्राणादिका ये वा त्रिशद्वस्त्रे पिका रणत्वा वी शद्ये
माह सा शंका ह निरुह्येतीति । प्राणादीन् प्रसार्य तात्मनश्च तत्र तत्र वने स्थित इत्युक्ता यो सुमारे सुकमि त्यर्थः । तर्हि न देवा सुवा
चव न तत्रेत्याह एकामदितेति । यस्मादव निवृत्त्येते न मूलकारणमुक्तस्मादेव पञ्चमस्थायकस्मिन्नुत्पत्त्या वाच्येति विविता वि
त्यादि श्रुत्या सहारक्रमः कथ्यते तथा च तत्र कारणोक्तवमि कुतश्च तल्लयोक्तिरिति नाशं केत्याह यत इति । प्राणादृ त्रिवि
शक्ता पा नं लय श्रुति मूर्खस्य तदयोगाच्च तस्य सर्वकायं संहर्तुं क्षायो गस्सर्वव्यवहाराव्यव्यतिरेकवत्त्वादि त्वाह
प्राण इति प्राणस्यापा न लये वद पानस्य व्याने व्यानस्योदाने तस्यापि समानेव मूलयो नवतीति त्याह तथेति अस्यार्थस्य
प्रश्नमसिद्धवार्थो हि शब्दः समानशब्दस्यापि प्राणादिशब्दवद्भूति विशेषार्थे च माशंका हकारणात्तेति । प्रकृतानु

श्री व ३

ति। कार्यकारणप्रत्यक्षस्य तद्विलक्षणो ब्रह्मणि ज्ञानाद्विलयो यथोक्तं वस्तुतस्तथातिप्रतीतिरिति दनाय श्रुतिदृष्टान्ते किं विलयार्थः तद्वद्वरा
णि व्यासप्रेयथेति। दृष्टान्तिकस्यैवं शब्देन यथाशब्दस्यावयवसंभवविलयस्य यो नाबुदके। क्षिप्रस्मरिविलयः कठिनोदकलया न नर
नीयत इति योजनम्। न ह्यस्येत्यादेरर्थमाह विलीनस्येति। पूर्ववद्विलयस्योदके प्रक्षेपात् प्रागवच्छामिवेत्यर्थः तत्र हेतुं वक्तुं प्रातिज्ञ
मनुवदति सामुद्रेति। तद्रूपं सलिलमात्रं। यतो यतस्त्वित्यादि हेतुवाक्यार्थमाहाददीतेति। तं जिघृक्षुः खिल्यग्रहे काचनित्यर्थः
दृष्टान्तवाक्यार्थसंक्षिप्यप्रत्यक्षस्य विलयवैनिमित्तमाह सामुद्रमिति। संधवशब्दार्थमाह संक्षेपेति। खिल्यपदार्थमाहा संक्षिप्येति।
आयनानामसंक्षिप्यमिथ्यसंस्पृष्टतया दार्ढ्यं अथेति सूत्रो नाबुदके प्रक्षेपात् प्रागवच्छामिवेत्यर्थः पदयो रर्थसुक्तावाक्यार्थमाह
सोयमिति। यन्निमित्तमुदकखिल्यरूपेण परिणतत्रिदशे धिनी प्रकृतिप्राप्यतदेव खिल्यरूपेण ज्ञातं तातीत्यर्थः अथ शब्दो विरोधि
प्राप्तेऽज्ञेयसत्त्वागोहे तु वदोत नाथः पावके तेजमित्यन्ते पि खिल्यस्यापि धर्मिरित्यर्थः अत्र शिष्टमर्थमाह यदेवेति। अस्य खिल्यस्य
नित्यावशात् तदोदकमात्रं अकृत्रिमं काठिन्येपि तुल्यमित्याशंक्याह तेज इति। तर्हि तद्योगमात्रं खिल्यता हेतुरिति चार्थः पृथग

थायमात्मानं कर्तुं तोषयः पर्वपापुक्त इति योजनम् । उक्तं तं प्रकारमेव दर्शयति दुंदुल्यादीनि अनेकदृष्टान्तद्वारेणानेकहेतुपक्ष्या
सोपधोकार्यसमर्थनेयत्नः ॥ सयथेत्यादेवावयवार्थधीप्रकटनार्थस्य विषयपारिशेषार्थमुक्तेलयेप्येवमिति माहस्यात्ता
विकल्पिता नैमित्तिकश्चत्तविकात्यन्तिकसदात्रिविधो लय उक्तं हि । सर्वेषामेव नूतनां त्रिविधः प्रतिमश्चैव नैमित्तिकः प्राकृ
तिकश्चैवात्यन्तिको लय इति । तत्राद्यो वत्सकटको वातरलयः यथाह । ब्राह्मणे नैमित्तिकः स्रेष्ठो कल्याणप्रतिमश्चर इति । द्वितीय
सुकर्याणां प्रकृता ववसानमात्यन्तिको ज्ञानाधीनो मोक्ष इत्याह बुद्धिपूर्वस्त्विति उक्तम् । आत्यन्तिकश्च माहात्म्यः प्राकृतो द्वि
तमः कइति श्रुताविकल यस्याधी पूर्वलयो द्विशेषमाह शक्तीति । अतानि के लये कार्याणां कारणशक्त्यात्मना वच्छानमिति
यस्मादास्त्विति तस्मादसाधनानात्यान्तिक इति योजनम् । अनात्यन्तिकं विशदयति नृय इति । पुनरपि जन्मार्थकृता वकाशवा
नृपाकृतो यमिचर्थः ततोऽधी पूर्वलयो विशेषं बुवाणसुदर्थमुत्तरजावयमवतारयत्यतीतेति । त्रैकाल्यजन्मादिहेतुज्ञानाद्येव हि
बुद्धिपूर्वपूर्वो धंसमदुपायधी प्रदर्शना । यात्रैराशुतिरित्यर्थः तामविशेषेण जनार्थविशेषना दृष्टान्तश्रुतिमतारयाति यथाह

यथा विज्ञोते तितकृदोऽनवरपकृतहेतुद्वयपरामर्शप्रियोक्तार्थो ज्ञानाप्रजाता वर्गापिता हंसावयुद्वयोऽविषयविमुखो नीतशो विद्य
 विकारी भूयमेव भूयोपक्राणते तस्यै विद्या ननु मजातशत्रुवाहणमित्यर्थः उक्तं प्रपंचयति साक्षादिति प्रत्यक्षेणेति त्रैलोक्यात्मशरीरीत्याह
 बुक्तविधप्रजापतेर्वित्यर्थः गार्ग्यो ब्रह्म विद्यादावायः मत्र कथमाधिकारिचेनोक्तयते तत्र हेतुः प्रतियोग्यको मुखब्रह्मज्ञानहीनवादावायं
 तेन अधिकृत इति यावत् तस्य मुख्यब्रह्म विद्यासावेदर्पो लिङ्गेन तन्मस्यां वायं वा नुपपत्तेः शिष्यत्रमेवेत्यर्थः मुख्यब्रह्मविदोदयेण मंशतितन
 तस्य विद्यामिवशादिति चेन्न तत्राह ब्रह्म निगदीति न वत्त्वाधुनिको ब्रह्मण विदुः प्रोक्तो विरोधादित्यर्थः तस्य दर्शनावेदे तु निर्देय इति अत्रात श
 जोरपि गार्ग्ये सप्रश्नादावायं त्रेण सायमित्यशंकाह समाप्रेति गार्ग्यस्याह ब्रह्म विदुः शिष्यवृद्धित्याह तथेति अत्रात शत्रुवेहेतुवे
 कात्प्येदिति उक्ता वित्याकार्यप्रजापतावात्तद्वोपक्राणते हेतुस्य धर्मरागम्यमुमुक्षो ब्रह्मविद्यार्थिनः तद्व्यानार्थं ब्रह्मणमिति ब्रह्मण
 मन्त्रेण मुक्ताऽध्यायसम्यग्भ्राह्मण्यारणात्प्राप्तिसंकायाप्राप्त्यावद्यायो विदुः तायां मत्तं तं निवृत्ता न पोक्षितायां तद्वेतावादिष्यमाने
 व्याख्यायते विद्यामूत्रमिति अर्थो त्रिषे ध्योक्तेरवसरं दर्शयत्यथेति मुमुक्षुदेत्यसंदिग्धावाधित फलबुद्धानोदयार्थेत्यर्थः विद्यासत्त्वेन व्यापि

137
—
1

X